

॥ श्री जगद्धा विजयते ॥

श्री देवी गीता ।

Reg. No. 268

(लक्ष्मी वल्लभ घोषाजी प्रथम जयंति प्रसंगे दांताना
उद्धार अने धर्मनिष्ठ, श्रीमन्महाराज कुमार साहेब
श्रीलवानिसिंह साहेब पहादुर तरुंशी लेट
आपवाभां आयुं छे.)

मूल्याः-

-प्रकाशक-

कायुं पुहुं ३०. ००

डा. बालाछ रा. मयंद्र महता

पाहुं ,, ,, ,, ६०

संपादकः भारत जवन-अमहावाद.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૧૦૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ દેવગીત

વિષય પર્ય: ૨૨૧૨

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

श्री देवी गीता ।

(सप्त पदसप्त योगिनी प्रथम जयंति प्रसंगे हातांना
उद्धार अने धर्मनिष्ठ, श्रीमन्महाराज कुमर साहेब
श्रीलवानिसिंहल साहेब पहादुर तरुंधी सेठ
आपवाभां आभ्युं छे.)

भूत्यः—

—प्रकाशक,—

काभ्युं पुहुं ३. अंक हाहालाह रामयंद्र भुता.

पाहुं ,, ,, हाह संपादकः भारत लवन—अमहावाह

—પ્રકાશક—

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

કે. દાણાપીઠ-નવોવાસ-આગલી પોળ,
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૌપીસર્ઈટ-સંગ્રહ

૧૨૧૮૨. ૫/૨૦/૧૯૨૫

સર્વ હક્ક સ્વાધિન.

દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રત ૨૦૦૦

મંચત ૧૯૮૧,

ઈ. સ. ૧૯૨૫.

ધી “સર્વપ્રકાશ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં,
પટેલ મૂળચંદભાઈ ત્રીકમલાલે છાપી.
કે. કાળુપુર ટંકશાળ-અમદાવાદ

अखंड प्रौढ प्रताप नेक नामदार युवराज महाराज कुमारश्री

श्री भवानिमिहजी साहेब बहादुर.

दांता भवानगढ.

સમર્પણ.

—:૦:—

અખંડ પ્રૌઢ પ્રતાપ, સ્વધર્મ નિષ્ઠ, નેકનામદાર શ્રી
અન્મહારાજ કુમાર શ્રીભવાનિસિંહજી સાહેબ બહાદુરની
સેવામાં.

સ્વ. દાંતા-ભવાનગઢ.

આપ નામદારના પરિચયમાં આવતાં હું જોઈ શક્યો છું કે
આપના અંતઃકરણમાં ધર્મજિજ્ઞાસા સતત જગત્ત યઈ રહી છે.
આપની શ્રી જગદંબા પ્રત્યેની ભક્તિ-ભાવના, પૂજન અર્ચન અને
યજ્ઞ-યાગાદિ દૈવિકર્મો આપ સતત કરતા રહો છો. પ્રજાજનોને સુખી
કરવા માટે આપ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો, પશુ વધ બંધ કરી આપે
અનેક અંતઃકરણની શુભ આશીષ ગ્રહણ કરી છે. યાત્રાળુઓને
સુખી કરવા-તેમને સંતોષ આપવા રેલ્વે વગેરે સાધનો સ્થાપવા
તીવ્ર ઇચ્છા છે, આપની શાંત અને ઉદાર વૃત્તિ જોઈ આપશ્રી
જેવા દેવી-ઉપાસક રાજવીના કર ક્રમણમાં “દેવી ગીતા”
ગ્રંથ અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉ છું.

“ભારત જીવન” કાર્યાલય.

અમદાવાદ.

તા. ૧૬-૪-૨૫.

નમ્ર સેવક,

પાલ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતાના
જય અંબે.

નિવેદન.

ગુજરાતના જૂદા જૂદા સમ્પ્રદાયો તરફથી પોતપોતાના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે તેમાં દેવી-સમ્પ્રદાયને માટે આ એક ઉત્તમ ગ્રંથનો વધારો થયેલો જોઈ દેવી ભક્તોને આનંદ જ થશે. ગુજરાતી ભાષામાં વૈષ્ણવો ઉપરાંત વ્રાજ્ઞણ, ક્ષત્રિય આદિ વર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કથિત અર્જુન ગીતા, પંચરત્નગીતા, વગેરેનો પ્રચાર બહોલા પ્રમાણમાં છે. એ ગીતાની લાખો કોપીઓ છપાય છે, વેચાય છે, અને વચાય છે, ઘેરઘેર અર્જુન ગીતા જેવામાં આવે છે. પછી તે શૈવ હો કે દેવીભક્ત હો, પણ સત્ય કહીએ તો દેવી ભક્તોએ પોતાના કલ્યાણને માટે દેવીગીતાનું પઠન પાઠન કરવું કરાવવું જોઈએ. જેઓ શ્રી જગદંબાના ભક્ત છે, જેઓ શ્રી દુર્ગાસમ્પત્તીનો નિત્યનિયમિત અથવા અનુકૂળતાએ પાઠ કરી શ્રી જગદંબા પ્રત્યે પોતાની ભક્તિ દર્શાવી રહ્યા છે અને જેઓ દેવીના ઉપાસકો છે તેમને માટે તો દેવીગીતા ગ્રંથ અમૂલ્ય ઉપદેશક છે. એ ગ્રંથનું તેમણે નિત્ય પઠન કરવું એ જ તેમનો પરમ ધર્મ છે. પરંતુ જનસમાજમાં જેવામાં આવે છે કે “દેવીગીતા” જેવા અમૂલ્ય ગ્રંથનો પ્રચાર ખીલકુંડ નહિ જેવો છે. અનેક દેવીભક્તો “દેવીગીતા” ગ્રંથનું નામ જ જાણતા નથી. ત્યાં પછી તેઓ તેનું પઠન શી રીતે કરે?

આવો અતિ ઉત્તમ અને કલ્યાણપ્રદ ગ્રંથ બંગાળી ભાષામાં મહારા વાંચકમાં આવ્યો. બંગાળીમાં અનેક દેવીભક્તો છે. તેઓને ઘેરે ઘેર “દેવીગીતા” પુસ્તક વંચાય છે એ પણ એક બંગાળી વિદ્વાન

સાધુ દ્વારા જાણવામાં આવ્યું. તે ઉપરથી મહને એ વિચાર સ્ફૂર્યો કે “દેવીગીતા” જેવું અમૂલ્ય પુસ્તક ગુજરાતમાં સર્વત્ર પ્રસરતું નોંધાયે. દેવીભક્તોમાં તે સારી પેઠે વંચાતું નોંધાયે. દેવીભક્તોએ તેનો સારી પેઠે લાભ લેવો નોંધાયે. આ વિચારથી એ પુસ્તકનું સરલ ભાષામાં મહેં ભાષાંતર તૈયાર કરું અને જનસમાજ સમક્ષ સસ્તે મૂલ્યે પ્રગટ કરવાની મહેં ધારણા રાખી, તે દરમ્યાન એકાએક શ્રી જગદંબાના પરમ ભક્ત મહાત્મા ભટ વલ્લભ ધોળાની જયંતિ ઉજવવાનો પ્રસંગ આવ્યો. દશ પાર દિવસમાં જયંતિની તૈયારીઓ સાથે “દેવીગીતા” પ્રકટ કરવાની ઉતાવળ થઈ. મ્હારું લખેલું પુસ્તક છપાવતાં વધારે વિલંબ થાય એમ હોવાથી સદગત શાસ્ત્રી જીવરામ લલ્લુભાઈકૃત “દેવીગીતા” ગુર્જરપ્રજા સમક્ષ સાદર કરવામાં આવે છે. આશા છે કે મ્હારું લખેલું પુસ્તક પ્રગટ થાય ભાં સુધી દેવીભક્તો આ પુસ્તકનો લાભ લેશે. મ્હારું લખેલું પુસ્તક જેમ બને તેમ જલદી પ્રકટ થશે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકની બે હજાર પ્રતો છપાવી “ભટ વલ્લભ ધોળાની જયંતિ” પ્રસંગે પ્રેક્ષકવર્ગમાં વિના મૂલ્યે વહેંચવાની ઉદારતા બતાવવા માટે દાંતાના ધર્મનિષ્ઠ, નેકનામદાર શ્રીમત્ મહારાજ કુંવર સાહેબ શ્રી ભવાનિસિંહજી સાહેબ બહાદુરનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે. શ્રીમત્ મહારાજ કુંવર સાહેબે કેટલાક સમયથી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ સુવ્યવસ્થિત રાજ્યકારભાર ચલાવવા માંડ્યો છે, રાજ્યમાં કેટલાક સુધારાધારા કરી રૈયતને સંતોષ પમાડ્યો છે. તેઓશ્રીએ રાજકુમાર કોલેજમાં અંગ્રેજી ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવા સાથે દેવી સમ્પ્રદાયનાં ઉચ્ચ ધર્મ તત્ત્વો જાણવાનો યત્ન કર્યો છે, અને તેઓશ્રી શ્રી જગદંબાની

સતત ઉપાસના કરે છે, દેવી ઉપાસના સંબંધી અનેક શાસ્ત્રીય ગ્રંથો હજી અંધારામાં જ પડ્યા છે. તે સર્વ ગ્રંથો ધીમે ધીમે પ્રકટ થાય એવી કોઈ સ્થાયી યોજના કરવાની તેઓ નામદારશ્રી ઇચ્છા રાખે છે. આરાસુરમાંઃ બિરાજતાં શ્રી આઘ અંબાજી માતાનું પ્રાચીન તીર્થ સ્થાન તેઓશ્રીના રાજ્ય અમલમાં આવેલું છે. ત્યાં પણ રાજ્ય તરફથી યાત્રાળુઓને કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ન થાય અને ભાવિક યાત્રાળુઓ સુખેથી શ્રી જગદંબાની યાત્રા તથા માતાજીનું પૂજન કરી શકે એ માટે પૂરતો બંદોબસ્ત રાખ્યો છે. તેઓશ્રીએ ગત વર્ષમાંજ પશુવધ બંધ કર્યો છે, અને હજી બીજા ઘણા સુધારા વધારા કરવાની તેઓશ્રી ઇચ્છા રાખે છે જે ધીમે ધીમે અમલમાં આવશે. તેઓશ્રીના પૂજ્યપિતા ધર્મનિષ્ઠ શ્રીમંત મહારાણાશ્રી હમીરસિંહજી સાહેબ બહાદુરે ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય ચલાવ્યું છે અને હમણું તેઓશ્રી શ્રી જગદંબાની ઉપાસનામાં પણ દિવસો નિર્ગમન કરે છે. તેઓશ્રીના મુરખી સમાન વરીસ કાકા શ્રીમંત મહારાણાશ્રી મોહોબતસિંહજી સાહેબ બહાદુરે પણ કેટલાક વર્ષ પર્વત રાજ્ય ચલાવી દાંતાની અને અંબાજીની પ્રગતે તથા યાત્રાળુઓને સર્વ પ્રકારે સુખ-મંતોષ આપ્યો છે. ત્રણેક વર્ષ ઉપર ત્યાંની બીસ પ્રગતે રાજ્ય વિરૂદ્ધ બંડ ઉઠા-

* આરાસુરનાં શ્રી અંબાજી માતાનું સ્થાનજ અતિ પ્રાચીન ઉગ્ર પીઠ છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના માથાના વાળ ત્યાં ઉતર્યા છે. ભાવિક ભક્તોએ ત્યાં જઈ માતાજીનાં દર્શન-પૂજનનો લાભ લેવો ઘટે છે. આરાસુરનાં અંબાજી સિવાય શ્રી અંબાજી માતાનું આઘ સ્થાન ગુજરાતમાં બીજે ક્યાંય નથી. એવો ઐતિહાસિક પૂરાવો છે:-
ડા. રા. મહેતા.

વવાની તજવીજ કરેલી પણ પ્રજાપ્રિય નેક નામદાર શ્રીરાજ સાહેબ મોહોત્સિહજી સાહેબ બહાદુરે શાંતિ જળવી સર્વ પ્રજાજનોને સમજાવી, તેમનાં મન રાજ રાખી શ્રી મહારાજ કુંવર સાહેબને હાથે બંડ સમાવી દીધું હતું, હજી પણ આ વૃદ્ધ તપસ્વી રાજની રાજ્યસાશન પ્રત્યે શુભ આશીર્વાદ પ્રેરતા શ્રી જગદંબાનું ચિંતન કરી રહ્યા છે. સર્વ પ્રજાનું શ્રેય ઇચ્છનાર દયાળુ અને ધર્મનિષ્ઠ રાજાઓનું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ જ થાય છે, પ્રજા પણ તેમના શરણમાં રહી પોતાની જીવન યાત્રા નિર્વાહ કરવા ઇચ્છે છે. દાંતા રોટની પ્રજા અને યાત્રાળુઓ દાંતા નરેશનો વિજય ઇચ્છે છે અને તેઓશ્રી સર્વ પ્રકારે સુખી થાય એ જ તેમની શ્રી જગદંબા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

પ્રજાને સદ્ભાગ્યે ધર્મનિષ્ઠ દિવાન સાહેબ ચતુર્ભુજ માણિકેશ્વર ભટ્ટ સાહેબની દાંતા રોટમાં નિમણૂક થઈ છે. વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ દિવાન સાહેબને રાજ્ય કાર્યભારનો બહોળો અનુભવ ઇડર અને માણસામાં મળી ગયો છે. તેઓશ્રીની પણ ઇચ્છા છે કે દાંતા રોટમાં તાર, રેલ્વે, સડકો જેવાં સારા સાધનો થાય અને પ્રજાને તથા શ્રી આરામુર અંબાજી માતામાં આવતા યાત્રાળુઓને અનેક પ્રકારે સુખ થાય. શ્રીમંત મહારાજ કુંવર સાહેબની પ્રજા પ્રત્યેની શુભ લાગણીમાં દિવાન સાહેબની લાગણી ઉમેરાઈ છે, એટલે સોનામાં સુગંધ જેવું થયું છે, શ્રી જગદંબા બંનેને પવિત્ર હસ્તે પ્રજાનું કલ્યાણ કરાવે.

આ લેખક પણ તેવીજ શુભ પ્રાર્થનાપૂર્વક જગદંબાનું સ્મરણ કરે છે.

ભટ્ટ શ્રી વલ્લભ ધોળા જયતિ.

૧૯૮૧ ચૈત્ર વદ એકાદશી.

અમદાવાદ.

ડાહ્યાભાઈ રામચન્દ્ર મહેતા.

ભટ્ટ વલ્લભ ધોળા જયંતિના પ્રમુખ સાહેબનો દુંક પરિચય.

તા. ૧૯-૨૦-૪-૨૫ ને દિવસે અત્રેના પ્રેમાભાઈ હાલમાં દેવી ઉપાસક મહાત્મા ભક્તપ્રેષ્ટ શ્રી વલ્લભ ધોળાની જયંતિ ઉજવવામાં આવી હતી, તે પ્રસંગે દાંતા રાજ્યના નેક નામદાર મહારાજ કુમાર સાહેબ શ્રી ભવાનિસિંહજી સાહેબે પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવા કૃપા કરી હતી. આ સ્થળે દાંતા રાજ્યનો દુંક પરિચય આપવો ઉચિત છે.

દાંતાના મહારાણાશ્રી પરમાર કુળના છે અને પરદુઃખ ભંજન મહારાજ વિક્રમાદિત્યથી ઉતરેલા છે. એમની મૂળ રાજ્યધાની ઉજ્જયિનીમાં હતી. ઉજ્જયનથી આજુ થઇ અને તે પછી સિંધમાં નગરકટ્ટા થઈ. એ વખતે મહારાણાજી શ્રી જશરાજ રાજ્ય કરતા હતા. જશરાજના પુત્ર કેદારસિંહને દેવીએ ઝેરીવાવ આગળ વસાવ્યા આ ઝેરી વાવ અંબાજી માતાના સ્થાનથી ત્રણેક માઇલ દૂર પૂર્વ દિશામાં આવેલી છે, અને ત્યાં જૂનો લેખ હાલ છે. કેદારસિંહે નાગ જાતિના રાજપૂતોની કુંવરી સાથે વિવાહ કર્યો. દાંતાના રાણાએ મૂળથી દેવીના ઉપાસક છે. એમનો ઇતિહાસ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તે ઇતિહાસને લખતાં તેમજ બીજાં પુસ્તકોમાં પણ આપેલો છે. * “અહીંના રાજ્ય કર્તા પુરૂષની મહારાણાશ્રી એવી પદવી છે. અત્રેના રાજ્ય કર્તાઓ સૂર્યવંશી પાટવી શાખાના હોઈ ઉજ્જયિની નમરીના વિખ્યાત વિક્રમાદિત્ય રાજાના પવાર અથવા પરમાર જાતિના રજપુત છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૨૩૦૦ ચોરસ માઇલ છે. તહેની

* ચીરમતી પુસ્તક પાનું ૨૦ જુવો.

ઉત્તરે સિરોષ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, પૂર્વે ઇડરનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે પાલનપુરનું રાજ્ય છે. વિક્રમાદિત્યની પેઢીનો ૪૮ મો પુરૂષ અને શાલિવાહનનો ૨૧ મો પુરૂષ ઉદ્યાદિત્ય સંવત્ ૨૩૭ એટલે શકે ૧૦૨ માં ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયો, તહેણે માલવ દેશમાં આવેલી પવિત્ર ધારા નગરીને રાજ્યધાનીનું શહેર સ્થાપી ત્યાં પોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું હતું. આ રાજા અતિ શર અને શાણો હતો. તહેને વાઘેલા કુળની એક અને સોલંકી કુળની એક એવી બે રાણીયો હતી. વાઘેલી રાણીને રણધવલ અને સોલંકી રાણીને જગતદેવ અથવા જગદેવ એમ બે પુત્રો હતા. જગદેવ રણધવલ કરતાં બે વર્ષ નહાનો હતો પણ મહા શરવીર, ધીર, બુદ્ધિમાન, નીતિમાન, પરાક્રમી, ઇષ્ટની ઉપાસના કરનાર અને ઉદાર હતો. વાઘેલી રાણી દેખાવે સુંદર છતાં સ્વભાવે ગર્વિષ્ઠ અને ક્રોધી હતી. અન્યનો ઉત્કર્ષ અવલોકી, જેમ ભર ચોમાસું જોઈને જવાસો બળી જાય છે તેમ બળી જતી હતી. તહેની સત્તા બળવતી અને અનિવાર્ય હતી. રાજાને તહેણે પોતાના સ્વાધીન કરી લીધો હતો. તે એટલે સુધી કે સહજ વાતમાં પણ તે દબાઈ જતો. વાઘેલી રાણીના ક્રોધી સ્વભાવની જાણ રાજાના મુખ ઉપર વખતોવખત પડતી હતી અને તેથી તેને વારંવાર અસહ્ય દુઃખ સહન કરવું પડતું હતું. પુરૂષ એક વખત સ્ત્રીને આધીન થયો એટલે તે કેવળ અંધ બની જાય છે, તહેનું જ્ઞાન નહિ જેવું થાય છે, તહેની સ્મૃતિ નાશ પામે છે, અને તહેની સ્થિતિ દયાજનક થઈ પડે છે. આવાં ઉદાહરણો આપણે અનેક વખત જોઈએ છીએ. વાઘેલી રાણીને સ્વાધીન થવાથી ઉદ્યાદિત્ય રાજાની સ્થિતિ તેજ પ્રકારની થઈ હતી. તહેણે સોલંકી રાણીને ઉદર નિર્વાહાર્થે એક ગામ કહાડી આપી જૂદી રાખી હતી. ત્યાં પોતાના પ્રિયપુત્ર અને આશ્રિત મંડળી સહ થોડા વતનમાં તે

કાલક્રમણ કરતી હતી. તે જાતે શાણી, શાંત અને સ્વભાવે કૌશલ્યા સમાન ધૈર્ય ધારણ કરનારી હોવાથી દીનસ્થિતિમાં પણ પોતે પુત્રનું મ્હોં જોઈ આનંદ માનતી હતી. સુશિક્ષિત, સદ્ગુણી અને સાધવી માતાનો વત્સલભાવ પૂર્વ જન્મના તપે પ્રાપ્ત થાય છે. ત્હેની પ્રજા પણ સુશિક્ષિત જ નીવડે છે. જગદેવને દેવી જેવી માતાએ જન્મ આપ્યો હોવાથી તે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. આ માતા પુત્રને રાજ્યે પોતાની નજરથી દૂર રાખ્યાં હતાં. તે તેમની જરા પણ સંભાળ લેતો ન હતો. થોડી આવકમાં સોલંકી રાણીએ સંતોષ માની પોતાનું યુજરાન ચલાવી જગદેવને ક્ષત્રિકુલને યોગ્ય સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું હતું.” તેજ જગદેવ પરમાર પાછળથી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ નરવીર થયો હતો.

ત્રીમંત મહારાણા ત્રીદાંતાનરેશ અને ધર્મનિષ્ઠ નેકનામદાર શ્રી મહારાજ કુંવર સાહેબ એજ ક્ષત્રિકુલદીપક જગદેવ પરમારના વંશના છે.

આ રાજ્યના અર્વાચીન મહારાણાઓની કાર્ય દક્ષતા તેમજ લોકોપયોગી કામે જાહેર છે. તેમજ જમાનાને અનુસરીને જીવણીના વિસ્તાર માટે પણ તેમણે ઉલટ બતાવેલી છે. ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં સાદરામાં રાજકુમારો માટે એક કોલેજ ઉઘાડવામાં આવી તે વખતે દાંતાના મહારાણાશ્રી જશવંતસિંહજી સાહેબે સારી રકમ આપવા ઉદારતા બતાવી હતી. તે ઉપરાંત દાંતામાં એક તલાવ બંધાવ્યું છે અને એક વાવ બંધાવી છે. હડાદની પાસે જશવંત સાગર તલાવની પાળ બંધાવી. દાંતામાં નિશાળ, ધર્મશાળા, અને પાંજરાપોળનાં મકાન બંધાવ્યાં. ગ્રામ્યર પર્વત ઉપર પત્રથીઆં કરાવ્યાં. વગેરે

લોકોપયોગી બહુ કાર્યો કર્યા છે. હાલના મહારાણાશ્રી હમીરસિંહજી સાહેબના વખતમાં પણ રાજ્યમાં ઘણા સુધારા થયા છે. એમણે રૈયત ઉપરના કેટલાક કરો ઓછા કર્યા છે. હાલમાં જ નિવારસી નજરાણાનો રાજ્યમાં ચાલતો પૃથા બંધ કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી પ્રજા વર્ગ બહુ આનંદમાં આવ્યો છે. તેને માટે થોડા દિવસ ઉપરજ શ્રીદરબારી બગીચામાં આવેલા ગેસ્ટ હાઉસ આગળ રૈયત વર્ગનો મોટો ભાગ મહારાણાશ્રીને માનપત્ર આપવા એકઠો થયો હતો. તેમાં નવાવાસ વગેરે ગામોના ગૃહસ્થોએ પણ ભાગ લીધો હતો.

મહારાણાજી શ્રી હમીરસિંહજી સાહેબને, મહારાજ કુમાર સાહેબશ્રી ભવાનિસિંહજી સાહેબ કોલેજમાં અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી ચાર વર્ષથી રાજ્યકાર્યભાર સંભાળવામાં મદદ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. આથી મેંયો કોલેજમાંના વિદ્યાર્થીઓમાં અગત્યની કારકીર્દિનું પ્રતિબિંબ દાંતાના રાજકારોબારમાં પડવા પામ્યું છે, અને દાંતા રાજ્યમાં અનેક સુધારા દાખલ થવાનો આશાજનક મામલો પ્રજાને ઉત્તેજિત કરી રહ્યો છે. વણુગરા નામના દાંતા નજીકના એક ડુંગર પાસેથી એક ડેમ બંધાવી તે રથજેથી દાંતાની ઉત્તરે નિકળતા વહેલીયાદ્વારા હજારો એકર જમીન વાવેતર થાય તેવી યોજના ધારી છે. આથી રૈયત બહુ ખુશી થયો છે. તે ઉપરાંત ઉપરોક્ત વહેલીયા નજીક એક હવાડો પણ થોડા વખતમાં બંધાવવાનો છે. એક અંગ્રેજી સ્કૂલ અને એક કન્યાશાળા ટુંક વખતમાં ઉઘડવાની છે. આતો પ્રજાના અંદરના સુખની વાત છે. યાત્રાળુઓના સુખાર્થે આરામુર અંબાજી માતાજી નજીક સુધી રેલ્વે બાંધવાની યોજના પણ ચર્ચાઈ રહી છે. તેમ જ શ્રી માતાજીમાં ખીજ પણ કેટલાક

સુધારા કરવાની તૈયારી ચાલે છે. આથી પોતે શ્રી લાખો યાત્રાળુઓ-
નો આશીર્વાદ મેળવશે અને યાત્રાળુ તેમ જ વ્યાપારી વર્ગને સુખ થશે.

મા જગદંબા સર્વને સદ્ગુણ આપે અને રાજ્ય પ્રજા ઉભયને
સંતોષ સાથે આનંદ આપે એજ પ્રાર્થના છે.

શ્રી આરાસુરના અંબાજી.

દાંતા રાજ્યમાં આરાસુરી અંબા ભવાનીનું સુપ્રસિદ્ધ પુરાતન
મંદીર આવેલું છે અને આ પ્રાચીન તીર્થસ્થાન ગુજરાત-કાઠિયા-
વાડમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વના મહર્ષિઓને નિવાસ કરવાનાં અનેક
પવિત્ર તપોવનોનું ભાન કરાવતી આ પુણ્ય ભૂમિમાં કેટલીક મુસ્તી-
બતો વેડીને પણ દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી અનેક ભક્તો
પ્રતિ વર્ષે દ્રી અંબાજી માતાએ આવે છે. શ્રી અંબાજી માતાનું
મંદીર અરવલ્લી પર્વતોની હારને છેડે નૈઋત્યકોણમાં આરાસુરના
કુંજમાં આવેલું છે. શ્રી અંબાજીથી ત્રણેક માઈલને છેટે કોટશ્વર
મહાદેવની સુરમ્ય જગો એક તપોવનના મધ્યભાગે આવેલ છે. ત્યાં
નજીકમાં જ વાલ્મીકિશ્વર મહાદેવનું દેવળ છે. આ સ્થળે શ્રી રામચંદ્રજી
અને વાલ્મીકિજીનો મેળાપ થયેલો છે. સિદ્ધપુર અને પાટણ આવતી
સરસ્વતી નદીનું મૂળ આ કોટશ્વર મહાદેવની જગો આગળ છે.
આ એક ચમત્કારિક સ્થળ છે. કેટલીક નદીઓમાં મૃતક મનુષ્યનાં
હાડકાં નાંખવાથી તે ગળી જતાં નથી. જ્યારે આ સ્થળે હાડકાં
નાંખતાંજ ત્રણ દિવસમાં તે તદ્દન ગળી જાય છે. શ્રી અંબાજી-
માતાનું મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે, અને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના માથાના
વાળવડા શ્રીમાતાજીમાં ઉતરાવ્યા છે, એમ શ્રીભાગવતમાં બતાવ્યું
છે. નજીકમાં જ કુંભારીઆ ગામ છે. તેમાં હેરત પમાડે એવાં
ઐનોનાં મંદિરો છે. આ સ્થળે મૂળ કુન્દનપુર નામે મ્હોટું

શહેર હતું જેનો અપભ્રંશ કુંભારીઆ થયો છે. આ સ્થળે પ્રાચીન કાળમાં રૂઢિમણીના પિતાનું રાજ્ય હતું, અને અહિંથી શ્રીકૃષ્ણે રૂઢિમણીજીનું હરણ કર્યાનું કહેવાય છે. કુંભારીઆનાં મંદિરોનો ઇતિહાસ એવો છે કે: વીમળશા પરમદેવી ભક્ત હતા. તેમને દેવી પ્રસન્ન થયાં અને ભંડારા નામનો કુંગર જે ગળ્પરથી પશ્ચિમે આવેલો છે તેમાંથી વીમળશાને અષ્ટ દ્રવ્ય આપ્યું જેનાવડે વીમળશાએ આ કુંભારીઆનાં દેવળો તેમ જ નજીકમાં આવેલા આબુ પર્વત ઉપરના જગજહેર દેવવાડાનાં મંદિરો બંધાવ્યાં. પાછળથી વીમળશા ઉપર માતાનો ક્રોધ થવાથી કુંભારીઆનાં બીજા દેવળો બળી જઈ માત્ર સાડાત્રણ દેવળો જ રહી ગયાં છે. માતાજીમાં માનસરોવર વગેરે સર્વ પવિત્ર સ્થાનો જેવા લાયક છે. ત્યાં અનેક ભક્તોએ ભવ્ય ધર્મશાળાઓ બંધાવી પ્રભને ઉતરવાની સગવડ કરી આપી છે. ઉન્હાળામાં યાત્રાળુઓને પાણી પીવા માટે ઠેર ઠેર પાણીની પરબો બેસાડી છે તેમ જ રસ્તાઓ પણ ફેટલેક સુધી સારા થયા છે. યાત્રાળુઓને કાંઈ ઈર્ષ્ય થતી નથી. શ્રીમાતાજીના પ્રતાપે કાંઈને કાંઈ ઈર્ષ્ય થતી નથી. દાંતાના મહારાણાઓના પ્રતાપથી ચોર લુંટારાઓનો ત્યાં ભય નથી. શ્રી માતાજીમાં પણ દર્શન પૂજનની વ્યવસ્થા બહુ સારી છે. આરાસુરનાં અંબાજીમાતાનું આ પ્રાચીન સ્થાન ઉગ્ર પીક છે. જેથી ઘણા દૂર સુધીના લોકો ભક્તિભાવથી માતાજીનાં દર્શન આવે છે.

ભદ્ર શ્રીવલ્લભ ધોળાજયંતિના પ્રમુખ સાહેબ શ્રી ભવાની-સિંહજી સાહેબ શ્રી અંબા ભવાનીના પરમભક્ત, ઉપાસક અને પૂજક છે. મા જગદંબા તેમને સુખી રાખે.

પ્રસ્તાવના.

ૐ સર્વચૈતન્યરૂપાં તામાષાં ચ ધીમહિ ।

ધુદિ યા નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

બ્રહ્મવિષ્ણુ જગદ્દાત્રી સર્વેષાં જનની તથા ।

યયા સર્વમિદં ઘ્યાતં ત્રિલોક્યં સર્વરાચરમ્ ॥

સૈવ સેવ્યા ચ પૂજ્યા ચ નાન્યદ્દૈ દેવતાન્તરમ્ ।

નચ્છતઃ સ્વલનં કાપિ ભવત્યેવ પ્રમાદતઃ ।

દ્વસન્તિ દુર્જનાસ્તત્ર સમાદધતિ સાધવઃ ॥

“ ચાલનાર પુરુષનું પ્રમાદથી કોઈ જગાએ પડવું અવશ્ય થાય છે, તેમાં દુર્ગત પુરુષો હસે છે અને સાધુ પુરુષો તેનું સમાધાન કરે છે. ” એ ન્યાયનો આશ્રય કરી મહારા ભાષાંતરમાં કોઈજગાએ ભ્રમપ્રમાદાદિ દોષોથી રખલન થયું હોય તો વાંચનારે સુધારી લેવું એવી મહારી નત્ર વિનતિ છે. ”

સર્વ મનુષ્યોએ ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ સંપાદન કરવા એ તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ચાર પુરુષાર્થમાં પ્રધાન જે ધર્મ છે તેનું સ્વરૂપ જાણવા માટે ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું સારી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ; કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રોની અંદર મહર્ષિઓએ પોતાના તપોમાહાત્મ્યથી ધર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે વર્ણવ્યું છે અને તે ધર્મશાસ્ત્રોનું પઠન પાઠન આજકાલ સારી રીતે જોવામાં આવતું નથી, તેથી આર્યપ્રજાનો મહોટો ભાગ યથાર્થ ધર્મના સ્વરૂપથી તદ્દન અનભિત છે એમ કહેવામાં મને કંઈ પશુ અડચણ નથી.

પ્રિય વાંચનાર તારા મનમાં ખાતરી કરવી હોય તો કોઈ નિષ્પક્ષપાતી અને આસ્તિક ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા વિદ્વાન પુરુષની પાસેથી તું ધર્મશાસ્ત્રનું સારી રીતે શ્રવણ કર; જેથી ધર્મને ખાતે ચાલનારી પેઢીઓનું પોકળ તારા મનમાં આવી જશે, અને સત્ય ધર્મ આર્યાવર્તમાં કેવો હતો અને જે સત્યધર્મના પ્રભાવથી આર્યાવર્તની કેવી ઉચ્ચ સારી સ્થિતિ હતી એ સર્વનું સ્પષ્ટ રીતે તારા મનમાં લાન થશે. તું તારા પોતાના અજ્ઞાનથી કોઈનાં ધર્માભાસ વચનો ઉપર ખોટો વિશ્વાસ મુકી ઠગાઈશ નહીં; કારણ કે આજકાલ યુગના પ્રભાવથી અને સાક્ષર વર્ગમાં પણ એક ખીજના ઝંપના અભાવથી તેમ જ રાગદ્રેષાદિ દોષોથી ધર્મના ઝંખધમાં મહોટો કોશાવર થયા કરે છે, પરંતુ જ્યાંસુધી પોતાના મનમાં ઉદાર ભાવનાના અંકુરો કુટયા નથી ત્યાંસુધી સાક્ષર માણુસ જાણતાં છતાં સ્પષ્ટ રીતે જનસમૂહમાં નહીં ખોતરી શકે અને કદાપિ કોઈ બોલશે તોપણ હઠ્ઠાપંથીઓ તેના માથે સંસ્કાર કરવામાં બાકી નહીં રાખે એટલું જ નહિ પણ વંચક વૃત્તિથી જીવનારો ભિક્ષુક વર્ગ પણ તેનું જોમ બને તેમ અનિષ્ટ કરવામાં બદ્ધપરિકર થશે, માટે મારી સૂચના ધ્યાનમાં લઈ ઋષિ મુનિઓના ગ્રંથોનું તું અવલોકન કર અને તેમાંથી તને સત્ય ધર્મનું સ્વરૂપ મળી આવશે. ધર્મને ખાતે પૂજના ગાદીધારી આચાર્યો પાસેથી તને ધર્મનું સ્વરૂપ માલમ નહીં પડી આવે; કારણ કે તેમાં મહોટો ભાગ તો વિદ્યા દેવીની સાથે સદાને માટે વૈર કરનારો છે અને નિરક્ષર માણુસો પાસેથી પૂજવનારો છે માટે તે તરફ ધ્યાન નહીં આપતાં ધર્મશાસ્ત્રનું તું સારી રીતે અવલોકન કર.

કારણ કે ધર્મ જ આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ સંપાદન કરવાનું પ્રધાન સાધન છે. અર્થ (પધસો) પણ ધર્મને રસ્તેથી મેળવેલો હોય તો તે પણ ધર્મનાં સત્કાર્યોમાં ઉપયોગી થાય છે એટલું જ નહીં પરંતુ ત્રીજો પુરુષાર્થ જે કામ (ઇચ્છાધીન સુખ) તે પણ સિદ્ધ થાય છે. અર્થ અને કામ એ બે ધર્મને અધીન છે, પૂર્વભવ (જન્મ)માં અથવા આ જ ભવ (જન્મ)માં ઉત્કટ કરેલા ધર્મનું ફલ અર્થરૂપ અથવા કામરૂપ જેવી પોતાની વાસના હોય તદનુસાર ધર્મકર્તાને પ્રાપ્ત થાય છે એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી, ધર્મ, અર્થ, કામ એ ત્રણેનો પરસ્પર સંબંધ છે, અને ચતુર્થ પદાર્થ જે મોક્ષ તે તો ઘણા જ દુર્લભ છે તેનો વિચાર હાલમાં કરતા નથી.

ઉપર વર્ણન કરેલા ત્રણ પુરુષાર્થોમાં જગનિયંતા પરમેશ્વરની શક્તિનો વિશ્વાસ જેવામાં આવે છે, જેવી રીતે અમિતી દાહક શક્તિ અમિતી લિપ્ત નથી તેમ જ પરમાત્માની શક્તિ પરમાત્માથી લિપ્ત નથી પરંતુ અલિપ્ત જ છે. તે પરમાત્માની શક્તિનો વિશ્વાસ યાવત જગત્માં મહાલક્ષ્મીરૂપે મહાસરસ્વતીરૂપે અને મહાકાલીરૂપે પ્રસરેલો છે, અને તેને જ આધારે આખા વિશ્વની ધટના ચાલ્યા કરે છે. જગનિયંતા પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી આ ત્રણે શક્તિમાંથી કોઈનો હ્રાસ તો કોઈની વૃદ્ધિ એવી રીતે પરિવર્તન જેવામાં આવે છે. પરમાત્માની શક્તિનો વિશ્વાસ ગૌરી, લક્ષ્મી, સરસ્વતી, હૈમવતી, ચંડી, નારાયણી, એવાં અનેક નામોથી શાસ્ત્રોની અંદર જેવામાં આવે છે, એટલું જ નહીં પરંતુ વેદની અંદર પણ ભગવતીની મૂર્તિનો પ્રાદુર્ભાવ સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે.

સામવેદની તલવઠાર શાખાના કેન નામના ઉપનિષદના ત્રીજા ખંડમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન જોવામાં આવ્યું છે. દેવતાઓના અને અસુરોના રણસંગ્રામમાં દેવતાઓનો વિજય થયો અને અસુરોને પરાજય થયો, ત્યારે દેવતાઓને પોતાના મનમાં પોતાના મહિમાને અભિમાનાવેશ થયો અને તેઓ એમ જ બોલવા લાગ્યા કે, આ અમારો જ વિજય છે, અમે જ પ્રયત્ન છીએ, અમારા શિવાય બીજો કોઈ પણ નથી, એવા અભિમાનથી જગત્રિયંતા પરમેશ્વરને ભુલી જઈ પોતાના પરાક્રમનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. પરમાત્માએ જાણ્યું કે દેવતાઓના મનમાં અભિમાન અને મહત્તા આવી ગઈ છે. મારી સત્તાથી તેમનો વિજય થયો છે એમ તેઓ જાણતા નથી. પરંતુ પોતાના પરાક્રમની પ્રસંશા કરે છે; એવું જાણી તેમનું અભિમાન ઉતારવા પરમાત્માએ તે દેવતાઓને એક યક્ષનું રૂપ બતાવ્યું. તેને જોઈને બધા દેવતાઓ પરસ્પર વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા કે અરે આ કાણુ છે ? અકસ્માત્ આનું રૂપ ક્યાંથી આવીને ઉભુ રહ્યું ? એવો વિચાર કરી અગ્નિ આદિ બધા દેવતાઓ તેની પાસે ગયા. આ યક્ષ છે એવો નિશ્ચય કરીને સર્વમાં પ્રધાન અગ્નિને કહેવા લાગ્યા કે આ યક્ષ છે તેની પાસે તમે જાવ. પછી અગ્નિ તે યક્ષની પાસે ગયો તેને જોઈ યક્ષે પુછ્યું કે તું કાણુ છે ? અગ્નિએ ઉત્તર આપ્યો કે હું અગ્નિ છું ને મારું બીજું નામ જાતવેદસ છે. પછી યક્ષ બોલ્યો કે તારામાં શું સામર્થ્ય છે ? ત્યારે અગ્નિએ કહ્યું કે આ જગતની અંદર જેટલી વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે તેને બાળીને હસ્ત કરી નાંખું એવું મારું સામર્થ્ય છે. અહો ! તારું એવું સામર્થ્ય છે એમ કહી પેલા યક્ષે અગ્નિના સન્મુખ એક ધાસનું તૃણ લાવીને મૂક્યું અને કહ્યું કે આને બાળ જોઈએ. અગ્નિદેવ તૃણની

પાસે ગયો પરંતુ કોઈ પણ રીતે તે ધાસના તૃણને બાળી શક્યો નહીં ત્યારે તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને કહેવા લાગ્યો કે હું બાળી શકતો નથી કે આ એક યક્ષ છે. પછી દેવતાઓ વાયુને પૂછવા લાગ્યા કે હે વાયુ ! આ કોણ છે એ તમે જાણો છો ? વાયુ કહ્યું હા, એ યક્ષ છે. એમ કહી યક્ષની પાસે આગ્યો એટલે યક્ષે તેને પૂછ્યું તું કોણ છે ? ત્યારે ઉત્તર આપ્યો કે હું વાયુ છું અને મારું બીજું નામ માતરિશ્વા (આકાશમાં ગતિ કરનાર) છે. ત્યારે યક્ષે પૂછ્યું કે અહો ! તારામાં શું પરાક્રમ છે ? વાયુએ કહ્યું આ પૃથ્વીમાં જે કોઈ દેખાય છે તેને હું ગ્રહણ કરી શકું છું અર્થાત્ સર્વને ચત્રાવી શકું છું. યક્ષે તેની પાસે ધાસનું તૃણ મૂક્યું અને કહ્યું કે આને ચત્રાયમાન કર વાયુ કોઈ પણ રીતે તેને ચત્રાવી શક્યો નહીં અને પાછો ફરી કહેવા લાગ્યો કે હું બાળી શકતો નથી કે આ યક્ષ છે. પછી બધા દેવતાઓ મળી સ્વર્ગના રાજા ઈંદ્રને પૂછવા લાગ્યા કે હે મહાવન (ઈંદ્ર) ! આ કોણ છે તેને તમે જાણો છો ? ઈંદ્રે કહ્યું હા, આ એક યક્ષ છે. એમ બોલી ઈંદ્રે તેની પાસે જાય છે તેટલામાં તે યક્ષનું સ્વરૂપ તિરોધાન થઈ ગયું અને જે આકાશના અંતરિક્ષ ભાગમાં યક્ષનું સ્વરૂપ દેખાયું હતું તે ભાગમાં ભગવતીની મૂર્તિ આવીને ઉભી રહી તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

स तस्मिन्नेवाकाशे क्षियमाजगाम बहुशोभमानामुमां

દૈમવતીં તાન્દ્રોવાચ કિમેતદ્દશમિતિ ॥ ૨૬ ॥ ૧૨ ॥

તે જ આકાશમાં ધણીજ રૂપાળી અને ઉમા એટલે આલ્યા-વસ્થામાં માતાએ તપશ્ચર્યા કરવાની મનાઈ કરી તેથી ઉમા અને દૈમવતી એટલે હિમાલયની પુત્રી, ઉમા દૈમવતી એવાં જેનાં નામો

છે એવી સ્ત્રી આવીને ઉભી રહી અને તેને જોઈ બધા દેવતાઓ તેની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે જે યક્ષ હતો તેના સ્થાના-
પત્ર આ એક સ્ત્રી આવીને ઉભી છે. એવો ઇતિહાસ વેદની અંદર
છે તેથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકીએ છીએ કે ભગવતીનો
પ્રાદુર્ભાવ વેદમાં વર્ણવ્યો છે અને તે જ ભગવતીને મહિષાસુર, ચંડ,
મુંડ, શુંભ, નિશુંભ, રક્તપીજ વગેરે મહા પ્રયત્ન અસુરોનો સંહાર
કરવા તે તે અવતારો ધારણ કરવા પડ્યા છે અને અવતારો ધારણ
કરી ભગવતીએ જે જે પોતાનું પરાક્રમ તેમ ચરિત્ર લોકોની અંદર
ખતાવ્યું છે તેનું વર્ણન શ્રીદેવીભાગવતમાં સારી રીતે કરવામાં આવ્યું
છે. દેવીભાગવતના સંબંધમાં મહોટો વિવાદ ચાલે છે કે શ્રીમદ્ભા-
ગવત વ્યાસ મુનિનું રચેલું નથી પરંતુ બોપદેવ નામના મહા
પંડિતનું બનાવેલું છે અને દેવીભાગવત વ્યાસજીનું બનાવેલું
છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પંડિતોનું એવું માનવું છે કે દેવીભાગવત
બોપદેવ પંડિતનું બનાવેલું છે અને શ્રીમદ્ભાગવત વ્યાસજીનું બના-
વેલું છે. આમ પરસ્પર વિવાદનો નીવેડો હજી સુધી સ્પષ્ટ રીતે થયે
નથી. ભલે ગમે તેમ હોય અને ગમે તેણે બનાવેલું હોય પરંતુ
તત્ત્વદર્શિઓએ બંને ભાગવતમાંથી સાર લેવો એ જ ઉત્તમ માર્ગ
છે. મેં યથામતિ બંને ભાગવતો જોયેલાં છે અને બંનેમાં ધર્મ,
ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરેના સારા બોધદાયક ઇતિહાસો યુગવામાં
આપ્યા છે અને જેના સાંભળવાથી કોઈ પણ અવજન માર્ગ ચઢે
તેવો મંજૂ નથી; માત્ર આ સ્થળે મારે એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે
કહેવું પડશે કે બંને ભાગવતોમાં અસલ શ્રીવેદવ્યાસની કૃતિ કરતાં
પાઠ્યના ભાગમાં સંપ્રદાય પ્રવર્તકોએ ધાલમેલ સારી રીતે કરી છે
તોપણ બંને પુસ્તકો મહાધિક્કરીઓને માટે સારાં જ છે અને હાલ

તેનો પ્રચાર પશ્ય છે. શ્રી દેવીભાગવતના સમમ સ્કંધમાં દેવીગીતા છે અને તેના દશ અધ્યાય છે, હિમાલય અને જગદંબાનો સંવાદ છે, જગદંબાએ પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને બતાવ્યું છે, તે ઉપરાંત પોતાની પૂજનો વિધિ યથાર્થ રીતે બતાવ્યો છે. ત્રિય વાંચનાર આ પુસ્તક વાંચવાથી તારો પ્રયાસ નિષ્ફળ નહિ થાય અને તને કાંઈ પણ અપૂર્વ વસ્તુનો લાભ થશે કે જે વસ્તુ તારા જાણવામાં કોઈ પણ દિવસ આવી નહિ હોય એવી કેટલીક વસ્તુઓનો પ્રસંગોપાત સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તે પ્રસંગ વાંચતી વખતે જણાઇ આવશે. વધારે લખવું એ અતિશયોક્તિ જેવું છે. જગદંબાની આરાધના કરનારા ભક્તોએ તો આ પુસ્તક અવશ્ય મનન કરવા જેવું છે; કારણ કે આ પુસ્તકની અંદર જગદંબાએ પોતે જ શ્રી મુખથી પોતાનાં વ્રતો, ઉત્સવો, પીઠસ્થાનો, ખીજ મંત્રો વગેરેનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે, શિવાય ભગવતીનું ધ્યાન કરવામાં ચિત્તની એકાગ્રતા થાય માટે યોગનો પ્રકાર પણ સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યો છે અને યોગમાર્ગમાં જે હઠયોગ અને રાજયોગ એ બે પ્રકાર છે તે પણ યથાર્થ રીતે બતાવ્યા છે. જે યોગમાર્ગનું જ્ઞાન મેળવવામાં એકબરમ સાધનભૂત ગણેલો છે. જે કે આજકાલના કેટલાક વેદાંતની વાતો કરનારા શુષ્ક વેદાંતિઓનો તો યોગના ઉપર અનાદર હોય છે, પરંતુ યથાર્થ પદ્ધતિજ્ઞાન અભ્યાસકો તો અવશ્યમેવ યોગાભ્યાસીઓ હોય છે કારણ કે યોગ શિવાય ચિત્તની એકાગ્રતા થતી જ નથી અને આજે વિહારના નિયમો પણ રહી શકતા નથી માટે જ્ઞાનીઓએ તેમ જ ઉપાસના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત પુરુષોએ થોડો ઘણો અવશ્યમેવ યોગાભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તે યોગનું સ્વરૂપ સારી રીતે આ પુસ્તકની અંદર

ચર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. યોગથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને શુદ્ધચિત્તની અંદર પડેલું જ્ઞાન લાંબા વખત સુધી દટી રહે છે અને અંતઃકાલે પણ તેજ જ્ઞાન મોક્ષનું પરમ સાધન થઈ પડે છે, જેઓ ખીલકુલ યોગનો અભ્યાસ કરતા નથી તેઓ જ્ઞાનની વાતો કરનારા છતાં પણ તેમનાં અંતઃકરણ સર્વથા મલિન જ હોય છે અને મલિન અંતઃકરણમાં પડેલું જ્ઞાન જેમ શકધક્તા તપાવેલા સોઢા ઉપર પાણીનું ઝિંદુ તરતજ નાશ પામે છે તેમ નાશ પામે છે. માટે વિદ્વાનોએ અંતઃકરણની વૃત્તિઓને સમેટી લેવામાં પરમ સાધન યોગનું સેવન કરવું જોઈએ.

દિગ્વેની પરમ ઉપાસ્ય દેવતા ગાયત્રી છે અને તે મંત્રમાં એવો પ્રભાવ છે કે તેનો વિશેષ જપ કરવાથી વિશ્વામિત્ર જેવા રાજપિ પણ બ્રહ્મર્ષિપદને પ્રાપ્ત થયા હતા. તે ગાયત્રી પણ એક ચરાંબાની વિભૂતિ છે અને તેનું સેવન કરનારાઓમાં કેવા પ્રભાવ આવી જાય છે એ સર્વ આસ્તિક મુમુક્ષુઓના જાણવામાં છે, માટે ગાયત્રીનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાનું સાધન આ ગ્રંથ થઈ પડે તેમ છે એમ જાણીને પરાંબાના ઉપાસકોએ આ ગ્રંથનું સારી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ.

શાસ્ત્રી હવરામ લાલુભાઈ.

દેવીગીતાની અનુક્રમણિકા.

—(૦)—

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	હિમાલય પર્વત ઉપર ભગવતી પાર્વતીની તેજોમય મૂર્તિનું પ્રગટ થકું	૧
૨	જગદંબાનું હિમાલયપ્રતિ આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવું.	૨૭
૩	બધા વિશ્વને અપવાદ એટલે બાધનું વર્ણન. ...	૫૬
૪	મોક્ષને સારુ વૈરાગ્યને ઉપદેશ.	૭૮
૫	યોગના સાધનો અને મંત્રસિદ્ધિનાં સાધનો. ...	૧૦૬
૬	બ્રહ્મસ્વરૂપનું વર્ણન.	૧૨૨
૭	લક્ષિત સ્વરૂપના મહિમાનું વર્ણન	૧૩૭
૮	ભગવતીના મહોત્સવો, ક્તો અને રહેવાનાં સ્થાનોનું વર્ણન... ..	૧૪૭
૯	ભગવતીની પૂજાનું વર્ણન... ..	૧૬૩
૧૦	ભગવતીની બ્રહ્મ પૂજાનાં વિધિનું વર્ણન. ...	૧૭૮

—(•)—

શ્રી દેવી ગીતા.

ગુજરાતી ભાષાન્તર.

અધ્યાય ૧ લો.

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ધરાધરાધીશમૌલાવાવિરાસોત્પરં મહઃ ॥

યદુક્તં ભવતા પૂર્વં વિસ્તરાત્તદ્વદસ્વ મે ॥ ૧ ॥

જનમેજય રાજા પૃછે છે કે-હે મહારાજા ! હું વેદવ્યાસજી !
પૂર્વે તમે મને એમ કહ્યું હતું કે પર્વતોના રાજા હિમાલય પર્વતના
શિખર ઉપર ભગવતી પાર્વતીની અસંત તેજોમય મૂર્તિ પ્રગટ થઈ
હતી. હું ભગવન્ ! આપ એ કથા મને વિસ્તારથી વર્ણન
કરીને કહો. ૧

કો વિરણ્યેત મતિમાન્પિવજ્છત્તિકથામૃતમ્ ॥

સુધાં તુ પિબતાં મૃત્યુઃ સ નૈતચ્છૃણ્વતો ભવેત્ ॥૨॥

ભગવતીની કથારૂપી અમૃતનું પાન કરનાર બુદ્ધિમાન-કોઈ
પુરુષ નિર્વૃત્તિ પામે ? અર્થાત્ આવી ઉત્તમ કથારૂપી અમૃતનું
પાન કરનાર કોઈ પશુ નિર્વૃત્તિ પામે નહિ. અમૃતનું પાન કરવાવાળા
જે દેવતાઓ તેમનું જે મૃત્યુ છે તે ભગવતીની કથારૂપી અમૃતનું
શ્રવણ કરનારાઓનું થતું જ નથી. અર્થાત્ સ્વર્ગમાં રહેવાવાળા જે

દેવતાઓ તેમનું જ્યાં સુધી પુણ્ય હોય છે ત્યાં સુધીજ સ્વર્ગમાં અમૃતપાન કરી નાના પ્રકારના સુખનો અનુભવ કરે છે. અને જ્યારે પુણ્યનો ક્ષય હોય છે ત્યારેજ તરતજ તેઓ પાછા મૃત્યુલાકમાં આવી પુનરપિ જન્મમરણને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ભગવતીની કથારૂપી અમૃતનું પાન કરનારા મહાત્માઓ ફરીને જન્મમરણને પામતા નથી એ આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. ૨

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

ધન્યોઽસિ કૃતકૃત્યોઽસિ શિક્ષિતોઽસિ મહાત્મધિઃ ॥

ભાગ્યવાનસિ યદ્દેવ્યાં નિર્વ્યાજા ભક્તિરસ્તિ તે ॥ ૩ ॥

આ પ્રકારનું રાજ જનમેજયનું વચન સાંભળી વેદવ્યાસ મહારાજ બોલ્યા કે હે રાજન્ ! તું ધન્ય છે કૃત્યકૃત્ય છે, મહાત્મા પુરુષોએ તને સારો ઉપદેશ આપેલો છે, તું ભાગ્યવાન છે, જેથી તારી ભગવતીના ચરણ કમલમાં નિષ્કામ ભક્તિ છે અર્થાત્ કામના (મતલબ)થી તો બધાએ ભક્તિ કરે છે. પરંતુ નિષ્કામથી (કોઈ પણ પ્રકારની આશા નહિ રાખી) જે ભક્તિ કરવી એજ ઉત્તમ ભક્તિ કહેવાય છે અને તે ભક્તિનું ચિન્હ તારામાં દેખાઈ આવે છે તેથી તને ધન્ય છે. ૩

શૃણુ રાજનપુરા વૃત્તં સતીદેહેઽગ્નિમર્જિતે ॥

આન્તઃ શિવસ્તુ વન્નામ ક્વચિદેશે સ્થિરોઽભવત્ ॥૪॥

હે રાજન્ ! જનમેજય ! આગળ મ્મ ગયેલું વૃત્તાંત સાંભળ. *સતીએ પોતાનો દેહ જ્યારે અગ્નિમાં પડી બાળી મુક્યો ત્યારે પછી

• દક્ષ પ્રજાપતિને ઘેર પહેલાવહેલો જ્યારે ભગવતીનો જન્મ થયો ત્યારે તેમનું નામ સતી હતું અને હિમાલયને ત્યાં ઉત્પત્તિ થવાથી બીજા વાર પાર્વતી એવું નામ પડ્યું.

શિવજી બાવરા થઇને પૃથ્વી ઉપર ભટકવા લાગ્યા, અને આખરે કોઈ એક સ્થાનમાં સ્થિર થઈને બેઠા. ૪

પ્રપञ्चभानरहितः समाधिगतमानसः ॥

ध्यायन्देवीस्वरूपं तु कालं निन्ये स आत्मवान् ॥૨॥

પ્રપંચનું જેમણે બીલકુલ જ્ઞાન નથી અને સમાધિમાં જેમનું મન લાગેલું છે અને દેવીના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનાર જ્ઞાની તે શિવજી પોતાનો કાળક્ષેપ કરવા લાગ્યા અર્થાત્ દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞમાં જ્યારે સતીએ પોતાનું શરીર બાળીને ભસ્મ કર્યું ત્યારે શિવજીના મનમાં ધણી જ ઉદાસીનતા આવી અને એકાંત સ્થલમાં બેસી ભગવતીના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા ૫.

सौभाग्यरहित जां त्रैलोक्यं सवराचरम् ॥

शक्तिहीनं जगत्सर्वं सावित्रीद्वीपं सर्पर्वतम् ॥ ૬ ॥

જ્યારે સતીએ દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞમાં બાળીને પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો અને તે જગતનું મંગલરૂપ સ્વરૂપ આ જગતમાંથી નાશ પામ્યું ત્યારે આ સચરાચર ત્રણે લોક મંગલરહિત થયા, અર્થાત્ બધી જગાએયે મંગલનો અભાવ થયો અને પર્વતસહિત તથા સમુદ્રસહિત આ બધું જગત શક્તિહીન થયું. ૬

आनन्दः शुक्लां यानः सर्वान् हृदयान्तरे ॥

उदासीनाः सर्वलोकान्ताजर्जरचेतसः ॥ ૭ ॥

દેવાઓ, મનુષ્યો વગેરે સર્વના હૃદયમાં રહેલો આનંદ નાશ થઈ ગયો, અને ચિંતાથી જેમનું ચિત્ત જર્જર થયું છે એવા બધા લોકો ઉદાસીન થઈ ગયા, અર્થાત્ જ્યારે સતીએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી

પ્રાણ છોડી દીધા ત્યારે સર્વના મનમાં એક જાતની ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે હવે આ જગતમાં શું શું થશે. ૭

સદા દુઃખોદધૌ મય્યા રોગગ્રસ્તાસ્તદાઽભવન્ ॥

પ્રહાણાં દેવતાનાં ચ વૈપરીત્યેન વર્તનમ્ ॥ ૮ ॥

સતીના ચરણાવિદ્ જ્યારથી આ પૃથ્વીને છોડી નિજધામ ગયા ત્યારથી નિરંતર દુઃખરૂપી સમુદ્રમાં આ બધા લોકો કુખ્યાવા લાગ્યા અને બધાઓના શરીરમાં રોગની ઉત્પત્તિ થઈ, સૂર્ય ચંદ્ર વગેરે આકાશમાં રહેલા ગ્રહોની ગતિ અવળી થવા લાગી કારણ કે તેમનું શાસન ઠરવાવાળું કાઈ રહ્યું નહિ. ૮

અધિભૂતાધિદૈવાનાં સત્યભાવાન્નૃપાભવન્ ॥

અસ્થાસ્મિન્નેવ કાલે તુ તારકાણ્યો મહાસુરઃ ॥ ૯ ॥

હે રાજા! આ પૃથ્વીમાં સતી (ભગવતી) ના અભાવને લીધે આધિભૌતિક આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણ પ્રકારના તાપ લોકોને થવા લાગ્યા. આ બધું આનંદ તો સર્વને થાય છે એટલામાં તો તારક નામનો મહાસુર ઉત્પન્ન થયો. ૯

બ્રહ્મદત્તવરો દૈત્યોઽભવત્રૈલોક્યનાયકઃ ॥

શિવૌરસસ્તુ યઃ પુત્રઃ સ તે હન્તા ભવિષ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

બ્રહ્માએ જેને વરદાન આપ્યું છે એવો તે તારકાસુર દૈત્ય ત્રણ લોકોનો નાયક થયો અર્થાત્ ત્રણ લોકોનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અને દેવતાઓએ તેને એમ પણ કહ્યું કે શિવજીનો ઐરસ પુત્ર શિવજીના વીર્યથી પોતાની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તારકાસુરવાળો થશે. ૧૦

इति कल्पितमृत्युः स देवदेवैर्महासुरः ॥

शिवौरसमुताभावाज्जगर्ज च ननन्द च ॥ ११ ॥

આ પ્રકારે દેવતાઓએ જેના મૃત્યુની કલ્પના કરી છે એવો તે તારકાસુર પોતાના મનમાં આનંદ પામવા લાગ્યો કે શિવજીની સ્ત્રી જે સતી તેણે તો પોતાનો દેહ અગ્નિમાં બાળી નાંખ્યો છે અને બીજી સ્ત્રી તો છે જ નહિ તો તેમનો ઐરસ પુત્ર થવાનો જ નથી અને મારું મૃત્યુ પણ નહિ થાય એમ બાણી તે તૈય પોતાના મનમાં આનંદ પામી ગર્જના કરવા લાગ્યો. ૧૧

तेन चौपद्रुताः सर्वे स्वस्थानात्प्रच्युताः सुराः ॥

शिवौरसमुताभावाच्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम ॥ १२ ॥

તે તારકાસુરે ઉપદ્રવ કરેલા સંપૂર્ણ દેવતાઓ પોતાના સ્થાનથી બ્રષ્ટ થયા અર્થાત્ પોતાનાં સ્થાનોને છોડી બીજી જગ્યાએ ચાલ્યા ગયા. અને શિવજીને ઐરસ પુત્ર તો થવાને નથી એમ બાણી પોતાના મનમાં ઘણીજ ચિંતા કરવા લાગ્યા અર્થાત્ શિવજીની સ્ત્રી જે સતી તેણે પોતાનો દેહ અગ્નિમાં પડી બાળી નાંખ્યો છે, હવે શિવજીનો પુત્ર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય અને તે આ તારકાસુરને માર એવી ચિંતા કરવા લાગ્યા. ૧૨.

नाङ्गना शङ्करस्यास्ति कथं तत्सुतसंभवः ॥

अस्माकं भाग्यदोनानां कथं कार्यं भविष्यति ॥ १३ ॥

દેવતાઓ પોતાના સ્થાનો છોડીને ચાલ્યા ગયા એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના મનમાં વચ્ચર કરવા લાગ્યા કે શંકરને સ્ત્રી તો છેજ નહિ; કારણ કે શંકરની સ્ત્રી સતીએ દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞમાં પોતાને

દેહ અગ્નિમાં પડી બાળી મૂક્યો છે. પછી શંકરથી પુત્ર ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ જ નથી. ભાગ્યહીન એવા જે અમે તે અમારું કાર્ય કેવી રીતે સિદ્ધ થશે. અર્થાત્ હાલમાં શિવજી સ્ત્રીરૂપિત છે તો તેમનાથી પુત્રની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ જ નથી અને તારકાસુરનો વધ પણ થાય તેમ નથી. ૧૩

इति चिन्तातुराः सर्वे जम्बुद्वीकुण्ठमण्डले ॥

शशंसुर्हरिरेकान्ते स चोपायं जगद ह ॥ ૧૪ ॥

એ પ્રધારે અત્યંત ચિંતાતુર એવા તે સમગ્ર દેવતાઓ એકઠા મળીને વૈકુંઠમાં ગયા, ત્યાં જઇને એકાંતમાં બેસેલા શ્રીહરિને બોધને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. સ્તુતિ કર્યા પછી ભગવાને તેમનું આગમનનું કારણ પૂછ્યું અને દેવતાઓએ બધું વૃત્તાંત કહી બતાવ્યું પછી ભગવાન તારકાસુરના વધનો ઉપાય કહેવા લાગ્યા. ૧૪

कुतश्चिन्तातुराः सर्वे कामकलाद्रुषा शिवा ॥

जागर्ति भुवनेशानी मणिद्वीपाधिवासिनी ॥ ૧૫ ॥

હે દેવતાઓ! તમે શું કરવાને અત્યંત ચિંતા કરો છો કારણ કે સંપૂર્ણ ભુવનની ધર્મી, મણિદ્વીપમાં નિવાસ કરનારી અને કલ્પવૃક્ષ સમાન મનોરથને પરિપૂર્ણ કરનારી ભગવતી (શિવા) આ ભૂમંડલમાં જાગે છે. અર્થાત્ જોણે આ ભૂમંડલની રચના કરી છે એવી ભગવતી જાગે છે સુષ્પ રહી નથી, તેથી તમારે ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. ૧૫

अम्माकमनया देव तदुपेक्षास्ति नान्यथा ॥

शिक्षैवेयं जगन्मात्रा कृताऽस्मच्छिक्षणाय च ॥ ૧૬ ॥

હે દેવતાઓ ! તમે કદાચિત્ એવી શંકા કરશો કે જો ભગવતી જન્મી છે તો આવા સમયમાં ઉપેક્ષા કેમ કરીને બેઠાં છે તેનું સમાધાન કરે છે કે-અમારા અપરાધથી જ ભગવતીએ ઉપેક્ષા કરી છે તે ઉપેક્ષા અમારા નાશને સરુ નથી પરંતુ શિક્ષા કરવાને લાયક જે અમે તે અમને શિક્ષણ આપવા સારૂ ભગવતીએ આ શિક્ષા કરી છે કે ફરીથી મારો આવો અપરાધ તમે કરો નહિ. અર્થાત્ દક્ષપ્રજ્ઞપતિએ શિવજીનું અપમાન કરવા યત્નનો આરંભ કર્યો તે યત્નમાં શિવજીને જે રુદ્રભાગ આપવો જોઈએ તે કદ્યો ન હતો તેમજ શિવજીને યત્નમાં નિમંત્રણ પણ ન કર્યું સતી ભગવતીએ પોતાના પિતાને ધેર યત્નનો સમારંભ સાંભળ્યો અને વગર નિમંત્રણે યત્નમાં ગયાં, ત્યાં તેમનું અપમાન થયું, આખરે સતીને બળી મરવું પડ્યું. ન્યારે આ જગત્ની અધિકારી સતી બળી મર્યા ત્યારે હે દેવતાઓ ! તમારે ઉચિત્ હવું કે દક્ષના યત્નમાંથી તમારે આલ્પું જવું હવું પરંતુ તમે આલ્પા ગયા નહિ તેથી સતીના મનમાં ધણો જ રોષ આગ્યો કે દેવતાઓને પણ કોઈ રીતે શિક્ષા કરવી ? કે જેથી તેમનો મદ ઉતરે એમ જાણી તમારો મદ ઉતારવા માટે ભગવતી હાથ ઉઠાસીત છે પરંતુ તમે ચિંતા કરશો નહિ તે જ દયાલુ ભગવતી આપણી સર્વ ચિંતા દૂર કરશે. એવો શ્રીહરિનો કહેવાનો અભિપ્રાય છે. ૧૬

લાલને તાડને માતુર્નાકારુણ્યં યયાર્ધકે ॥

તદ્દેવ જગન્માતુર્નિયન્ત્યા ગુણદોષયોઃ ॥ ૧૭ ॥

જેની રીતે પોતાની માતા પુત્રના ગુણદોષને જોઈ વખત પ્રમાણે લાલન પણ કરે છે અને તાડન પણ કરે છે પરંતુ

સંવંધા પુત્ર ઉપર દયાદષ્ટિથીજ જીવે છે તેમ જ આ જગતની નિયંત્રી જે જગન્નાતા તે પણ આપણા ગુણ દોષ પ્રમાણે લાક્ષણ પાલન કરે છે પરંતુ સર્વથા આપણા ઉપર દયાદષ્ટિથી જ જીવે છે. ૧૭

અપરાધો ભવત્યેવ તનયસ્ત પદેપદે ॥

કોપરઃ સહતે લોકે કેવલં માતરં વિના ॥ ૧૮ ॥

પુત્રનો અપરાધ પગલે પગલે થયા જ કરે છે, અને તે અપરાધને એક પોતાની માતા શિરાય આ લોકમાં બીજું કાણ સહન કરે છે અર્થાત્ કાંઈ જ નહિ. ૧૮

તરમાદ્યૂયં પરામ્બાં તાં શરણં યાત મા ચિરમ્ ॥

નિર્વ્યાજયા ચિત્તવૃત્ત્યા સા વઃ કાર્યં વિધાસ્યતિ ॥ ૧૯ ॥

તેથી હે દેવતાઓ ! તમે બધાએ પરા અંબા (આઘ શક્તિ) ને શરણે જાઓ એમાં વિલંબ કરશો નહિ. તે ભગવતી પરમ દયાળુ હોવાથી ઉદાર ચિત્તની વૃત્તિવડે તમારું કાર્ય સિદ્ધ કરશે. ૧૯

ઇત્યાદિશ્ય સુરાન્સર્વાન્મહાવિષ્ણુઃ સ્વજાયયા ॥

સંયુતો નિર્જગામાશ્ચ દેવૈઃ સહ સુરાધિપઃ ॥ ૨૦ ॥

એ પ્રકારે સમગ્ર દેવતાઓને આજ્ઞા કરી પોતાની સ્ત્રી લક્ષ્મી સહિત મહાવિષ્ણુ અને દેવોએ સહિત દેવનો રાજા જે ઈંદ્ર તે બધાઓ મળી પરા અંબાનું આરાધન કરવા નિકળ્યા ૨૦

આજગામ મહાશૈલં હિમવન્તં નગાધિપમ્ ॥

અભવંશ્ચ સુરાઃ સર્વે પુરશ્ચરણકામિણઃ ॥ ૨૧ ॥

સર્વ દેવતાઓ મળીને પર્યંતોના અધિપતિ મહાશૈલ હિમાલય પ્રતિ આવ્યા અને અંબાપ્રીત્યર્થે તે સર્વે દેવતાઓએ પુરસ્કરણ ક્રિયાનો આરંભ કર્યો. અર્થાત્ વિષ્ણુસહિત સર્વ દેવતાઓ પરા અંબાની પ્રીતિસાર પુરસ્કરણ કરવા લાગ્યા. ૨૧

અમ્બાયજ્ઞવિધાનજ્ઞા અમ્બાયજ્ઞં ચ ચક્રિરં ॥

તૃતીયાદિવ્રતાન્યાથ ચક્રુઃ સર્વે સુરા નૃપ ॥ ૨૨ ॥

જગદંબાનો યજ્ઞ કેવી રીતે કરવો તેના વિધિને યથાર્થ જાણનારા તે સર્વ દેવતાઓ ભગવતીનો યજ્ઞ કરતા હતા અર્થાત્ યજ્ઞ કરવાથી દેવતાઓ જલદી પ્રસન્ન થાય છે એમ જાણી તેમણે ભગવતીનો યજ્ઞ કર્યો. હે રાજન્! તે સર્વ દેવતાઓ તૃતીયાને આદિ લઈ વ્રતો પણ જલદી કરવા લાગ્યા. અર્થાત્ તૃતીયાદિ વ્રતો ભગવતી પે.તે જ હિમાલય પ્રતિ આગળ વર્ણન કરીને કહેશે તે વ્રતોનું પણ આચરણ કરવ લાગ્યા. ૨૨

કેચિત્સમાધિનિષ્ણાતાઃ કેચિન્નામપરાયણાઃ ॥

કેચિત્સૂક્તપરાઃ કેચિન્નામંપારાયણોત્સુકાઃ ॥ ૨૩ ॥

કેટલાએક દેવતાએ સમાધિ લગાવી ભગવતીનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા, કેટલાએક નામનો જપ કરવા લાગ્યા, કેટલાએક રાત્રિસૂક્ત દેવીસૂક્ત વગેરેનો પાઠ કરવા લાગ્યા, કેટલાએક નામનું પારાયણ કરવા લાગ્યા. ૨૩

મન્ત્રપારાયણપરાઃ કેચિન્કૃચ્છ્રાદિકારિણઃ ॥

અન્તર્યામિપરાઃ કેચિત્કેચિન્વાસપરાયણાઃ ॥ ૨૪ ॥

કેટલાએક દેવતાઓ ભગવતીના મંત્રનું પારાયણ કરવા લાગ્યા, કેટલાએક કૃચ્છ્ર આંધ્રાયણાદિ વ્રતો કરવા લાગ્યા, કેટલાએક પોતાના

મનમાં માનસિક સમાધિ વડે યત્ન કરવા લાગ્યા, અને કેટલાએક અંગન્યાસ કરન્યાસ કરવા લાગ્યા. ૨૪

હૃલ્લેખયા પરાશક્તેઃ પૂજાં ચકુરતન્દ્રિતાઃ ॥

इयेवं बहुवर्षाणि कालोज्जाज्जनमेजय ॥ २५ ॥

કેટલાએક દેવતાઓ આશ્વસ્યરહિત થઈને હૃલ્લેખા એટલે માયાખીજમંત્ર-ભુવનેશ્વરીમંત્રવડે પરા અંખાનું પૂજન કરતા હતા, હે જનમેજય ! એ પ્રકારે યત્ન પાડ જપ ધ્યાન કરતાં કરતાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. ૨૫.

अकस्माच्चैत्रमासीयनवम्यां च भृगोर्दिने ॥

प्रादुर्बभूव पुरतस्तन्महः शुतिबोधितम् ॥ २६ ॥

એમ કરતાં કરતાં અકસ્માત્ ચૈત્રમાસની શુક્લપક્ષની નવમીને ભૃગુવારને દિવસે વેદની શ્રુતિમાં જનું વર્ણન છે એવું તેજોમય સ્વરૂપ દેવતાઓના સમક્ષ પ્રાદુર્ભૂત થયું. સામવેદના કેન નામના ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે “સ તસ્મિન્નેવ કાશે સ્થિયમાજ-ગામઃ બહુ શોભમાન મુમાં હૈમવર્ગીતામ્ ” સ્કણ્દ ૩. ૧૨. તે આકાશમાં અત્યંત શોભતી હિમાવળનો આશ્રય કરનારી ઉમા નામની સ્ત્રી આવીને ઉભી રહી.” આ વેદની શ્રુતિમાં બોધન કરેલું શક્તિરૂપ તેજ દેવતાઓના સન્મુખ પ્રાદુર્ભાવ પામ્યું. ૨૬

चतुर्दिक्षु चतुर्वेदैर्मूर्तिमद्विरभिष्टुतम् ॥

कोटिसूर्यप्रतीकाशं चन्द्रकोटिमुशीतलम् ॥ २७ ॥

દેવતાઓના સન્મુખ તે તેજોમય ભગવતીનું સ્વરૂપ તે સમયમાં કેતુ હતું કે મૂર્તિમાન આરે વેદો એવારફ ઉમા રહીને

જેની સ્તુતિ કરતા હતા, કોટિ સૂર્યના જેવો જેનો પ્રકાશ હતો, કોટિ ચંદ્રમા સમાન શીતલ, અર્થાત્ અમૃતદ્રષ્ટિવાળું તે ભગવતીનું તેજોમય સ્વરૂપ હતું. ૨૭

વિદ્યુત્કોટિસમાનામ્મરુણં તત્પરં મહઃ ॥

નૈવ ચોર્ધ્વં ન તિર્યક્ચ ન મધ્યે. પરિજગ્રભત્ ॥ ૨૮ ॥

કોટિ વીજળીના સમાન ક્રાંતિવાળું અને ભક્તોના ઉપર અનુમ્રહ કરવા માટે રંગેગુણનો સ્વીકાર કર્યો છે તેથી જ અત્યંત લાલ, તેમજ ઉંચું પણ નહિ અને વાંકું ચુંકું પણ નહિ, કિંતુ સરલ તે ઉત્કૃષ્ટ તેજ સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણે સ્થાનમાં હતું માપ વગરનું અર્થાત્ ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ જેની યરોળરી કરી શકે નહિ એવું તે તેજ હતું. ૨૮

આદ્યન્તરહિતં તત્તુ નસ્તાદ્યજ્ઞસંયુતમ્ ॥

ન ચ સ્ત્રીરૂપમથવા ન પુરૂષસ્થોભયમ્ ॥ ૨૯ ॥

જે તેજ આદિ અને અંતથી રહિત હતું. તેને હાથપગ વગેરે અંગો કાંઈ પણ હતાં નહિ. તે તેજ સ્ત્રીરૂપ પણ નહિ હતું તેમ જ પુરૂષરૂપ પણ નહિ હતું તથા નપુસકરૂપ નહિ હતું અર્થાત્ જેનું વર્ણન ન કરી શકીએ એવું તે આનિર્વચનીય તેજ હતું. ૨૯.

દીપ્ત્યાપિધાનં નેત્રાણા તેષામાસીન્મહીપતે ॥

પુનશ્ચ ધૈર્યમાલમ્બ્ય યાવત્તે દદૃશુઃ સુરાઃ ॥ ૩૦ ॥

હે રાજન્ ! જનમેજય ! જે વખતે તે તેજનો આવિર્ભાવ થયો તે સમયે તે તેજના અત્યંત પ્રભાવવડે દેવતાઓનાં નેત્રોને પડદા આવી ગયા અર્થાત્ દેવતાઓ તે તેજને પોતાની આંખોવડે જોઈ શક્યા

નહિ. પછી ધીરે ધીરે ધૈર્યને ધારણ કરી તે દેવતાઓ બારીકાઈથી જોવા લાગ્યા અર્થાત્ તેજ તેજસ્વી ન્યારે સ્ત્રીરૂપને પામ્યું ત્યારે દેવતાઓની દષ્ટિ સ્થિર થઈ. ૩૦

તાવત્તદેવ સ્ત્રીરૂપેષાઽઽભાદિવ્યં મનોહરમ્ ॥

અતીવ રમણીયાક્ષીં કુમારીં નવયૌવનામ્ ॥ ૩૧ ॥

તેટલામાં તેજ દિવ્ય મનોહર તેજોરૂપ સ્ત્રીરૂપે શોભવા લાગ્યું અર્થાત્ સુંદર જેનાં અંગો છે, નવીન યૌવન જેના શરીરમાં ખીલી રહ્યું છે એવી કુમારી સ્ત્રીને દેવતાઓએ જોઈ. ૩૧

ઉચ્ચત્પીનકુચદ્વન્દ્વનિન્દિતામ્બોજકુદ્મલામ્ ॥

રણત્કિઙ્કિણિકાજાલસિઞ્જન્મઙ્ગીરમેશ્વલામ્ ॥ ૩૨ ॥

વગર ખીલેલા કમલન ડોડાને પણ તિરસ્કાર કરે એવાં ઉન્નત (ઉંચા) અને કડણ એ સ્તનવડે શોભતી અને કડમાં પહેરેલી ને કદંતી તેમજ પગમાં પહેરેલાં ને ઝાંઝર તેમાં જડેલી ને ધુધરીઓ તેના શબ્દવડે મનોહર એવી સ્ત્રીને જોઈ. ૩૨

કનકાઙ્ગદકેયૂરગ્રૈવેયકવિભૂષિતામ્ ॥

અનર્ધ્યમણિસંમિત્તગલ્બન્ધવિરાજિતામ્ ॥ ૩૩ ॥

સોનાની પોંચા અને સોનાનો હાર તેણે કરી શોભતી અને અમૂલ્ય મણિઓથી જડેલો હાર જેના ગળામાં પહેરેલો છે એવી તે સ્ત્રીને દેવતાઓએ જોઈ. ૩૩

તનુકેતકમંરાજત્રીલભ્રમરકુન્તલામ્ ॥

નિતમ્બબિમ્બસુભગાં રોમરાજિવિરાજિતામ્ ॥ ૩૪ ॥

ખાલ (કામલ) શ્વેત કેવડાની અંદર શોભતો એવો જે કાળો ભમરો તેના સરખા કાળા કેશ જેના છે, જેના કટિપશ્ચાત્ ભાગ અત્યંત સુંદર છે, રોમની પંક્તિઓ જેના શરીર ઉપર વિરાજમાન છે. એવી સુંદર સ્ત્રીને જોઈ. ૩૪

કર્પૂરશકલોન્મિશ્રતામ્બૂલપૂરિતાનનામ્ ॥

કનત્કનકતાટઙ્કવિટઙ્કવદનામ્બુજામ્ ॥ ૩૫ ॥

કર્પૂર ધ્વાયત્થી લવંગ વગેરેથી બનાવેલું પાનનું બીડું જેના મુખને વિષે શોભી રહ્યું છે, દેદીપ્યમાન જે સોનાનાં ઝુંમણાં તેણે કરી સુંદર છે મુખદ્વય જેનું એવી તે સ્ત્રીને દેવતાઓએ જોઈ. ૩૫

અષ્ટમીચન્દ્રચિમ્બામ્બલલાટામાયતન્નુવમ્ ॥

રક્તારવિન્દનયનામુન્નસાં મધુરાધરામ્ ॥ ૩૬ ॥

ટીંડુરીના ફલ જેવું જે ઉચું કપાળ તેમાં અર્ધચંદ્ર શોભી રહ્યો છે, જેના ઉંચી જેની બ્રહ્મટી છે, લાલ કમળના સરખાં જેનાં નેત્ર છે, ઉન્નત જેની નાસિકા છે, સુંદર જેના હોઠ છે એવી તે સ્ત્રીને જોઈ. ૩૬

કુન્દકુદ્મલદન્તાગ્રાં મુક્તાહારવિરાજિનામ્ ॥

રન્તસંમિત્રમુકુટાં ચન્દ્રરેશ્વાવતંસિનીમ્ ॥ ૩૭ ॥

કુંદની કળી જેવા જેના દાંતના અગ્ર છે. અને મુક્તા (મોતી) નો હાર જેણે પહે લો છે, જેના મુકુટને વિષે રત્ન જડેલાં છે, ચંદ્રની રેખાની ક્ષણી જેના મસ્તકમાં વિરાજમાન છે, એવી તે સ્ત્રીને દેવતાઓએ જોઈ. ૩૭

મલ્લિકામાલતીમાલાકેશપાશચિરાજિતામ્ ॥

કાશ્મીરચિન્દુનિટિલાં નેત્રત્રયચિલાસિનીમ્ ॥૩૮॥

મલ્લિકા અને માલતીના પુષ્પોની માલાઓ જેના કેશપાશમાં શોભી રહી છે, જેણે લલાટની અંદર કેસરની ચિંટી (ચાંદસો) કરી છે, સૂર્ય ચંદ્ર અને અગ્નિ એ ત્રણ નેત્રવડે શોભતી એવી સ્ત્રીને જોઈ. ૩૮

પાશાકુશવરાभीतिचतुर्बाहुं त्रिलोचनाम् ॥

रक्तवस्त्रपरीधानां दाडिमीकुसुमप्रभाम् ॥ ३९ ॥

એક હસ્તમાં પાશ ખીળ હસ્તમાં અંકુશ ત્રીજા હસ્તમાં વરદાનમુદ્રા અને ચોથા હસ્તમાં અમયમુદ્રા એમ ચાર જેને ભુજાઓ છે, લાલ વસ્ત્ર જેણે ધારણ કર્યું છે, દાડમના પુષ્પ સમાન જેની કાંતિ છે એવી તે સ્ત્રીને દેવતાઓએ જોઈ. ૩૯

सर्वशृङ्गारवेषाढ्यां सर्वदेवनमस्कृताम् ॥

सर्वाशापूरिकां सर्वमातरं सर्वमोहिनीम् ॥ ४० ॥

શરીરે શોભાવે તેવા યાવન શૃંગારો જેણે ધારણ કર્યા છે, સર્વ દેવતાઓ જેને નમસ્કાર કરે છે, સર્વની આશાઓને પરિપૂર્ણ કરનારી, સર્વની જનની અને સર્વને મોહ ઉપજાવનારી એવી સ્ત્રીને જોઈ. ૪૦

प्रसादसुमुखीमम्बां मन्दस्मितमुखाम्बुजाम् ॥

अन्याजकरुणामूर्तिं ददृशुः पुरतः सुराः ॥४१॥

લોકોના ઉપર જે પ્રસન્નતા તેણે કરી સુંદર જેવું મુખારવિંદ

છે, જગત્ની અંબા, મંદ મંદ હાસ્યવડે બોલતું જેતું મુખકમલ છે, કપટ રહિત દયાની મૂર્તિ એવી તે સ્ત્રીને દેવતાઓએ પોતાના સન્મુખ જોઈ. ૪૧

દૃષ્ટ્વા તાં કરુણામૂર્તિં પ્રણેમુઃ સકલાઃ સુરાઃ ॥

વક્તું નાશક્નુર્વકિંચિદ્દાષસંહદ્ધનિસ્વના ॥૪૨॥

કરુણામૂર્તિ તે જગદંબાને જોઈ સવ દેવતાઓએ સાષ્ટાંગનમસ્કાર કર્યો અને પ્રેમના ઉભરાથી અશ્રુપાતવડે ગદગદકંઠ થએલા તે દેવતાઓ કાંઈ પણ બોલવાને સમર્થ થયા નહિ. અર્થાત્ હવે શું કરવું એવો વિચાર નહિ આવવાથી મૂઢની માફક આવરા બની ભગવતીની મૂર્તિ સામું ટક ટક જોઈ જ રહ્યા. ૪૨

કથંચિત્તયૈર્યમાલમ્બ્ય ભક્ત્યા ચાનતકન્ધરાઃ ॥

પ્રેમાશ્રુપૂર્ણનયનાતુષ્ટુર્બુર્જગદર્થિકામ્ ॥ ૪૩ ॥

કાંઈ પણ રીતે પોતાના મનમાં સ્થિરતા લાવીને ભક્તિવડે નમાવ્યાં છે મસ્તક જેમણે એવા અને પ્રેમનાં અશ્રુથી જેમનાં નેત્ર પરિપૂર્ણ થયાં છે એવા તે દેવતાઓ જગદંબાની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૪૩

॥ દેવા ઉચ્ચુઃ ॥

નમો દેવ્યૈ મહાંદ્યૈ દિવ્યૈ સુતતં નમઃ

નમઃ પ્રકૃત્યૈ ભદ્રદૈનિયતાઃ પ્રણતાઃ સ્મ તામ્ ॥ ૪૪ ॥

દેવતાઓ ભગવતીની સ્તુતિ કરે છે. સર્વ જગત્ની કીડારૂપ મહાપ્રકાશરૂપ મંગલરૂપ ભગવતીને અમે વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ, માયાની ઉપાધિત્રાગી તે બ્રહ્મરૂપિણી પ્રકૃતિને અને સકલના

કલ્યાણરૂપી ગુણોની આણુરૂપ તે ભગવતીને નિરંતર અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૪૪

તામગ્નિવર્ણાં તપસાં જ્વલન્તીં વૈરોચનીં કર્મફલેષુ જુષ્ટામ્ ॥
દુર્ગાં દેવી શરણમહં પ્રપદ્યે સુતરસિ તરસે નમઃ ॥૪૫॥

અગ્નિ સમાન જેનું વર્ણ છે એવી, જ્ઞાનવડે દેદીપ્યમાન અર્થાત્ સર્વજ્ઞ, સર્વથી વિશેષ પ્રકાશવાળી, બ્રહ્મણોએ કર્મનું ફલ અમને મળે એવા હેતુથી સેવેલી અને અષ્ટાંગ યોગના પરિશ્રમવડે પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય, તરવાને યોગ્ય એવો જે સંસાર તેને તારવાને યોગ્ય એવી તે દુર્ગાદેવીને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૪૫

દેવીં વાચમજનયન્ત દેવાસ્તાં ત્રિશ્વરૂપાઃ પશવો વદન્તિ ॥
સા નો મપ્દ્રેષમૂર્જ દુહાના ધેનુર્વાગસ્માનુપમુષ્ટુતૈતુ ॥૪૬॥

દેવ એટલે પ્રાણો જે પ્રકાશવાળી વૈષ્ણવી વાણીને ઉત્પન્ન કરવા-વાળા છે. અર્થાત્ નામિમાંથી જે શબ્દરૂપ વાણી ઉત્પન્ન થઈ તેનું નામ પરા છે પછી હૃદયસ્થાનમાં તે વાણી આવે ત્યારે તેનું નામ પશ્યન્તી છે અને તે વાણી જ્યારે કંઠસ્થાનમાં આવે છે ત્યારે તેનું નામ મધ્યમા પડે છે અને મુખમાં આવીને જ્યારે સ્પષ્ટ રીતે બોલાય છે ત્યારે તેનું નામ વૈષ્ણવી વાણી કહેવાય છે. તેને ઉત્પન્ન કરવાવાળો પ્રાણુ વાયુ છે. વ્યવહારની સિદ્ધિસાર તે વાણીને અમે સર્વે ધણા રૂમવાળાં પશુ (દેવતાઓ) બોલીએ છીએ. અર્થાત્ જે વાણી વ્યવહારમાં સાક્ષાત્ કામધેનુ જેવી છે. માન દાન વગેરેને આપવા-વાળી તેમજ અન્ન બળને આપનારી તે વાણીરૂપા કામધેનુ સારી રીતે સ્તુતિ કરે અને અમને પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ અમારા સર્વ

મનોરથને પરિપૂર્ણ કરનારી તે વાણીરૂપ સરસ્વતી અમને પ્રસન્ન થાવ જેથી અમારામાં અપૂર્વ શક્તિ આવે અને અમારા ધર્મની જલદી સિદ્ધિ થાય. ૪૬

કાલરાત્રીં બ્રહ્મસ્તુતાં વૈષ્ણવીં સ્કન્દમાતરમ્ ॥

સરસ્વતીમદિતિં દક્ષદુહિતરં નમામઃ પાવનાં શિવામ્ ॥૪૭॥

સર્વનો નાશ કરવાવાળો જે કાલ તેનો પણ નાશ કરવાવાળો તેથી કાલરાત્રી અર્થાત્ પ્રલયકાલમાં કાલનો પણ નાશ થઇ પ્રકૃતિમાં મળી જાય છે, મધુ દેવના વધ સમયે બ્રહ્માએ સ્તવન કરેલી તેથી બ્રહ્મસ્તુતા અથવા બ્રહ્મ એટલે વેદ તેણે સ્તુતિ કરેલી તેથી બ્રહ્મસ્તુત વિષ્ણુની શક્તિ લક્ષ્મી તેથી વૈષ્ણવી, સ્કન્દ જે કાર્તિક સ્વામી તેમની માતા અર્થાત્ પાર્વતી શિવશક્તિ, સરસ્વતી બ્રહ્માની શક્તિ, દેવોની માતા તેથી અદિતિ, દક્ષ પ્રગ્નપતિની દુહિતા (પુત્રી) સતી નામની નાના પ્રદારનાં રૂપોને ધારણ કરનારી પવિત્ર મૂર્તિ તે ભુવનેશ્વરીને અમે સર્વ દેવતાઓ નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૪૭

મહાલક્ષ્મ્યૈ ચ વિદ્મહે સર્વશક્ત્યૈ ચ ધોમહિ ॥

તન્નો દેવી પ્રચોદયત્ ॥ ૪૮ ॥

તે દેવીને અમે મહાલક્ષ્મીરૂપે જાણીએ છીએ, સર્વની શક્તિ-રૂપ તે દેવીનું ધ્યાન કરીએ છીએ, તે દેવી અમારા જ્ઞાનની તથા ધ્યાનની પ્રેરણા કરે. ૪૮

નમો વિરાટસ્વરૂપિણ્યૈ નમઃ સૂત્રાત્મમૂર્તયે ॥

નમો વ્યાકૃતરૂપિણ્યૈ નમઃ શ્રીબ્રહ્મમૂર્તયે ॥ ૪૯ ॥

વિરાટરૂપ તેમજ સર્વમાં જ્ઞાતપોતરૂપ તે દેવીને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ, આ જગતમાં નાના પ્રદારનાં નામરૂપ

ધારણુ કરી વ્યાપ પામેલી તેમજ શ્રી બ્રહ્મમૂર્તિ જગદંબાને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૪૯

યદજ્ઞાનાઙ્ગગદ્ધાતિ રજ્જુસર્પસ્રગાદિવત્ ॥

યજ્ઞાનાલ્લયમાપ્નોતિ નુમસ્તાં ભુવનેશ્વરીમ્ ॥૫૦॥

જેમ રજ્જુ (દોરડી)માં, દોરડીનું યથાર્થ સ્વરૂપ નહિ જાણવાથી તેમાં સર્પની માલાની પાણીના રેલાની લાકડીની પૃથ્વીની ફાટની એવી અનેક પ્રકારની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ ભગવતીનું યથાર્થ સ્વરૂપ નહિ જાણવાથી આ જગત્ મિથ્યા છતાં પણ સત્ય બાસે છે. પરંતુ જેમ રજ્જુ (દોરડી)નું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યું એટલે સર્વાદિક એની મેળે મિથ્યા થઈ જાય છે તેમજ ભગવતીનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાથી જગત્તો યાવત્ પ્રપંચ કલ્પિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે તે ભુવનની ઈશ્વરી એવી જગદંબાને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૫૦

નુમસ્તત્પદલક્ષ્યાર્થો ચિદેકરસરૂપિણીમ્ ॥

આવળ્ડાનન્દરૂપાં તાં વેદતાત્પર્યભૂમિકામ્ ॥ ૫૧ ॥

“તત્ત્વમસિ” તે નું છે. અર્થાત્ તત્ પદનો વાચ્યાર્થ ઈશ્વર અને ત્વં પદનો વાચ્યાર્થ જીવ. ઈશ્વરને કારણની ઉપાધી અને જીવને કાર્યની ઉપાધિ છે એ બંનેની ઉપાધિ જ્યારે દૂર કરીએ ત્યારે લક્ષ્યાર્થ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ એક થઈ પડે, તે શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપાને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ચૈતન્ય અદ્વિતીય રસરૂપ તેમજ અખંડ આનંદરૂપ વેદના રહસ્યરૂપ તે જગદંબાને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૫૧

પञ્ચકોશાतिरिक्तां तामवस्थात्रयसाक्षिणीम्

पुनस्त्वं द्दलक्ष्यार्थो प्रत्यगात्मस्वरूपिणीम् ॥ ૫૨ ॥

અન્નમય પ્રાણમય મનોમય વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ પ્રકારના જે કાશ તેથી અતિરિક્ત જેનું સ્વરૂપ છે. કાશ એ મીયાનનું નામ છે. જેમ તરવારના ઉપર મીયાન આવવાથી તરવારનું સ્વરૂપ આચ્છાદિત થાય છે તેમજ આ શરીરમાં પણ એકના પછી એક એવી રીતે પાંચ પડદા છે તેમાંથી પરાંખાનું સ્વરૂપ પૃથક્ કરીને જાણવું. જગત સ્વપ્ન સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાની સાક્ષી અને ત્વંપદનો વાચ્યાર્થ જે શુવ જેને કાર્યની ઉપાધિ વળગેલી છે અને તેનો લક્ષ્યાર્થ જે બ્રહ્મસ્વરૂપ અર્થાત્ વ્યાપક આત્મસ્વરૂપ એવી તે જગદંખાને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. પર

નમઃ પ્રણવરૂપાયૈ નામો હોંકારમૂર્તયે ॥

નાનામન્ત્રાત્મિકાયૈ તે કરુણાયૈ નમોનમઃ ॥ ૫૩ ॥

પ્રણવ એટલે ઓંકારરૂપ, મહાલક્ષ્મીનું ખીજ જે હોં તેરૂપ. નાના પ્રકારના મંત્રરૂપ અર્થાત્ સર્વ મંત્રના આધારરૂપ અને કરુણાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ તે ભગવતીને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. પર

इति स्तुता तदा देवैर्मणिद्वीमाधिवासिनी ॥

પ્રાહ વાચા મધુરયા મત્તકોકિલનિઃસ્વના ॥ ૫૪ ॥

એ પ્રકારે દેવતાઓએ ભગવતીની સ્તુતિ કરી. પ્રાહ મણિદ્વીપમાં વાસ કરીને રહેનારી તે ભગવતી મદોન્મત કોકિલાના જેવા મધુર શબ્દ વડે દેવતાઓના પ્રતિ અત્યંત પ્રીતિથી બોલી. પર

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

वदन्तु विबुधाः कार्यं यदर्थमिह संगताः ॥

વરદાહ સદા ભક્તકામકલ્પદ્રુમાઽસ્મિ ચ ॥ ૫૫ ॥

હે દેવતાઓ ! જે કાર્યને માટે તમે એકઠા મળી અહીં આવ્યા છો તે કાર્ય કહો. ભક્તોના મનોરથ પરિપૂર્ણ કરવામાં કલ્પવૃક્ષ સમાન એવી હું સદા વરને આપવાવાળી છું અર્થાત્ તમે ખુશીથી વરદાન માગો હું આપવાને તૈયાર છું. ૫૫

તિષ્ઠન્ત્યાં મયિ કા ચિન્તા યુષ્માકં ભક્તિશાલિનામ્ ॥

સમુદ્ધરામિ મદ્ભક્તાન્દુઃસ્વસંસારસાગરાત્ ॥ ૫૬ ॥

હું ત્યાં સુધી બેઠેલી છું ત્યાં સુધી ભક્તિવંદે શોભતા એવા જે તમે તે તમારે શી ચિંતા છે. અર્થાત્ મારે જેડે તમારે કાર્મ પશુ પ્રકારની ચિંતા કરવી નહિ. મારો એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે મારા ભક્તોનો હું દુઃખરૂપી સંસારસાગરથી ઉદ્ધાર કરું છું. ૫૬

इति प्रतिज्ञां मे सत्यां जानीथ विबुधोत्तमाः ॥

इति प्रेमाकुलां वाणीं श्रुत्वा संतुष्टमानसाः ॥ ૫૭ ॥

હે ઉત્તમ દેવતાઓ ! આ મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે એમ તમે નિશ્ચય બાલો. એ પ્રકારે પ્રેમથી ભરેલી વાણીને સાંભળી દેવતાઓ પોતાના મનમાં સંતુષ્ટ થયા. ૫૭

निर्भरा निर्जरा राजन्नुचुर्दुःखं स्वकीयकम् ॥

॥ देवा ऊचुः ॥

नाऽज्ञातं किंचिदप्यत्र भवत्याऽस्ति जगत्रये ॥ ૫૮ ॥

હે રાજન જનમેજય ! દેવીના વાક્યથી નિર્ભય થયેલા તે દેવતાઓ પોતાનું દુઃખ કહેવા લાગ્યા, હે દેવિ ! સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણે લોકમાં શું તમારું અબળપ્યું છે અર્થાત્ તમે બધું બાલો છો. અમે શું વધારે કહીએ. ૫૮

સર્વજ્ઞયા સર્વસાક્ષિરૂપિણ્યા પરમેશ્વરિ ॥

તારકેનાસુરેન્દ્રેણ પીડિતાઃ સ્મો દિવાનિશ્ચમ્ ॥ ૫૯ ॥

હે પરમેશ્વરિ ! તમે સર્વનાં સાક્ષી છો તેમજ સર્વ હઝીકતને જાણનારાં છો તો પછી અમારે વિશેષ શું કહેવું. તારક નામના અસુરથી રાત દિવસ અમે પીડિત છીએ. અર્થાત્ તમારે બેઠે અમને તારકાસુરની બાધા થાય એ ડીક નહિ તેથી તેનો ઉપાય જલદી કરવો જોઈએ. ૫૯

શિવાઙ્ગજાદ્વયસ્તસ્ય નિર્મિતો બ્રહ્મણા શિવે ॥

શિવાઙ્ગના તુ નૈવાસ્તિ જાનાસિ ત્વં મહેશ્વરિ ॥ ૬૦ ॥

હે મંગલરૂપ ભગવતિ ! બ્રહ્માએ તે તારકાસુરને વરદાન આપ્યું છે કે શિવજીના વીયથી ઉત્તમ થયેલો ઔરસ પુત્ર તારો વધ કરશે. પરંતુ હે મહેશ્વરિ ! તમે સર્વજ્ઞ છો માટે જાણો છો કે શિવજીને સ્ત્રી નથી. અર્થાત્ શિવજીની સ્ત્રી સતી દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞમાં ખળીને ભસ્મ થયાં છે. ૬૦

સર્વજ્ઞપુરતઃ કિં વા વક્તવ્યં પામરૈર્જનૈઃ ॥

एतदुद्देशतः प्रोक्तमपरं तर्कयाम्बिके ॥ ६१ ॥

સર્વને જાણનારના આગળ પામર જનોએ શું કહેવું જોઈએ અર્થાત્ તમે સર્વજ્ઞ છો તો તમારા આગળ અમે પામર દેવતાઓ શું કહી શકીએ. આજે તમને અમે કહ્યું છે તે તો કેવલ સૂચના જેવું છે બાકી તો હે અંબિકે ! ખીજું જે કાંઈ છે તે તમે તમારી મેળે જ જાણી લ્યો. ૬૧

सर्वदाचरणाम्भोजे भक्तिः स्यात्तत्र निश्चला

प्रार्थनीयमिदं मुख्यमपरं देहहेतवे ॥ ६२ ॥

હે જગદંબિકે ! તમારા ચરણારવિંદમાં અમારી દદ ભાક્ત થાય એજ અમે વારંવાર માગીએ છીએ. અને એજ અમારે મુખ્ય પ્રાર્થના કરવાને લાયક છે. આપી બીજું બધું જે અમે ટહીએ છીએ તે તો કેવળ દેહના નિર્વાહને માટે છે. અર્થાત્ મુખ્ય તો અમારે તમારા ચરણુની ભક્તિ જ માગવાની છે. ૬૨

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रोवाच परमेश्वरि ॥

मम शक्तिस्तु या गौरी भविष्यति हिमालये ॥ ६३ ॥

शिवाय सा प्रदेया स्यात्सा वः कार्यं विधास्यति ॥

भक्तिर्मच्चरणाम्भोजे भूयान्તુમાર્કમાદરાत् ॥ ६४ ॥

એ પ્રકારે તે દેવનાંઆનું વચન સાંભળીને પરમેશ્વરી બોલ્યાં કે હું દેવતાઓ ! હિમાલય પર્વતમાં જે મારી ગૌરી નામની શક્તિ ઉત્પન્ન થશે તે ગારી શિવજીને તમે આપજો અર્થાત્ તે ગૌરીનો વિવાહ શિવજી સાથે કરજો. અને તે ગારી તમારું કાર્ય સિદ્ધ કરશે અર્થાત્ તે ગૌરીનો પુત્ર ઉત્પન્ન થશે અને તારકાસુરનો વધ કરશે એટલે તમારું કાર્ય સિદ્ધ થયું અને મારા ચરણુકમલમાં ધણાજ આદરભાવથી તમારી ભક્તિ થાવ એવું ભાગવતીએ દેવતાઓને કહ્યું. ૬૩-૬૪

हिमालयो हि मनसा मामुपास्तेऽतिभक्तितः ॥

ततस्तस्य गृहे जन्म मम त्रियकरं मतम् ॥ ६५ ॥

“ કદાચિત્ કાંઈ એવી શંકા કરે કે ભાગવતીનો જન્મ હિમા-

લયને સાં જ થું કરવા થયો ખીજને ઘેર કેમ થયો નહિ તેનું સમઘાન
આ શ્લોકમાં કરે છે.” હિમાલય પર્વત અસંત લક્ષિથી મનવડે
મરી ઉપામના કરે છે તેથી તેના ઘરમાં મારો જન્મ થયો એ મને
અસંત પ્રિય છે. અર્થાત્ હું સર્વની માતા છું પરંતુ જેઓ મારું
અનન્યભાવથી ભજન કરે છે તેને ઘેર હું પુત્રીરૂપે જન્મી તેના
મનના મતોરથ પરિપૂર્ણ કરું છું એટલુંજ નહિ પરંતુ એ બદાને
ખીજઓના મતોરથ પણ પરિપૂર્ણ કરું છું. કાંઈ એવી શંકા કરે કે
હિમાલય તો પાપાણુનો પહાડ છે. કાંઈ મનુષ્યના જેવી તેની આકૃતિ
નથી તો તેને ઘેર જન્મ કેમ સંભવે ? એ શંકા સર્વથા ખોટી છે,
કારણ કે હિમાલયનાં એ સ્વરૂપ છે. એક સ્થૂલ અને ખીજું સૂક્ષ્મ
સ્થૂલ સ્વરૂપ જે પહાડ પાપાણુ વગેરે આપણે જોઈએ છીએ તે
અને ખીજું તેનું સૂક્ષ્મ દેવસ્વરૂપ કે જે અકૃતિવાળું છે તેનાથી
સર્વ વ્યવહાર મનુષ્યના જેવોજ થાય છે એવું શાસ્ત્રમાં જોવામાં
આવ્યું છે તેથી તેને ઘેર ભગવતીનો જન્મ સંભવે છે. ૬૫

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

હિમાલયોઽપિ તચ્છ્રુતાઽત્યનુગ્રહકરં વચઃ ॥

વાલ્પૈઃ સંરુદ્ધકણ્ઠાક્ષો મહારાજીં વચોઽબ્રવીત્ ॥ ૬૬ ॥

વ્યાસજી જનમેજયના પ્રતિ કહે છે આ પ્રકારનું વચન દેવ-
તાઓએજ સાંભળ્યું એમ નહિ પરંતુ હિમાલયે પણ સાંભળ્યું.
અતઃ અનુગ્રહ કરવાવાળું તે વચનને સાંભળી પ્રેમનાં આંશુથી કંઠ
અને નેત્ર જેનાં ભરાઈ આવ્યાં છે એવો તે હિમાલય મહારાણી
ભુવનેશ્વરીના પ્રતિ આ પ્રકારે વચન બોલ્યો. ૬૬

મહત્તરં તં કુરુષે યસ્યાનુગ્રહમિચ્છસિ ॥

નોદેત્કાહં જરઃ સ્થાણુઃ ક ત્વં સચ્ચિત્તવરૂપિણી ॥૬૭॥

મારી ભક્તિવડે પ્રસન્ન થએલાં તમે મારે ઘેર અવતાર લેસો ને તો કેવલ હું તમારાં લાડ લગવું એટલાજ માટે; બાકી તો જેના ઉપર તમે અનુગ્રહની ઈચ્છા કરો છો તેનેજ સર્વથી મહોટો કરો છો. જે એમ ન હોય તો હું એક ચાંબસા જેવો જડ પાહાડ ક્યાં અને ચંતન્યસ્વરૂપિણી તમે ક્યાં. અર્થાત્ કયા તો હું એક પહાડ અને ક્યાં તમે ભુવનની ઇશ્વરી. મારે ઘેર તમારો જન્મ કેમ સંભવે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જેના ઉપર તમારી કૃપા થઈતે માણસ તણે લોકમાં એક મહારત્ન થાય છે. ૬૭

અસંભાવ્યં જન્મશતૈસ્ત્વત્ત્વં મમાનઘે : ॥

અશ્વમેધાદિપુણ્યૈર્વા પુણ્યૈર્વા તત્સમાધિજૈઃ ॥ ૬૮ ॥

હું નિર્મલ ભગવતિ ! તમે સાક્ષાત્ ચૈતન્યરૂપ છો એથી મારા સેકડો જન્મમાં પણ હું તમારો જનક (પિતા) થાઉં એ તો ઠાઈ કાલમાં પણ સંભવે નહિ તો પણ તમે મારે ઘેર જન્મ ધારણ કરી મને પિતા કરવા ધારો છો તેમાં તમારી ઈચ્છાજ કેવલ કારણ છે. અથવા તો મેં જે અશ્વમેધાદિ યજ્ઞો કર્યા તેના પુણ્યથી અથવા સમાધિથી ઉત્પન્ન થએલા ઉગ્ર પુણ્યના પ્રભાવથી તમે મને પિતારૂપ કરવા ઇચ્છો છો. ૬૮

અથ પ્રપન્ને કીર્તિઃ સ્યાજ્જગન્માતા સુતાઽભવત્ ॥

અહો હિમાલયસ્યાસ્ય ધન્યોસૌ ભાગ્યવાનિતિ ॥ ૬૯ ॥

હિમાલય પોતાના ભાગ્યનું વર્ણન કરે છે. અહો આ હિમાલય

પર્વતને ત્યાં જગત્ની માતા કન્યારૂપે અવતર્યા એને ધન્ય છે, તે ભાગ્યવાન છે, એવી રીતે આ દુનિયામાં આજથી લઈને મારી કીર્તિ અચલ થશે અર્થાત્ તમારો મારા ઘરમાં જન્મ થવાથી આ દુનિયામાં મારો યશ અમર થશે અને હું કૃતકૃત્ય ગણાઈશ. ૬૯

યસ્ય સ્તુ જઠરે સન્તિ બ્રહ્માણ્ડાનાં ચ કોટયઃ ॥

સૈવ યસ્ય સુતા જાતા કો વા સ્યાત્તત્સમો બુધિ ॥૭૦॥

હે માતઃ ! જેના ઉદરમાં અનંત દ્રાઢિ બ્રહ્માંડ રહ્યા છે તે જગદંબા જેની પુત્રીરૂપ ઉત્પન્ન થયાં તેના સમાન આ જગત્માં બીજો કોણ છે. અર્થાત્ જે જગત્ની અદ્યક્ષિકા માયારૂપ કારણ થઈને તે જ પોતે ભક્તના હિત માટે આ જગત્ના શાસક મારે ઘેર ઉત્પન્ન થયાં આ કેવો મારા ભાગ્યનો ઉદય સમજવો ૭૦

ન જાનેરમત્પિતૃણાં કિં સ્થાનં સ્યાન્નિમિતં પરમ્ ॥

પ્રતઃદૃશાનાં વાસાય યેષાં વંશેસ્તિ માદૃશઃ ॥ ૭૧ ॥

જેમના વંશમાં મારા જેવો ભાગ્યવાન પુરુષ છે તે મારા પિતૃઓનું કીયું એવું બ્રહ્મલોકથી પણ અધિક સ્થાન ઉત્તમ નિર્માણ કર્યું છે કે તેમનો ત્યાં વાસ થાય અર્થાત્ મૃત્યુલોકમાં તો મારી કીર્તિ અચલ થશે એમાં સંશય નથી પરંતુ મારા પિતૃઓ કે જેમના વંશમાં હું ઉત્પન્ન થયો છું તેઓ સ્વર્ગમાંથી બ્રહ્મલોકમાં જશે અને એથી પણ બીજું કીયું ઉત્તમ સ્થાન કે જેની મને પણ અબર નથી તેવા સ્થાનમાં તેઓ જશે. એવો તમારા જન્મનો પ્રભાવ છે એમ હું માનું છું. ૭૧

ઈદં યથા ચ દત્તં મે કૃપયા પ્રેમપૂર્ણયા ॥

સર્વવેદાન્તસિદ્ધં ચ ત્વદ્રૂપં બ્રૂહિ મે તથા ॥ ૭૨ ॥

જેવી રીતે અસંત પ્રેમતા ઉમત્રકાથી તમે મને પિતાનું સ્થાન આપ્યું અર્થાત્ મારા ઘરમાં જન્મ લઈ મને કૃતાર્થ કરવાનું વચન આપ્યું. નેવીજ રીતે હે માતા: ! સર્વ વેદાંત (સંપૂર્ણ વેદોનો અંત એટલે શિરોઆગ-ઉપનિષદભાગ) તેમાં વર્ણન કરેલું તમારું સ્વરૂપ મને કૃપા કરીને કહો. અર્થાત્ વેદાંતની અંદર તમારું સ્વરૂપ કેવી રીતે વર્ણવ્યું છે અ તમે મને કૃપા કરીને કહો એવો પ્રશ્ન હિમાલયે ભગવતીને પૂછ્યો. ૭૨

યોગં ચ ભક્તિસહિતં જ્ઞાનં ચ શ્રુતિસંપતમ્ ॥

વદસ્વ પરમેશાનિ તમેવાહં યતો ભવે: ॥ ૭૩ ॥

હે સર્વની અધિષ્ઠાત્રિ ! ભક્તિસહિત યોગ અને વેદમાં સંમત જ્ઞાન એ બેને કહો. જે જ્ઞાનવડે તમારો અને મારો અભેદ બોધ થાય એવું જ્ઞાન કહો. અર્થાત્ જે યોગાભ્યાસ કરવાથી તમારા ચરણકમલમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય એવા યોગ કહો અને વેદના અનુકૂળ જ્ઞાન કહો જે જ્ઞાનવડે મને અભેદ બોધ થાય એવું પુછ્યું. ૭૩

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रसन्नमुखपंकजा ॥

वक्तुमारभताम्बा सा रहस्यं श्रुतिगूहितम् ॥ ૭૪ ॥

॥ इति श्री दे० म० सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ૧ ॥

વ્યાસજી જનમેજયના પ્રતિ કહે છે કે એ પ્રકારે હિમાલયનું વચન સાંભળી પ્રસન્ન જેનું મુખકમલ છે એવાં જગદંબા. શ્રુતિ એટલે વેદમાં ગુપ્ત રહેલું જ્ઞાનરૂપી રહસ્ય કહેવાને આરંભ કરતાં

હવાં. અર્થાત્ દિમાલયને સંપૂર્ણ રીતે અધિકારી બાણી પોતાનું
રહસ્ય જ્ઞાન કહેવા લાગ્યાં. ૭૪

॥ इति श्रीदेवीभागवतमां सप्तमस्कन्धमां देवगीतामां पहलो
अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

અધ્યાય ૨ જો.

આ ખીજ અધ્યાયના પચાસ શ્લોકોવડે જગદ દયા પોતે આત્મ-
તત્વનું નિરૂપણ દિમાલય પ્રતિ કરશે.

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

शृण्वन्तु निर्जराः सर्वे व्याहरन्त्या वचो मम ॥

यस्य श्रवणमात्रेण मद्रूपत्वं प्रपद्यते ॥ ૧ ॥

દેવી દેવતાઓના પ્રતિ કહે છે કે હે દેવો ! જે હું કથન કરું
છું તે શ્રાવણ વચન તમે સાંભળો. જેના શ્રવણથી તમે મારા રૂપને
પામશો. અર્થાત્ દિમાલયને આગળ કરી ભગવતી આત્મતત્ત્વનું
નિરૂપણ દેવતાઓના આગળ કરે છે. ૧

अहमेवाऽऽस पूर्वं तु नान्यत्किंचिन्नगाधिप ॥

तदात्मरूपं चित्संवित्परब्रह्मैकनामकम् ॥ ૨ ॥

હે પર્વતોના અધિપતિ દિમાલય ! આ સૃષ્ટિના પૂર્વે એટલે
આદિ કાલમાં હું આત્મસ્વરૂપિણી જ હતી, આ બધું દેખાતું
નામરૂપવાળું જગત્ કાંઈ પણ નહિ હતું. અર્થાત્ સગ્ગતીય^૧

૧ સગ્ગતીય એટલે જેમ વૃક્ષનું સગ્ગતીય ખીજુ વૃક્ષ છે તેમ આત્માનો
સગ્ગતીય ખીજો આત્મા સૃષ્ટિના આદિકાળમાં નથી.

વિગ્નતીય^૧ અને સ્વગતભેદ^૨ રહિત આત્મતત્ત્વરૂપે જ હતું ખીજું કાંઈ પણ ન હતું. વેદની શ્રુતિ પણ ઉપરના અર્થને ઓધન કરે છે “આત્મા વા હૃદમેક પવાગ્ર અ સોમ્નમ્યત્ કિંચિત્” સૃષ્ટિના આદિકાલમાં આત્મા શિવાય ખીજું કાંઈ પણ હતું નહિ. તે આત્મ-સ્વરૂપ ચિત્-ચૈતન્ય સ્વરૂપ, સવિત્-જ્ઞાનસ્વરૂપ. પરબ્રહ્મ-વ્યાપક સ્વરૂપ, એક-અદ્વિતીય નામ હતું. ૨

અપ્રતર્ક્યમનિર્દેશ્યમનૌપમ્યમનામયમ્ ॥

તસ્ય કાચિત્સ્વતઃ સિદ્ધા શક્તિર્માયેતિ વિશ્રુતા ॥૩॥

તે આત્મસ્વરૂપ કેવું છે કે અપ્રતર્ક્ય-તર્ક એટલે અનુમાન તે અનુમાનમાં કાંઈ પણ રીતે આતી શકે નહિ તેથી અપ્રતર્ક્ય અર્થાત્ કેવલ વેદની શ્રુતિઓથી જ જાણી શકાતું, અંતે વળી તે આત્મસ્વરૂપ અનિર્દેશ્ય એટલે જેમકે જાતિ ગુણ ક્રિયા અને નામ એ વડે કાંઈ પણ પદાર્થને આપણે આંગળીવડે બતાવી શકીએ છીએ તેમ શ્રુતિવડે પણ તે આત્મસ્વરૂપ જાતિ ગુણ ક્રિયા અને નામવડે દેખાતું નથી. તે આત્મસ્વરૂપ અનૌપમ્ય એટલે જેમ કે આપણે કાંઈને ઉપમા આપીએ કે આનું મુખ ચંદ્રમા જેવું છે કારણ કે ચંદ્રમામાં જે આલ્લાહકત્વાદિ ગુણો છે તે મુખની અંદર મળી આવે છે તેથી મુખને ચંદ્રની ઉપમા આપી શકીએ છીએ પરંતુ આત્મામાં જે ગુણો છે તે ગુણવાળું પદાર્થ આ જગત્માં

૧ વિગ્નતીય એટલે જેમ વૃક્ષનું વિગ્નતીય પદાર્થ પાષાણ છે તેમજ સૃષ્ટિના આદિકાલમાં ખીજું કાંઈ પણ પદાર્થ ન હતું.

૨ સ્વગત એટલે વૃક્ષના જેમ ડાલાં પાંદડા વગેરે છે તેમજ સૃષ્ટિના આદિકાલ-માં ખીજું કાંઈ પણ ન હતું. એથી આત્મતત્ત્વ સન્નતીય વિગ્નતીય સ્વગતભેદ રહિત છે.

નહિ મળવાથી આત્મસ્વરૂપ અનૌપમ્ય છે વળી તે આત્મસ્વરૂપ અનામય એટલે જેમ બધા પદાર્થોની અંદર અસ્તિ એટલે છે, જાયતે એટલે ઉત્પન્ન થાય છે, વર્ધ્નતે એટલે વૃદ્ધિ પામે છે, વિપરિણમતે એટલે વિપરિણામ પામે છે, અપક્ષીતે એટલે દિવસ દિવસે ઘટતું જાય છે, નશ્યતિ એટલે નાશ પામે છે, એ છ પ્રકારના વિકારો જેવામાં આવે છે તેમજ આત્મસ્વરૂપમાં જેવામાં આવતા નથી તેથી આત્મસ્વરૂપ અનામય છે. અર્થાત્ ઉપરના છ વિકારો દેહમાં જેવામાં આવે છે અને આત્માનો દેહ તો છે જ નહિ તેથી તે આત્મા અનામય છે. જ્યારે તે આત્મા આંવા નિર્ગુણ છે તો પછી જગતનું કારણ કેમ સંભવે ? કારણ કે જેમ આંખના ઝાડનું કારણ આંખની ગોટલી છે અને તેમાં જેવા ગુણો હોય છે તેવાજ ગુણુવાળાં ફલો થાય છે. કારણ અને કાર્યનો અભેદ લોકમાં જેવામાં આવે છે. આત્મા જે નિર્ગુણ હોય તો આ જગતનું કારણ સંભવે નહિ. કારણ કે જગત્ કાર્ય છે અને તે સગુણ છે એટલે સગુણનું કારણ નિર્ગુણ સંભવે નહિ તેનું સમાધાન અર્ધ સ્લોકમાં કરે છે કે તે આત્મસ્વરૂપની કોઈ એક અનિવચનીય એટલે જેનું આપણે વિવેચન કરી ન શકીએ એવી પોતાની મેળે રહેલી શક્તિ છે, જે શક્તાનું ખીજું નામ માયા છે. અર્થાત્ આત્માની સત્તાથી તે માયા જ આ જગતનું કારણ છે નિર્ગુણ આત્મા કારણ નથી. ૩

ન સતી સા નાસતી સા નોભયામા વિરોધતઃ ॥

एतद्विलक्षणा काचिद्वस्तुभूताऽस्ति सर्वदा ॥ ४ ॥

તે માયા કેવી છે કે ત્રણે કાલમાં બાધ થવાને યોગ્ય જે ન હોય તે સદ્રુપ કહેવાય અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી માયાનો બાધ થાય છે તેથી માયા સતી નથી અર્થાત્ સદ્રુપા નથી. તેમ જ વંધ્યાપુત્ર

(વાઝણીનો પુત્ર), શશવિષાણુ (શશલાનું શીંગડું), ખપુષ્પ (આકા-
શનું પુષ્પ) એની માફક અત્યંત અસતી નથી અર્થાત્ અસદ્રુપા
નથી, કારણ કે માયાના પદાર્થોનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.
આ બધું દેખાતું જગત માયાકલ્પિત છે. તેમજ તે માયા સદ્રુપા અને
અને અસદ્રુપા એ ઉભયાત્મિક પણ નથી. કારણ કે સદ્ હોય
ત્યાં અસદ્ રહી શકે નહિ અને અસદ્ હોય ત્યાં સદ્ રહી શકે
નહિ; સદ્ અને અસદ્નો તઃમપ્રકાશની માફક વિરોધ છે. તેથી
સદ્રુપ. અસદ્રુપ અને સદસદ્રુપ એ ત્રણેથી વિલક્ષણ કોઈ પણ
અનિર્વચનીયા (જેનું કોઈ પણ રીતે કથન ન કરી શકીએ તેવી)
અસ્તિત્વ અનાદિ અર્થાત્ મોક્ષ પર્યંત રહેનારી તે માયા છે. ૪

પાવકસ્યોળ્ળતેવેયમુષ્ણાંશોરિવ દીધિતિઃ ॥

ચન્દ્રસ્ય ચન્દ્રિકેવેયં મમેયં સહજા ધ્રુવા ॥ ૫ ॥

હવે દર્શાવે આપી આ શ્લોકમાં સમજાવે છે કે જેમ અગ્નિની
ઉજ્જ્વલતા અગ્નિથી જુદી નથી, જેમ સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યથી જુદાં
નથી, જેમ ચંદ્રની ચાંદની ચંદ્રથી જુદી નથી, તેમ જ આ મારી
માયા સહજ એટલે અનાદિ અને ધ્રુવા એટલે મોક્ષ પર્યંત રહેનારી
મારી શક્તિરૂપા છે, અર્થાત્ આથી એ બોધન કર્યું કે માયાશક્તિ
સહિત શબ્દબલ આ સંપૂર્ણ જગતનું કારણ છે એમ સિદ્ધ થયું.
પ્રથમ જે શંકા કરી હતી કે સૃષ્ટિના આદિકાલમાં સગ્નીય વિગ્ન-
તીય સ્વગત બેદરહિત શુદ્ધબલ જગતનું કારણ કેવી રીતે બની
શકે તેમું સમાધાન આ શ્લોકમાં કર્યું. ૫

તેસ્યાં કર્માણિ જોવાનાં જીવાઃ કાલાશ્ચ સંચરે ॥

અમેદેન વિલીનાઃ સ્યઃ સુષુપ્તૌ વ્યવહારત્ ॥ ૬ ॥

“ જ્યારે સકલ ભુવનનું કારણ સત ચિત્ આનંદરૂપ તમે જ છો ત્યારે એક શંકા એવી ઉત્પન્ન થાય છે કે તમે જગતનાં માતા છો તો તમારે બધાએ જીવો સમાન ઉત્પન્ન કરવા હતા એક હિંચ બીજો નીચ. એક સુખી બીજો દુઃખી, એવી સૃષ્ટિ શું કરવા નિર્માણ કરી ? એથી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘણ્ય એ એ દોષ તમારામાં આવશે એ શંકાનું સમાધાન આ શ્લોકમાં કરે છે. ” જેવી રીતે સુષુપ્તિ દશામાં પ્રતિદિન જીવોના બધા વ્યવહારો અભેદરૂપવડે લીન થઈ જાય છે અને જ્યારે જાગે છે ત્યારે પાછા એની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે તેવીજ રીતે સંચરે એટલે મહાપ્રલયના વખતે તે જીવો તેમના કર્મ કાલ એ સર્વે અનાદિ માયામાં અભેદરૂપે લીન થઈને રહે છે. જ્યારે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો સમય આવે છે ત્યારે તેજ માયા પોતાની શક્તિવડે જે જીવનું જેવું કર્મ હોય છે તે જીવને તેવું ફલ આપે છે, તેથી હે દેવતાઓ ! તમે મારામાં વૈષમ્ય નૈર્ઘણ્ય દોષની સંભાવના કરી ને દોષો છે જ નહિ. હું તો માત્ર પ્રાણિઓનાં જેવાં કર્મો હોય છે તદનુસાર ફળ આપવાવાળી છું. ૬

સ્વશક્તેશ્વ સમાયોગાદહં बीजात्मतां गता ॥

स्वाधारावरणात्तस्या दोषत्वं च समागतम् ॥ ७ ॥

જો કે સત ચિત્ આનંદરૂપા અને નિર્ગુણા હું તો પણ મારી શક્તિ જે માયા છે કે જેનામાં યાવત્ જીવો તેમનાં કર્મો કાલ વગેરે અભેદ રૂપે લીન થઈને રહ્યાં છે ને ‘માયાશક્તિસહિત માતૃ રૂપ હોવાથી આ જગતનું બીજ એટલે કારણ સ્રજીયુરૂપે હું થઈ. આ ઠેકાણે એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે જેમ તમારી શક્તિ એટલે માયા તમારામાં રહી છે અને જેવી રીતે તમને મોહ પામી રહી નથી તેવી જ રીતે જીવમાં રહેલી જીવની શક્તિ

પણ જીવને મોહ પમાડવાની નથી તો જીવોમાં અજ્ઞાનનો સંભવ જ નથી અને બધા જીવો મુક્ત જ થવાના તો પછી જીવ સૃષ્ટિ બધી નિરર્થક જ છે. આવી દેવતાઓની શંકા બરોબર છે. તેનું સમાધાન ભગવતી અર્ધશ્લોકમાં આપે છે કે સ્વ એટલે માયા અને તેનો આધાર આત્મા તેનું આચ્છાદન હોવાથી આ માયાનું દોષ પાણું પ્રાપ્ત થયું અર્થાત્ માયાનું બે પ્રકારનું રૂપ છે એક માયારૂપ અને બીજું અવિદ્યારૂપ. વેદની શ્રુતિ પણ બે પ્રકારનું રૂપ બતાવે છે “માયા ચાવિદ્યા ચ સ્વયમેવ ભવતિ” માયારૂપ અને અવિદ્યારૂપ એ પોતાની મેળે જ થાય છે.” તે બે પ્રકારનાં રૂપમાં પ્રથમા જે મારી શક્તિ માયા છે તે જેને આશ્રય કરીને રહી છે તેને વ્યમોહ કરી શક્તી નથી અર્થાત્ મારી માયા મને મોહ પમાડી શક્તી નથી કારણ કે મારી માયા મારે અધીન (તાબામાં) છે હું તેના અધીન નથી. પરંતુ બીજી જે અવિદ્યારૂપ શક્તિ છે કે જેજીવને આશ્રય કરી રહી છે તે અવિદ્યારૂપ શક્તિ તે જીવને મોહ પામાડે છે જ અને જીવાત્મા ન્યારે મોહમાં એટલે અજ્ઞાનમાં પડ્યો ત્યારે તેના મોક્ષ સારુ આ સૃષ્ટિ કરવી જ જોઈએ કે જેમાં આવીને જીવાત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખી મુક્ત થાય. ૭

चैतन्यस्य समायोगान्निमित्तत्वं च कथ्यते ॥

प्रपञ्चपरिणामाच्च समवायित्वमुच्यते ॥ ૮ ॥

“વળી દેવતાઓ શંકા કરે છે કે જેવી રીતે ઘટનું ઉપાદાન કારણ સૃષ્ટિકર્તા છે અને નિમિત્ત કારણ કુંભાર, તેનો આકડો તેને ફેરવવાનો ઢાંડ વગેરે છે તેમજ યાવત્ કાર્થોનાં ઉપાદાન અને

નિમિત્ત એ કારણો લોકમાં જોવામાં આવે છે તેવી જ રીતે જગત્ કાય છે અને તેનું ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ તમે એક જ છો ખીજું કારણ તો જોવામાં આવતું નથી ? આ શંકાનું સમાધાન આ શ્લોકમાં કરે છે. ” માટે જે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે તેનો માયાની સાથે સંબંધ થવાથી અર્થાત્ માયામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી નિમિત્ત કારણ કહીએ છીએ. ભાવાર્થ-માયામાં પ્રતિબિંબિત જે ચિદાભાસ તે જ આ જગત્નું નિમિત્ત કારણ છે. જેમ દુધ દહીરૂપે પરિણામ પામે છે તેમ જ માયા પ્રપંચરૂપે એટલે જગત્રૂપે પરિણામ પામે છે, તેથી સમવાયિત્વ એટલે ઉપાદાન કારણરૂપ કહેવાઈ. (જેને નૈયાયિકા સમવાયિકારણ કહે છે તેને જ વેદાંતીઓ ઉપાદાન કારણ છે) સમવાયિકારણ અને ઉપાદાન કારણ એ એનો ભેદ નથી. અર્થાત્ ચિદાભાસનિમિત્ત કારણ અને માયા ઉપાદાન કારણ એમ જગત્રૂપ કાર્યનાં એ કારણો સિદ્ધ થયાં અને સર્વનું અધિષ્ઠાન બિંબભૂત થયું અર્થાત્ વિવર્તોપાદાન ચૈતન્ય સિદ્ધ થયું, એવી રીતે દેવતાઓની શકાનું સમાધાન થયું. ૮

કેચિત્તાં તપ इत्याहुस्तपः केचिज्जडं परे ॥

ज्ञानं मायाप्रधानं च प्रकृतिं शक्तिमप्यजाम ॥ ૯ ॥

“ ઉપરના શ્લોકમાં માયા બતાવી પરંતુ તે માયા અસ્તિ-રૂપે છે એમાં શું પ્રમણ છે તે આ શ્લોકમાં બતાવે છે.” કેટલાએક વેદની શાખાવાળા તે માયાને તપ એ પ્રકારે કહે છે. અથર્વવેદના મુંડક નામના ઉપનિષદથી શ્રુતિ પણ છે કે “તપસા ચીયતે બ્રહ્મ” શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ તપ એટલે માયાવડે નાના-

રૂપે થયું. આ વેદની શ્રુતિમાં માયાનો તપ એવા શબ્દથી વ્યવહાર કર્યો છે. કેટલાએક માયાને તમ એ પ્રકારે કહે છે. અને તેમાં નીચેની શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. “નાસદાસીન્નો સદાસીત્—ત્તમ આસીત્” અસદ્રુપ નથી તેમ સદ્રુપ પણ નથી કિંતુ તમોરૂપ છે. આ શ્રુતિમાં તમશબ્દથી માયાનું ગ્રહણ કર્યું છે. તેમ જ કેટલાએક માયાનો જડ એવા શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે. અને કૃષ્ણયજુર્વેદના ચેતા ચંતર નામના ઉપનિષદમાં જ્ઞાન, માયા, પ્રધાન, પ્રકૃતિ, શક્તિ, અજ, એવા નામોથી માયા શબ્દનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ એક જ માયાનાં જુદાં જુદાં નામો આપી તેનો વ્યવહાર તે તે વેદમાં કર્યો છે એથી એમ માલમ પડી આવે છે કે આ માયા સર્વ વેદમાં સંમત છે ૯

વિમર્શ इति तां प्राहुः शैवशास्त्रविशारदाः ॥

अविद्यामितरे प्राहुर्वेदतत्त्वार्थचिन्तकाः ॥ ૧૦ ॥

શૈવ આગમાં કુશલ એવા કેટલાએક વિદ્વાનો તે માયાનો વિમર્શ એવા શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે. અને વેદના તત્ત્વાર્થનો વિચાર કરનારા કેટલાએક વિદ્વાનો તે માયાને અવિદ્યા એવા શબ્દથી કહે છે. ૧૦

एवं नानाविधानि स्युर्नामानि निगमादिषु ॥

तस्या जडत्वं दृश्यत्वाज्ज्ञाननाशततोऽसती ॥ ૧૧ ॥

એ પ્રકારે વેદોમાં અને શાસ્ત્રોમાં માયાનાં નાના પ્રકારનાં નામો જોવામાં આવે છે, જો કે બધા શાસ્ત્રકારોએ વ્યવહાર કર્યો છે ખરો પરંતુ તે માયાનું જડપણું માન્યું છે. આથી તે માયા

જડ છે તેમાં કારણ આપ્યું છે કે તે દશ્ય છે. જે જે દશ્ય વસ્તુ હોય તે તે બધી જડ હોય છે; જેમ કે ઘટ. ઘડો દશ્ય છે તેથી જડ છે અને તે માયાનું મિથ્યાપણું પણ માન્યું છે તેમાં કારણ એવું આપ્યું કે જ્ઞાનનો નાશ થાય છે તેથી અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયા પછી માયારૂપી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે તેથી માયા મિથ્યા છે. ૧૧

चैतनस्य न दृश्यत्वं दृश्यत्वे जडमेव तत् ॥

अप्रकाशं च चैतन्यं न परेण प्रकाशितम् ॥ १२ ॥

अनवस्थादोषसत्त्वान्न स्वेनापि प्रकाशितम् ॥

कर्मकर्त्रीविरोधः स्यात्तस्मात्तदीपवत्स्वयम् ॥ १३ ॥

प्रकाशमानमन्येषां भासकं विद्धि पर्वत ॥

अतएव च नित्यत्वं सिद्धं संवित्तनोर्मम ॥ १४ ॥

“ એ પ્રકારે માયાનું જડપણું અને મિથ્યાપણું પ્રતિપાદન કર્યું હવે આત્મામાં જડત્વ અને મિથ્યાત્વ એ બંને નથી તે આ શ્લોકોમાં પ્રતિપાદન કરે છે.” જે શુદ્ધ ચૈતન્યને તમે દશ્ય માનશો તો ઘટની માફક ચૈતન્ય પણ જડજ થશે, કારણ કે લોકમાં એવો સાહચર્યનિયમ જોવામાં આવે છે કે જે જે દશ્ય વસ્તુ હોય તે તેજડ હોય છે. જેમ કે ઘટ. જે એમ માનશો તો સર્વને જડ-પણું થશે અને પ્રકાશક કોઈ પણ રહેશે નહિ તો પછી આખા જગતમાં અંધપણાનો પ્રસંગ આવશે તેથી ચૈતન્યને દશ્યપણું નથી અને જે દશ્યપણું માનશો તો ચૈતન્ય પણ ઘટની માફક જડજ કહેવાશે. આ ઠેકાણે એવી શંકા થાય છે કે જે ચૈતન્યને દશ્યપણું નહિ માનીએ તો પછી ચૈતન્યના અસ્તિપણા વિષે શું પ્રમાણ છે?

જેમ કે ઘટ દૃશ્ય છે તેા તેના આપણે અસ્તિત્વે વ્યવહાર કરીએ છીએ. તેનું સમાધાન અર્ધ સ્વોકમાં કરે છે. ચૈતન્ય સ્વપ્રકાશ (પોતાની મેળે પ્રકાશનારું) છે બીજાવડે તેના પ્રકાશ થતો નથી. અર્થાત્ ચૈતન્ય યાવત્ પદાર્થોને પ્રકાશ કરનારું હોવાથી એક અસ્તિત્વે તત્ત્વ છે એમ માન્યા શિવાય ગતિજ નથી. આ પ્રમાણે ઉપરની શંકાનું સમાધાન થઈ ગયું. જો ચૈતન્યને પણ અન્યના પ્રકાશથી પ્રકાશનારું માનશે તો પછી તેને પણ ત્રીજું પ્રકાશ કરનારું માનવું પડશે અને ત્રીજાને ચોથું ચોથાને પાંચમું, એમ અનવસ્થા દોષ આવી પડશે એટલા માટે ચૈતન્યને સ્વપ્રકાશ (પોતાની મેળે પ્રકાશનારું) એમજ માનવું જોઈએ, બીજાના પ્રકાશથી પોતે પ્રકાશે છે એમ માનવું નહિ. જેમ હું ઘટને જોઉં છું એ વાક્યમાં હું એ કર્તા, અને ઘટ એ કર્મ જોઉં છું એ ક્રિયા, એ ત્રણે પદાર્થો જુદાં જુદાં છે. અને વિરૂદ્ધ ધર્મવાળાં છે તેથી એકમાં સંભવે નહિ તેમજ ચૈતન્ય પોતે પોતાવાડે પ્રકાશિત નથી; કારણ કે કર્તાનો અને અને કર્મનો વિરોધ આવે છે પોતે જ કર્તા અને પોતે જ કર્મ એમ લોકોમાં જોવામાં આવતું નથી તેથી જેમ દીપ (દીવા) સ્વય-પ્રકાશ (પોતે પ્રકાશ સ્વરૂપ) છે અને બીજાં જ પદાર્થો છે તેના પણ પ્રકાશક છે. હે હિમાવ્રત ? તેા જ રીતે મારું શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સ્વયં ભાસમાન છે અને બીજા જે સૂર્ય ચંદ્ર અગ્નિ વગેરે પદાર્થો છે તેનું ભાસક છે. ઉપરના અથને ટેકા આપનારી વેદની શ્રુતિઓ પણ છે. “ ન તત્ર સુર્યો ન ચન્દ્રતારકે નેમા વિશ્રુતો ભાન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ ” તે સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ, વિજળી વગેરે પ્રકાશ કરી શકતાં નથી તો અગ્નિ ક્યાંથી પ્રકાશ કરી શકે. અર્થાત્ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ,

વિજ્ઞાની એ દિવ્ય આકાશનાં તેજો પ્રકાશ કરી શકતાં નથી તો પૃથ્વી ઉપર રહેલો અગ્નિ કેવી રીતે પ્રકાશ કરી શકે. “તમેષ્ઠ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ” સંપૂર્ણ પ્રકાશવાળું તે ચૈતન્યરૂપ જ પ્રકાશિત છે અને તેના પ્રકાશવડે આ સંપૂર્ણ જગત્ પ્રકાશિત ભાસે છે. “યેન સુર્યસ્તપતિ તેજસેદ્ધઃ” જે ચૈતન્યના તેજવડે જળવલ્યમાન સૂર્ય તપી રહ્યો છે. ઇત્યાદિ વેદની શ્રુતિઓ પણ ચૈતન્યના સ્વયંપ્રકાશમાં પ્રમાણ છે. ૧૨-૧૩-૧૪.

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્ત્યાદૌ દૃશ્યસ્ય વ્યભિચારતઃ ॥

સંવિદો વ્યભિચારશ્ચ નાનુભૂતોઽસ્તિ કર્હિંચિત્ ॥૧૫॥

“જે કારણથી જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્યનું નિત્યપણું પ્રતિપાદન કર્યું ને કારણ આ શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરે છે.” જાગ્રત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં દૃશ્ય જે ઘટપટ આદિ પદાર્થો છે તેનો વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે અર્થાત્ જાગ્રત્ અવસ્થામાં જે પદાર્થોનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ તે પદાર્થોનો સ્વપ્નાવસ્થામાં અભાવ હોય છે અને સ્વપ્નાવસ્થામાં જે પદાર્થોનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ તેનો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અભાવ હોય છે. પરંતુ એ ત્રણે અવસ્થામાં સંવિત્ એટલે જ્ઞાનનો વ્યભિચાર (અભાવ) જોવામાં આવતો નથી. કારણ કે લોકોનો અનુભવજ એમાં પ્રત્યક્ષ છે. લોકો એમ બોલે છે કે જે હું જાગ્રત્ અવસ્થામાં જોઉં છું તેજ હું સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ જોઉં છું અને સુષુપ્તિમાં પણ જોઉં છું એ અનુભવમાં જેમ ત્રણે અવસ્થાનો અભાવ અનુભવમાં આવે છે તેમ કોઈ પણ સમયમાં સંવિત્ એટલે જ્ઞાનના અભાવનો અનુભવ જોતો નથી. અર્થાત્ ત્રણે અવસ્થામાં કોઈ એમ નથી બોલતું કે હું

નથી (હું તો ત્રણે અવસ્થામાં છુંજ) તેથી જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્યનું નિત્યપણું સિદ્ધ થયું. ૧૫

યદિતસ્યાન્નુભવસ્તર્હ્યં યેન સાક્ષિણા ॥

અનુભૂતઃ સ એવાન્ન શિષ્ટઃ સંવિદ્રપુઃ પુરા ॥ ૧૬ ॥

“ ઉપરના શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે જ્ઞાનસ્વરૂપ નિત્ય છે પરંતુ બૌદ્ધ મતવાળાઓને જ્ઞાનનો અભાવ પણ અનુભવવામાં આવે છે એથીજ તે બૌદ્ધો એમ માને છે કે જે સત વસ્તુ હોય છે તે ક્ષણિક હોય છે એવા સાદ્યર્થનિયમ માની જ્ઞાનને પણ અનિત્ય માને છે તો તમે જ્ઞાનને નિત્ય દેવી રીતે માનો છો ? એ શંકાનું સમાધાન આ શ્લોકમાં કરે છે. ” જો તમને તે જ્ઞાનના અભાવનો અનુભવ થતો હોય તો જે સાક્ષી આત્માવડે જ્ઞાનના અભાવનો અનુભવ કરે છે તેજ સાક્ષી આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અવશિષ્ટ એટલે શેષ રહ્યો, તો જ્ઞાનસ્વરૂપને પુનરપિ નિત્યપણું જ સિદ્ધ થાય છે. અને સાક્ષી આત્માનું જ્ઞાન નિત્ય છે એમ તો સર્વને માનવું જ જોઈએ એથી બૌદ્ધમતવાળાઓની શંકા બરોબર નથી. ૧૬

અતएव च नित्यत्वं प्रोक्तं सच्छास्त्रकोविदैः ॥

आनन्दरूपता चास्याः परमेमास्पदत्वतः ॥ १७ ॥

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ નિત્ય છે એમાં શાસ્ત્રને જાણનારાઓને અનુભવ પણ પ્રમાણમાં આવે છે. કે શાસ્ત્રને જાણનારા પડિતો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને નિત્ય કહે છે. આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જેથી બીજાના પ્રેમનું સ્થાનપણું અનુભવાય છે તેથી આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સુખરૂપ છે. અર્થાત્ જે સુખરૂપ છે તે જ બીજાના પ્રેમનું સ્થાન

હોઈ શકે છે, અસુખરૂપ બીજના પ્રેમનું સ્થાન સંભવે નહિ. એવું સૂતસંહિતામાં કહ્યું પણ છે કે અસુખસ્ય નહિ પ્રેમાસ્યપદ્મં પરિવિશ્યતે જે સુખરહિત છે તે બીજના પ્રેમનું સ્થાન જોવામાં આવ્યું નથી. આથી ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ, નિત્યસ્વરૂપ અને આનંદસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. ૧૭

મા ન ભૂવં હિ ભૂયાસમિતિ પ્રેમાત્મનિ સ્થિતમ્ ॥

સર્વસ્યાન્યસ્ય મિથ્યાત્વાદસંગત્વં સ્ફુટં મમ ॥ ૧૮ ॥

આત્મા સુખરૂપ છે એમાં પોતાનો પણ અનુભવ થતાવે છે કે અરે ભાઈઓ ! હું નથી એમ નહિ પરંતુ હું તો છું જ એમ પોતાની જાની ઉપર તાથ મુકીને બધાએ બોલે છે, કારણ કે સર્વ લોકોનો પ્રેમ પોતાના આત્મામાં રહ્યો જ છે એથી પોતાના મનમાં ઉમઝકા લાગીને લોકો બોલે છે કે હું છું જ નથી એમ નહિ હવે આત્મામાં અંસારના માયિક પદાર્થોનો બિલકુલ સંબંધ નથી એ અર્થ શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે. આ સર્વ પ્રપંચ માયાનો નિમાણ કરેલો છે તેથી મિથ્યા છે એમ જાણી જેમ અંધારામાં પડેલી દોરડીમાં મિથ્યા કલ્પિત સપનો બિલકુલ સંબંધ નથી તેમજ માયાકલ્પિત મિથ્યા પ્રપંચનો આત્માનો સાથે બિલકુલ સંબંધ નથી. એથી આત્મા સદા અસંગ એટલે અંસારના માયિક પદાર્થોની સાથે સંબંધ રહિત છે એમ સિદ્ધ થયું. ૧૮

અપરિચ્છિન્નતાપ્યેવમતएव મતા મમ ॥

તच्च જ્ઞાનં નાત્મધર્મો ધર્મત્વે જડતાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

ભગવતી હિમાલય પ્રતિ કહે છે કે નામરૂપવાળી યાવત

વસ્તુઓ દેશ કાલ દ્રવ્યથી પરિચ્છેદક એટલે માપમાં આવેલી છે અને જે વસ્તુનું માપ થયું તે વસ્તુ હમેશા અનિત્ય જ હોય છે અને મિથ્યા પણ હોય છે. આ સર્વ જગત્ મિથ્યા હોવાથી આત્મસ્વરૂપણી એવી જે હું તે મારી અપરિચિન્નતા એટલે દેશકાલ દ્રવ્યથી માપ વગરની સ્થિત છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમાં જ ઘટાડો વધારો થાય છે અને તેજ માપમાં આવે છે. આત્મા સદા અજ અમર હોવાથી તેમાં ઉપર કહેલા ધર્મનો સંબંધજ નથી. નૈયાયિક (ન્યાયશાસ્ત્રને જાણનારા) પાંડિતો એમ બોલે છે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા નથી પરંતુ જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે અને આત્મા ગુણી છે એમ ગુણગુણીભાવ માની આત્મામાં રહેલું નિર્ગુણપણું દૂષિત કરે છે. તેમના મતનુ જ્ઞાન અર્થ શ્લોકમાં કરે છે કે જો તમે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા નહિ માનો અને જ્ઞાન આત્માનો ગુણ માનશો તો આત્માને જડપણું પ્રાપ્ત થશે. જેમ કે ઝંઘ ગુણ પૃથ્વીનો છે અને પૃથ્વી જડ છે તેમ આત્મા પણ જડ થશે; કારણ કે જ્ઞાન શિવાય યાવત્ વસ્તુઓ જડ છે તેથી જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ નથી પરંતુ જ્ઞાનસ્વરૂપજ આત્મા માનવો જોઈએ. ૧૯

જ્ઞાનસ્ય જડશેષત્વં ન દૃષ્ટં ન ચ સંભવિ ॥

ચિદ્દમત્ત્વં તથા નાસ્તિ ચિતશ્ચિન્નહિ ભિન્નતે ॥ ૨૦ ॥

“વળી ઉપરનો જ અર્થ આ શ્લોકમાં પણ પ્રતિપાદન કરે છે.” જ્ઞાનનું જડ પદાર્થની સાથે સંબંધપણું કાઢ જગાએ જોયું પણ નથી અને સાંભળ્યું પણ નથી અને ઘટ પટ આદિ જડ પદાર્થોમાં તેનો સંભવ પણ નથી. “આ ઠેકાણે એક એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે આત્મા જડ નથી કિંતુ ચૈતન્યરૂપ જ છે, પરંતુ જ્ઞાનને ચૈત-

ન્યધર્મપાત્ર સંભવે છે ? એ શંકાનું સમાધાન અર્ધ સ્લોકમાં કરે છે.” જ્ઞાન અને ચૈતન્ય એ બે એકજ છે અને આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અને ચૈતન્યરૂપજ છે તેથી જ્ઞાનનું ચૈતન્યધર્મપાત્ર નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન ચૈતન્યનો ગુણ નથી. જ્ઞાન પણ ચૈતન્યરૂપ અને ચૈતન્ય પણ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે વાસ્તે ચૈતન્યનું ચૈતન્ય હોય નહિ. ચૈતન્ય અને જ્ઞાન એ બે જ્યારે એક છે તો પછી ગુણગુણીભાવ કેવી રીતે સંભવે; કારણ કે જ્યાં ભેદ હોય છે ત્યાંજ ગુણગુણીભાવ સંભવે છે. જો તમે જ્ઞાનને ચૈતન્યરૂપ આત્માથી જુદું જ સ્વીકાર કરશો તો તે જ્ઞાન ચૈતન્યથી ભિન્ન અચૈતન્ય અર્થાત્ જડરૂપ જ થવાનું અને જ્ઞાન જડ જોવામાં આવતું નથી એથી જ્ઞાન અને ચૈતન્ય એ બે એક જ છે. ૨૦

તસ્માદાત્મા જ્ઞાનરૂપઃ સુખરૂપશ્ચ સર્વદા ॥

સત્યઃ પૂર્ણોપ્યસંગશ્ચ દ્વૈતજાલદિવર્જિતઃ ॥ ૨૧ ॥

ઉપરના વાદનો ઉપસંહાર કરે છે કે પાછળ દર્શાવેલાં અનેક કારણોથી આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે જ્ઞાન આત્માનો ગુણ નથી. અને તે આત્મા સર્વદા સુખરૂપ જ છે એથી જ ખરેખરા આત્મજ્ઞાનીઓ પોતાની પાસે રહેલા સુખરૂપ આત્માથીજ સુખી રહે છે બહારના નાશવાન પદાર્થોથી સુખી રહેતા નથી. તે આત્મા સત્ય એટલે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાલમાં જેનો બાધ થાય નહિ તેવો છે. પૂર્ણ એટલે સર્વ ઠેકાણે અખંડ એકરસ છે. માયાથી કલ્પિત જે જગત્ તેના પ્રપંચથી વર્જિત છે એથી જ અસંગ છે. અર્થાત્ દ્વૈતપ્રપંચનો લેશ પણ નથી. ૨૧

સ પુનઃ કામકર્માદિયુક્તયા સ્વીયમાયયા ॥

પૂર્વાનુભૂતસંસ્કારાત્કાલકર્મવિપાકતઃ ॥ ૨૨ ॥

અવિવેકાન્ન તત્ત્વસ્ય સિદ્ધસાવાન્પ્રજાયતે ॥

અબુદ્ધિપૂર્વઃ સર્ગોઽયં કથિતસ્તે નગાધિપ ॥ ૨૩ ॥

“ એ પ્રકારે સૃષ્ટિના આદિ કાલમાં પોતાનો ચૈતન્યસ્વરૂપ જે આત્મા તેની સ્થિતિ વર્ણન કરીને કહી. હવે ભગવતી પોતેજ હિમાલયના પ્રતિ તે આત્મસ્વરૂપ જે ચૈતન્ય છે તેનાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે એ આ બે રસોકામાં વર્ણન કરીને કહે છે.” તે આત્માજ પોતાની જે માયાશક્તિ કે જે કામ એટલે ઇન્દ્રિયા, કર્મ એટલે અનેક પ્રકારનું અદૃષ્ટ, આદિ શબ્દથી બધા જીવો. ઇત્યાદિ પદાર્થોથી યુક્ત છે તે માયાશક્તિવડે પ્રથમ જે સૃષ્ટિનો અનુભવ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા જે સંસ્કાર તેથી અર્થાત્ અનેક વખત સૃષ્ટિનો સંહાર થાય છે અને ઉત્પત્તિ પગુ થાય છે તો ઉત્પત્તિ સમયમાં પ્રથમની સૃષ્ટિમાં જે જે અનુભવ કર્યો હોય અને તેનાથી જે જે સંસ્કારો ઉત્પન્ન થયા હોય તેથી અને કાળે કરેલો જે કર્મનો વિપાક (પરિણામ) તેથી અર્થાત્ સમય આવે ત્યારે જ કરેલા કર્મનું ફળ મળે છે તત્કાલ મળતું નથી એમ જાણી તે તે જીવોએ કરેલાં જે પૂર્વભવ (પૂર્વજન્મ)માં કર્મ તેનો પરિપાક એટલે ફલ આપવાનો સમય પ્રાપ્ત થવાથી; અને તત્કાલા અવિવેકથી અર્થાત્ પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, એ પંચમહાભૂતો અને શ્રોત્ર એટલે જ્ઞાન, ત્વક્ એટલે ચામડી, ચક્ષુષ્ એટલે આંખ, જીહ્વા એટલે જીભ, ઘ્રાણ એટલે નાસિકા, એ પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાક્ એટલે વાચા, પાણી એટલે હાથ, પાદ એટલે પગ, વાયુ એટલે શુદ્ધ, ઉપરથ એટલે મૂત્રની ઈન્દ્રિય,

એ પંચ કર્મેદ્રિયો અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ પંચ તન્માત્રાઓ મૂલ પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર, મન, એ ચોવીશ તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી, તે ચોવીશ તત્ત્વોનું પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન થાય એટલા સારૂ તે આત્મા પોતેજ પોતાની માયાશક્તિવડે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની ઇચ્છાવાળો થાય છે. તાત્પર્ય જેમ પૃથ્વીમાં રોપેલું બીજ વખત આવે ત્યારે પોતાની મેળે જ ઉગીને વૃક્ષરૂપ થઈ ફલ આપવાને સમર્થ થાય છે તેમ જ પરમાત્મા પણ પોતાની માયા શક્તિ વડે કાલ કર્મ અને સંસ્કારના વશથી તે તે પ્રાણિઓના તે તે કર્મોનાં ફલો આપવા જગતની ઉત્પત્તિની ઇચ્છાવાળો થાય છે. જેમ સુતેલો પુરુષ પૂર્વના સંસ્કારવશથી જાગે છે તેમ જ પરમાત્મા પણ પ્રલયરૂપ જે નિદ્રાવસ્થા તેથી જાગે છે. પ્રલયનો સમય એજ પરમાત્માની નિદ્રાવસ્થા છે. જાગવતી હિમાલયના પ્રતિ કહે છે કે હે હિમાલય ! જે આ નિદ્રાવસ્થાથી જાગતાવસ્થા તે બુદ્ધિથી કરેલી નથી કારણ કે તે સમયમા બુદ્ધિ છે જ નહિ કિંતુ પ્રાણિઓના સંસ્કારથી કરેલી તે જાગતાવસ્થા છે. અને આ જે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ છે તે તો બુદ્ધિથી કરેલી જ જાણવી એવું નોલકંઠરવામીનું કહેલું છે. ૨૨-૨૩

एतद्धि यन्मया प्रोक्तं मम रूपमलौकिकम् ॥

अव्याकृतं तदव्यक्तं मायाशबलमित्यपि ॥ २४ ॥

प्रोच्यते सर्वशस्त्रेषु सर्वकारणकारणम् ॥

तत्त्वानामादिभूतं च सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ २५ ॥

હે હિમાલય ! આ જે મે તને મારું અલૌકિક રૂપ કહ્યું તેને કેટલાએક અવ્યાકૃત એટલે નામરૂપથી રહિત તેમ જ અવ્યક્ત

માયાશબ્દ (માયાશક્તિરહિત) સર્વ કારણોનું પણ કારણ ચોવીશ તત્ત્વોના આદિભૂત સત્ ચિત્ આનંદસ્વરૂપ એવા નામોથી સર્વ-શાસ્ત્રોમાં કહે છે. અર્થાત્ બુદ્ધ બુદ્ધ શાસ્ત્રકારોએ બુદ્ધાં બુદ્ધ નામો આપ્યાં છે વસ્તવિક તે મારું એક જ સ્વરૂપ છે. ૨૪-૨૫

સર્વકર્મધનીભૂતમિચ્છાજ્ઞાનક્રિયાશ્રયમ્ ॥

હૃદીકારમન્ત્રવાચ્યં તદાદિતત્ત્વં તદુચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

સર્વ પ્રાણીઓના કર્મ જેમા ધનીભૂત એટલે એકઠાં મળ્યાં છે એવું અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓનાં કર્મનું સાક્ષિરૂપ અને ઇચ્છા જ્ઞાન ક્રિયા એ ત્રણેનું આશ્રય અર્થાત્ જેમાં ઇચ્છા જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ત્રણે વાનાં રહ્યાં છે, એવું અને હૃદીકાર એ પ્રકારના મંત્રનુંવાચ્ય અર્થાત્ તે મારું સ્વરૂપ હૃદીકાર એવા મંત્રને બોધન કરનારું તે આદિતત્ત્વ કહેવાય છે. કૃષ્ણપશુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર નામના ઉપનિષદમાં કહ્યું પણ છે કે ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિષયો ન તત્ત્વમ-આમ્યધિકઃ દૃશ્યતે ॥ પરાસ્ય શક્તિર્વિવિલૈષ શ્રુયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥૬૮॥ તે જે મારું સ્વરૂપ છે તેનું કાર્ય અને કારણ એ બંને નથી. અને તેના તુલ્ય બીજું કંઈ પણ અધિક નથી. આ સ્વરૂપની પરા એવી શક્તિ નાના પ્રકારની સાંભળવામાં આવે છે. જ્ઞાન તેજ ક્રિયા એ સર્વ સ્વાભાવિકી શક્તિરૂપ જ છે. ” બીજા પુરાણની અંદર પણ એ જ પ્રકારે કહ્યું છે કે “ રૂઝ્ઠા જ્ઞાનં ક્રિયા ચૈવ રૌદ્રી બ્રાહ્મી તુ વૈષ્ણવી ત્રિધા શક્તિઃ સ્થિતા યત્ર તત્પરં ડ્યોતિરોમિતિ ” ઇચ્છા જ્ઞાન ક્રિયા એ ત્રણે વાનાં જેમાં રહેલાં છે અને રૌદ્રી એટલે રુદ્ર સંબંધી, બ્રાહ્મી એટલે બ્રહ્મા સંબંધી વૈષ્ણવી એટલે વિષ્ણુ

સંબંધી અર્થાત્ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, પાલન કરવાની શક્તિ અને સંહાર કરવાની શક્તિ એ ત્રણ પ્રકારની શક્તિ જેમાં રહેલી છે એવું તે પરમ ન્યોતિઃસ્વરૂપ ઓ એવું છે.” ઉપરની વેદની શ્રુતિ અને આ પુરાણાંતરનો શ્લોક પણ ઉપરના અર્થને ટેકા આપે છે. ૨૬

તસ્માદાકાશ ઉત્પન્નઃ શબ્દતન્માત્રરૂપકઃ ॥

ભવેત્સ્પર્શાત્મકો વાયુસ્તેજોરૂપાત્મકં પુનઃ ॥ ૨૭ ॥

“એ પ્રકારે પોતાનું જે આદ્ય સ્વરૂપ તેનો મહિમા વર્ણવ્યો હવે તે હીંકાર મંત્રનું વાચ્ય જે આદિ તત્ત્વ ચૈતન્ય આત્મસ્વરૂપ તેથી આકાશના આદિ લઘુ પંચમહાભૂતની સૃષ્ટિ આ શ્લોકમાં કહે છે.” તે ચૈતન્યસ્વરૂપ આદિ તત્ત્વથી શબ્દતન્માત્રરૂપક એટલે કેવલ શબ્દ જ જેનો પ્રધાન ગુણ છે એવું આકાશ ઉત્પન્ન થયું તે આકાશથી સ્પર્શાત્મક એટલે સ્પર્શ જેનો પ્રધાન ગુણ છે એવો વાયુ ઉત્પન્ન થયો, અને તે વાયુથી રૂપ જેનો પ્રધાન ગુણ છે એવું તેજ ઉત્પન્ન થયું. ૨૭

જલં રસાત્મકં પશ્ચાત્તત્તો ગન્ધાત્મિકા ધરા ॥

શબ્દેકગુણ આકાશો વાયુઃ સ્પર્શવાન્વિતઃ ॥૨૮॥

તે તેજથી રસ જેનો પ્રધાન ગુણ છે એવું જલ ઉત્પન્ન થયું અને તે જલથી ગંધ જેનો પ્રધાન ગુણ છે એવી ધરા એટલે પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. આકાશ ફક્ત એક શબ્દગુણવાળું છે, વાયુ શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણવાળો છે અર્થાત્ વાયુનો પોતાનો સ્પર્શ ગુણો અને આકાશનો શબ્દ ગુણ એમાં નોડાયો એથી વાયુમાં બે ગુણો છે, ૨૮

શબ્દસ્પર્શરૂપગુણં તેજ इत्युच्यते बुधैः ॥

શબ્દસ્પર્શરૂપરસૈરાપો વેદગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૯ ॥

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ એ ત્રણ ગુણવાળું તેજ છે. અર્થાત્ તેજનો પોતાનો પ્રધાન ગુણ રૂપ અને તેની સાથે આકાશનો શબ્દ ગુણ અને વાયુનો સ્પર્શ ગુણ એ બંને જોડવાથી તેજમાં ત્રણ ગુણો છે, એમ પાંડિતો કહે છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણવાળું આપ એટલે જલ છે. અર્થાત્ જલનો પ્રધાન ગુણ રસ છે અને તેની સાથે આકાશનો શબ્દ ગુણ, વાયુનો સ્પર્શ ગુણ, તેજનો રૂપ ગુણ એ ત્રણ જોડવાથી જલમાં ચાર ગુણો રહ્યા છે. ૨૯

શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધૈઃ પञ्चगुणा धरा ॥

તેભ્યોઽધવન્મહત્સૂત્રં ચલ્લિङ્ગં પરિચક્ષતે ॥ ૩૦ ॥

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણવાળી ધરા એટલે પૃથ્વી છે. અર્થાત્ પૃથ્વીનો પ્રધાન ગુણ ગંધ છે અને તેની સાથે આકાશનો ગુણ શબ્દ, વાયુનો ગુણ સ્પર્શ, તેજનો ગુણ રૂપ જલનો ગુણ રસ, એ ચારે જોડવાથી પૃથ્વીમાં પાંચ ગુણો સિદ્ધ થાય છે. અવ્યક્ત જે ચૈતન્ય તેથી જે આ પંચમહાભૂતની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તે અપંચીકૃત એટલે પંચમહાભૂતના પરસ્પર સંબંધ વિના ઉત્પન્ન થઈ તેથી અપંચીકૃતભૂત સૃષ્ટિ કહેવાય છે. અને એ પાંચેનો જેમાં પરસ્પર સંબંધ છે એવી જે સૃષ્ટિ તે પંચીકૃતભૂતની સૃષ્ટિ સમજવી. એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. તેજે આકાશ, વાયુ તેજ, જલ, પૃથ્વી, એ પંચ સૂક્ષ્મ

ભૂતોથી મહત્ એટલે વ્યાપક એક સૂત્રરૂપ ઉત્પન્ન થયું, જેનું બીજું નામ લિંગરૂપ એવું કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ ઉપર કહેલાં સૂક્ષ્મ ભૂતોથી આગળ જે ક્રમ બતાવીયું તે ક્રમથી સૂક્ષ્મદેહ ઉત્પન્ન થયો, ૩૦.

સર્વાત્મકં તત્સંપ્રોક્તં સૂક્ષ્મદેહોઽયમાત્મનઃ ॥

અવ્યક્તં કારણો દેહઃ સ ચોક્તઃ પૂર્વમેવ હિ ॥૩૧॥

ઉપરના શ્લોકમાં જે સૂત્રરૂપ કહ્યું તે ફેકાણે સૂત્રશબ્દથી વાયુ ગ્રહણ કરવો કારણ કે વેદની શ્રુતિમાં કહ્યું છે. “વાયુર્વૈ મૂત્રં વયુના વૈ સૂત્રેણ સર્વાણિ ભૂતાનિ સંદૃશ્યાનિ” સૂત્ર-શબ્દનો અર્થ વાયુ છે તે વાયુરૂપ સૂત્રથી સર્વ ભૂતો ઓતપ્રોત છે, વાયુરૂપ સૂત્ર સર્વાનું પ્રાણરૂપ છે અને તેજ સૂત્ર આત્માનો સૂક્ષ્મ દેહ છે. એમ નીલકંઠસ્વામીનું માનવું છે. જે આત્માનો અવ્યક્ત કારણ દેહ છે તે તો પ્રથમ કહી ગયા છીએ એટલે અહીં કહેવાની જરૂર નથી. ૩૧

યરિમજ્જગદ્વીજરૂપં સ્થિતં લિङ્ગોદ્ભવો યતઃ ॥

તતઃ સ્થૂલાનિ ભૂતાનિ પશ્ચીકરણમાર્ગતઃ ॥ ૩૨ ॥

જે અવ્યક્ત કારણ દેહને વિષે આ બધું જગત્ બીજરૂપે રહેલું છે, અને જેનાથી લિંગદેહની ઉત્પત્તિ છે તે અવ્યક્ત પરમાત્માનું સ્વરૂપ બાણુવું. એ પ્રકારે પરમાત્માથી અપંચીકૃત ભૂત એટલે પંચભૂતનો જેમાં પરસ્પર સંબંધ નથી પરંતુ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી એ પાંચે અનુક્રમથી ઉત્પન્ન થએલાં તેથી પંચ મહાભૂતની સૃષ્ટિ અપંચીકૃતભૂતસૃષ્ટિ કહેવાય છે. તેની

ઉત્પત્તિ કહી બતાવી. “ જે અપંચીકૃત ભૂતો છે તેનું જ બીજું નામ સુક્ષ્મભૂત છે. તે સુક્ષ્મભૂતની ઉત્પત્તિપ્રસંગમાં વચમાં સિંગદેહની ઉત્પત્તિ અને તેનું સ્વરૂપ પણ કહી બતાવ્યું. હવે અર્ધ શ્લોકથી ઉપર કહેલાં સુક્ષ્મ અપંચીકૃત ભૂતોથી સ્થૂલ પંચીકૃત ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહે છે.” તે અપંચીકૃત સુક્ષ્મ ભૂતોથી પંચીકરણના માર્ગવડે સ્થૂલ ભૂતો ઉત્પન્ન થયાં. ૩૨

પञ्चसंख्यानि जायन्ते तत्प्रकारस्त्वयोच्यते ॥

पूर्वोक्तानि च भूतानि प्रत्येकं विभजेद्विधा ॥ ૩૩ ॥

एककं भागमेकस्य चतुर्धा विभजेद्विरे ॥

स्वस्वेतरદ્વિતીયાંશે યોજનાત્પञ્ચપञ્ચ તે ॥ ૩૪ ॥

“પંચીકરણનો માર્ગ આ બે શ્લોકમાં બતાવે છે કે પંચીકરણ કેવી રીતે સમજવું જોઈએ. હવે જે પ્રકારે પંચીકરણ થાય તે પ્રકાર આ શ્લોકમાં કહીએ છીએ ” જે આગળ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી એ અપંચીકૃત ભૂતો કહ્યાં તેમના એક એકના બે બે ભાગ કરવા અને તેમાંથી પાછા એક એકના ચાર ચાર ભાગ કરવા અર્થાત્ પ્રત્યેક ભૂતોનો અર્ધ ભાગ બાકી રાખવો અને અર્ધ ભાગમાં ચાર ભાગ કરવા. અને પોતાથી જે બીજાં ચાર ભૂતો છે તેમાં ભૂતોનો એક એક અંશ ઉમેરવો એટલે પંચ પંચ પૂર્ણ થશે. અર્થાત્ આકાશના બે ભાગ કરવા અને એક અર્ધો રાખવો અને અર્ધના ચાર ભાગ કરવા તેમજ વાયુના પણ બે ભાગ કરવા એક અર્ધો રાખવો અને એકના ચાર ભાગ કરવા તેવી જ રીતે અગ્નિ જલ અને પૃથ્વીના પણ બે બે ભાગો કરવા એક એક અર્ધો રાખવો અને

ખીજ અર્ધના ચાર ચાર ભાગ કરવા પછી પોતાના શિવાયના ભૂતોમાં એક એક ભાગ (એ આનાનો એક ભાગ) જેડી દેવો જેમ કે અર્ધ ભાગ આકાશનો અને વાયુ અગ્નિ જલ પૃથ્વી એ ચારેનો એક એક અંશ આવવાથી અર્ધ ભાગ તે થયો અને મળી આકાશ તત્ત્વ પૂરું થયું. તે આકાશમાં અર્ધ ભાગ પોતાનો અને અર્ધ ભાગમાં ચારે ખીજ ભૂતોનાં અંશો આવવાથી આકાશ તત્ત્વ પૂરું થયું એમ સમજવું. તેમજ વાયુનો અર્ધ ભાગ અને અર્ધ ભાગમાં આકાશ અગ્નિ જલ પૃથ્વી એ ચારેનો એક એક અંશ આવવાથી વાયુ તત્ત્વ પૂરું થયું, એવી રીતે યોજના કરવાથી પંચીકરણ થાય છે. ૩૩-૩૪

તત્કાર્યં ચ વિરાટ્ દેહઃ સ્થૂલદેહોઽયમાત્મનઃ ॥

પञ्ચભૂતસ્થસત્ત્વાંશૈઃ શ્રોત્રાદીનાં સમુદ્ભવઃ ॥ ૩૫ ॥

જ્ઞાનેન્દ્રિયાગાં રાજેન્દ્ર પ્રત્યેકં મિલિતૈસ્તુ તૈઃ ॥

અન્તઃકરણમેકં સ્યાદ્વૃત્તિભેદાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૩૬ ॥

એ પ્રકારે પંચીકૃત ભૂતોનું જે એકકાપણું થઇને જે કાર્ય ઉત્પન્ન થયું તે વિરાટ સ્વરૂપ કહેવાય છે અને તે જે વિરાટ સ્વરૂપ છે તે જ મારું શ્યૂક્ત સ્વરૂપ છે. “ પાછળના શ્લોકોમાં જે સ્ત્રિંગ દેહ કહ્યો તેના અંતર્ગત જે ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણ પ્રાણ વગેરે છે તેઓની ઉત્પત્તિ હવે કહે છે. ” આકાશ વાયુ અગ્નિ જલ પૃથ્વી એ પાંચે ભૂતોનો જે સત્ત્વગુણનો અંશ છે તેથી શ્રોત્રના આદિ લઘુ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ. અર્થાત્ આકાશના સત્ત્વગુણના અંશથી શ્રોત્ર એટલે કાન, વાયુના સત્ત્વગુણના અંશથી ત્વક્ એટલે ચામડી, અગ્નિના સત્ત્વગુણના અંશથી ચક્ષુષ—નેત્ર, જલના સત્ત્વ-

ગુણના અંશથી રસના એટલે જીમ અને પૃથ્વીના સત્ત્વગુણના અંશથી ધાણુ એટલે નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ. જ્ઞાનેન્દ્રિયો એટલે એનો અર્થ એવો સમજવો કે ઉપર ગણાવેલી પાંચે ઈન્દ્રિયોથી દુનિયાની વસ્તુનું આપણને જ્ઞાન થાય છે એમ જાણીજાનને અર્થે જે ઈન્દ્રિયો તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય એવું વિવેચન શાસ્ત્રકારોએ કર્યું છે. વ્યાસજી રાજા જનમેજયના પ્રતિ કહે છે કે હે રાજેન્દ્ર ! ઉપર ગણાવેલાં પાંચ મહાભૂતોનો સત્ત્વગુણ એકઠો મળીને એક અંતઃકરણ થાય છે. અર્થાત્ અંતઃકરણ પાંચ મહાભૂતોના સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે. તે અંતઃકરણ વૃત્તિના બેદથી ચાર પ્રકારનું છે. ૩૫-૩૬

यदा तु संकल्पविकल्पकृत्यं तदा भवेत्तन्मनइत्यभिरुच्यम् ॥
 स्याद्बुद्धिसंज्ञं च यदा प्रवेत्ति सुनिश्चितं संशयहीनरूपम् ॥ ૩૭ ॥
 अनुसંધાનरूपं तच्चित्तं च परिकीर्तितम् ॥

अहंकृत्यात्मवृत्त्या तु तदहंकारतां गतम् ॥ ૩૮ ॥

“ તે ચાર પ્રકારે, આ બે શ્લોકમાં વર્ણન કરીને કહે છે. ”
 જ્યારે તેજ અંતઃકરણ નાના પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ ક્રિયા કરવાવાળું થાય ત્યારે તેનું નામ મન એવું આપવામાં આવે છે. જ્યારે તેજ અંતઃકરણ કોઈ પણ પ્રકારના સંશયરહિત થઈ વસ્તુના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિશ્ચય કરે ત્યારે તેનું બુદ્ધિ એવું નામ આપવામાં આવે છે, જ્યારે તેજ અંતઃકરણ કોઈપણ પદાર્થનું પૂર્વ પરનું અનુસંધાન કરે ત્યારે તેનું નામ ચિત્ત એવું કહેવામાં આવે છે. જ્યારે તે અંતઃકરણ ‘અહંવૃત્તિવાળું’ અર્થાત્ હું હું એવી વૃત્તિને આશ્રય કરે છે ત્યારે અહંકાર એવા નામને પામે છે. અર્થાત્ અંતઃકરણ

પોતે એક છે પરંતુ તેમાં જુદા જુદા ધર્મેનો આવિર્ભાવ થવાથી તેના જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. ૩૭-૩૮

તેષાં રજોઽર્જાતાનિ ક્રમાત્કર્મેન્દ્રિયાણિ ચ ॥

પ્રત્યેકં પ્રિલિતૈસ્તૈસ્તુ પ્રાણો ભવતિ પञ्ચથા ॥ ૩૯ ॥

“ઉપરના શ્લોકમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની અને ચાર અંતઃકરણોની ઉત્પત્તિ કહી, હવે આ શ્લોકમાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ કહે છે.” આગળ વર્ણન કરેલાં પંચભૂતોના રન્નેગુણના અંશથી ક્રમવડે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ. અર્થાત્ આકાશના રન્નેગુણના અંશથી વાકુ એટલે વાણી, વાયુના રન્નેગુણના અંશથી પાણી એટલે હાથ અમ્મિના રન્નેગુણના અંશથી પાદ, જલના રન્નેગુણના અંશથી પાચુ એટલે ગુદા, અને પૃથ્વીના રન્નેગુણના અંશથી ઉપસ્થ, એવી રીતે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ક્રમથી ઉત્પન્ન થઈ. અને તે પંચમહાભૂતોના રન્નેગુણ એકલા મળીને પાંચ પ્રકારનો પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન થયો. ૩૯

હૃદિ પ્રાણો ગુદેઽપાનો નાભિઃપ્થસ્તુ સમાનકઃ

કણ્ઠદેશેપ્યુદાનઃ સ્યાઞ્ચાનઃ સર્વશરીરગઃ ॥ ૪૦ ॥

“જે કે વાયુ એકજ છે પરંતુ જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં તેની ગતિ થવાથી જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. તે નામો આ શ્લોકમાં બતાવે છે.” હૃદયમાં જે વાયુ ગયો તેનું નામ પ્રાણ છે. શુદ્ધમાં જવાથી અપાન એવું નામ છે, નાભિમાં જવાથી સમાન એવું નામ છે, કંઠ દેશમાં જવાથી ઉદાન એવું નામ છે અને સર્વ શરીરમાં ફરવાથી તે વાયુનું નામ આન છે, એ પ્રકારે વાયુ એક છતાં પણ તેનાં જુદાં જુદાં નામો પડ્યાં. ૪૦

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ પञ्ચૈવ પञ્ચ કર્મેન્દ્રિયાણિ ચ ॥

પ્રાણાદિકપञ્ચકં ચૈવ ધિયા ચ સહિતં મનઃ ॥ ૪૧ ॥

एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यान्मम लिङ्गं यदुच्यते ॥

તત્ર યા પ્રકૃતિઃ પ્રોક્તા સા રાજન્દિવિધા સ્મૃતા ॥૪૨॥

सत्त्वात्मिका तु माया स्यादविद्या गुणमिश्रिता ॥

સ્વાશ્રયં યા તુ સંરક્ષેન્સા માયેતિ નિગદ્યતે ॥ ૪૩ ॥

શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુષ, શ્રવણ, વાણુ—ન સિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાદૂ પાણિ—હાથ, પાદ, પાયુ—ગુદા ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય. અને પ્રાણુ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન. એ પાંચ પ્રાણુ વાયુ, બુદ્ધિ અને મન, એ સત્તર (૧૭) તત્ત્વોનું મારું સૂક્ષ્મ શરીર છે. જેનું બીજું નામ લિંગશરીર પણ કહેવામાં આવે છે. ‘ એ પ્રકારે સૂક્ષ્મ મદ્દમ અને કારણ એ ત્રણે દેહનું સ્વરૂપ હવું તે કહી બતાવ્યું, હવે જીવ અને ઇશ્વરનો વિભાગ શાથી થશે તેનું કારણ અર્ધ શ્લોકમાં બતાવે છે.” હે રાજન્! આગળ જે મેં પ્રકૃતિ કહી તે પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે. એક શુદ્ધ સત્ત્વ જેમાં પ્રધાન છે એવી માયા અને બીજી મધીનસત્ત્વજેમાં પ્રધાન છે એવી અવિદ્યા. એવી રીતે માયા અને અવિદ્યાનો બેઃ સમજવો. તેમાં પણ જેને યોતાનો આશ્રય છે તેનું રક્ષણ કરે અને તેને આવરણ કરે નહિ તે માયાનું સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ માયાનો આશ્રય કરીને રહેલો જે ઇશ્વર તે માયાથી બંધાએલો નથી. પરંતુ માયા તેના અધીન (તાબામાં) છે. ૪૧-૪૨-૪૩

તસ્યાં યત્પ્રતિભિમ્બં સ્યાદ્ભિમ્બભૂતસ્ય ચેશિતુઃ ॥

સ ईश्वरः समाख्यातः स्वाश्रयज्ञानवान्परः ४૪: । ॥

માયાનો જેને આશ્રય છે તેને અર્થાત્ ઈશ્વરને નહિ વ્યાખ્યા કરવાવાળી અને સત્ત્વ જેમાં પ્રધાન છે એવી જે માયા તેમાં જે પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે પ્રતિબિંબનું નામ જ ઈશ્વર છે અને તે ઈશ્વર વ્યાપક બ્રહ્મના જ્ઞાનવાળો છે. અર્થાત્ ઈશ્વરને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવાથી માયાનું આવરણુ તેને આધ કરી શકતું નથી. ૪૪

सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वानुग्रहकारकः ॥

अविद्यायां तु यत्किंचित्પ્રતિભિમ્બં નગાધિપ ॥૪૫॥

तदेव जीवसंज्ञं स्यात्सर्वदुःखाश्रयं पुनः ॥

द्वयोरपीह संપોક્તं देहत्रयमविद्यया ॥ ૪૬ ॥

અને તે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વ્યાપક હોવાથી કાઈ પણ કાલમાં તેના જ્ઞાનમાં આવરણુ નહિ આવવાથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે અને તે ઈશ્વર અગ્નિલ માયાશક્તિવાળો છે તેથી સર્વ પદાર્થોનો કર્તા છે, સર્વના ઉપર અનુગ્રહ કરવાવાળો છે અર્થાત્ સમય પ્રમાણે વૃદ્ધિ કરવાથી તેમજ ઋતુ પ્રમાણે ફલ ફૂલ ધાન્ય વગેરેની ઉત્પત્તિ કરવાથી સર્વ પ્રાણિઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાવાળો છે. ભગવતી હિમાલય પ્રતિ કહે છે કે હે પર્વતોના અધિપતિ ! હિપરના શ્લોકોમાં જે મલિનસત્ત્વ જેમાં પ્રધાન છે એવી અવિદ્યા કહી તેમાં જે પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેનું જ નામ જીવ છે. અને મલિનસત્ત્વ જેમાં પ્રધાન છે એવી તે અવિદ્યાવડે પોતામાં રહેલા

આનંદનું આવરણ થવાથી તે જીવ સર્વ દુઃખોનો આશ્રય છે. અર્થાત્ જીવાત્મા અવિદ્યાને અધીન હોવાથી પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જઈ અહંકર્તા અહંભોક્તા અહંસુખી અહંદુખી એવા અહં-અહવાળો હોવાથી તે સર્વ દુઃખોનો આશ્રય છે. તે ઈશ્વર અને જીવ એ બેના એ ત્રણ (સ્થુલ સૂક્ષ્મ અને કારણ) દેહો પાછળ કહી આવ્યા છીએ. આ ત્રણે દેહનું વર્ણન આગળ સારી રીતે કરશે. જો કે ઈશ્વરમાં આવરણ એટલે આચ્છાદન અર્થાત્ અત્તાન શક્તિ નથી પરંતુ વિક્ષેપ એટલે અંયત્ન શક્તિ તો છે જ અને જીવમાં આવરણ અને વિક્ષેપ એ બંને શક્તિઓ છે મલ નામની ત્રીજી પણ શક્તિ જીવની અંદર છે. એવું નીલકંઠ સ્વામીનું કહેવું છે. છેતાલીશમા સ્લોકમાં અવિદ્યા પદ્યી માયા અને અવિદ્યા એ ઉભયનું પ્રકણ કરવું કેવલ અવિદ્યા જ લેવી નહિ એવું પણ તેમનું કહેવું છે. ૪૫-૪૬

દેહત્રયાભિમાનાચ્છાપ્યભૂન્નામત્રયં પુનઃ ॥

પ્રાજ્ઞસ્તુ કારણાત્મા સ્યાત્સૂક્ષ્મદેહી તુ તૈજસઃ ॥૪૭॥

સ્થૂલદેહી તુ વિશ્વાલ્યક્ષિવિધઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

एवमीशोपि संप्रोक्त ईशसूत्रविराट्पदैः ॥ ४८ ॥

પ્રથમો વ્યષ્ટિરૂપસ્તુ સમષ્ટ્યાત્મા પરઃ સ્મૃતઃ ॥

स हि सर्वेश्वरः साक्षाज्जीवानुग्रहकाम्यया ॥ ४९ ॥

કરોતિ વિવિધં વિશ્વં નાના ભોગાશ્રયં પુનઃ ॥

मच्छक्तिपेरितो नित्यं मयि राजन्प्रकल्पितः ॥ ५० ॥

॥इतिश्रीदे० म० सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

“જીવ અને ઇશ્વર એ બંને પણ કારણ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એ ત્રણે દેહના અભિમાની હોવાથી તેમનાં પણ ત્રણ નામ જીદાં જીદાં પડ્યાં છે. તેમાં જીવના ત્રણ નામો આ શ્લોકમાં બતાવે છે.” કારણ દેહનો અભિમાની જીવ પ્રાણ એ પ્રકારના નામવાળો કહેવાય છે; સૂક્ષ્મ (લિંગ) દેહનો અભિમાની જીવ તૈજસ એવા નામવાળો છે અને સ્થૂલ દેહનો અભિમાની જીવ વિશ્વ એવા નામવાળો કહેવાય છે. “એ પ્રકારે જીવના ત્રણ પ્રકારના ભેદો કહ્યા, હવે ઇશ્વરના ત્રણ પ્રકારના દેહો કહે છે,” એ પ્રકારે ઇશ્વર પણ ત્રણ દેહના અભિમાનથી અર્થાત્ કારણ દેહના અભિમાનથી ઇશ, સૂક્ષ્મ (લિંગ) દેહના અભિમાનથી સૂત્ર અથવા હિરણ્યગર્ભ અને સ્થૂલ દેહના વિરાટ અથવા વૈશ્વાતર એવા નામવાળો થાય છે. તેમાં પણ પ્રથમ જે જીવ છે તે વ્યષ્ટિરૂપે એટલે વ્યષ્ટિ દેહત્રયનો અભિમાની છે. અને ઇશ્વર સમષ્ટિરૂપે એટલે સમષ્ટિદેહનો અભિમાની છે સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ એ બે શબ્દનો ખુલાસો એવો છે કે જેમ વન અને વૃક્ષ. બધાં વૃક્ષોનું નામ નહિ બોલી વન એવું બોલ્યા એટલે બધાં વૃક્ષો આવી ગયાં. તેમજ દુનિયાનાં યાવત્ પદાર્થોનું નામ નહિ બોલી સમષ્ટિ એવું બોલ્યા એટલે દુનિયામાં યાવત્ પદાર્થો તેમાં આવી ગયાં આથી એમ સમજવું કે સમષ્ટિ એટલે યાવત્ પદાર્થોનું એકઠું જ્ઞાન અને વ્યષ્ટિ એટલે પ્રત્યેક પદાર્થનું ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન. હવે ઇશ્વરના મહિમાનું વર્ણન કરે છે કે તે ઇશ્વર સાક્ષાત્ સર્વનો ઇશ્વર છે અને પોતાના અનુભવના આનંદવડે નિરંતર નિત્ય તૃપ્ત છે તો પણ કેવલ જીવોનો મોક્ષ થાય એની ઇચ્છાવડે નાના પ્રકારના ભોગોનું સ્થાન જેમાં છે એવું નાના પ્રકારનું વિશ્વ રચે છે. કારણ કે તે કરુણાસિધુ છે. વ્યાસજી જનમેજય રાજાના પ્રતિ કહે

છે કે હે રાજન્ ! અને ભગવતી હિમાલય પ્રાત કહે છે કે હે હિમાલય ! તે ઇશ્વર પણ બ્રહ્મસ્વરૂપિણી એવી જે હું તે મારી માયા શક્તિવડે પ્રેરેલો સતો જ સર્વ કરે છે. એથી તે ઇશ્વર પણ બ્રહ્મસ્વરૂપિણી એવી જે હું તે મારે વિષે અંધારમાં પડેલી દોરડીમાં જેમ કલ્પિત સર્પ મિથ્યા છે તેમ મિથ્યા છે. તેથી તે ઇશ્વર પણ મારી શક્તિને આધીન છે એમ સૂચિત કર્યું. ૪૭-૪૮-૪૯-૫૦

॥ इति श्रीदेवीभागवतमां महापुराणमां सप्तमस्कन्धमां देवी-
गीतामां बीजो अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

અધ્યાય ૩ જો.

“ ખીજા અધ્યાયની અંદર અધ્યારોપ વર્ણન કરીને કહ્યો, અધ્યારોપ એટલે એ વસ્તુમાં વસ્તુનો આરોપ કરવો એનું નામ અધ્યારોપ છે, જેમ કે અંધારામાં પડેલી દોરડીમાં સર્પનો આરોપ કરવો તેનું નામ જ અધ્યારોપ છે, દોરડી એ સર્પ વસ્તુ નથી પરંતુ તેમાં વસ્તુ સર્પનો આરોપ કરવામાં આવે છે તેમ જ જગત્ બ્રહ્મની અંદર કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે એમ પ્રદિપાદન કર્યું, હવે આ ત્રીજા અધ્યાયના છપ્પન પદો (સ્લોકો) વડે આ બધા વિશ્વનો અપવાદ એટલે બાધ બ્રહ્મસ્વરૂપની અંદર વર્ણન કરવામાં આવશે. અધ્યારોપ અને અપવાદ એ બે શબ્દોનો અર્થ ખાસ કરીને આનમાં રાખવો કારણ કે તે વેદાંતના ખાસ પારિભાષિક શબ્દો છે.”

॥ દેવ્યુવાચ ॥

મન્માયાશક્તિસંકલ્પં જગત્સર્વં ચરાચરમ્ ॥

સાપિ મત્તઃ પૃથક્કાયા નાસ્ત્યેવ પરમાર્થતઃ ॥ ૧ ॥

ભગવતી હિમાલય પ્રતિ કહે છે કે હે હિમાલય ? જે મારી માયાશક્તિવડે આ સંપૂર્ણ ચરાચર વિશ્વ કલ્પના કરવામાં આવ્યું તે માયાશક્તિ પણ મારા સ્વરૂપથી પૃથક્ નથી અર્થાત્ માફ જ સ્વરૂપ છે અને તે માયાનું પણ મારે વિષે કલ્પિતપણું હોવાથી મિથ્યાપણું સમજવું. એથી એવું બોધન કર્યું કે હું જ પરમાર્થરૂપે શું બીજું કંઈ પણ વસ્તુ છે જ નહિ. ૧

વ્યવહારદશા સેયં વિદ્યા માયેતિ વિશ્રુતા ॥

તત્ત્વદષ્ટ્યા તુ નાસ્ત્યેવં તત્ત્વમેવાસ્તિ કેવલમ્ ॥ ૨ ॥

“ જ્યારે સર્વથા દૈતનો અભાવ છે ત્યારે આ દૈત જગત્ કેવી રીતે ભાસે છે ? એ શંકાનું સમાધાન આ શ્લોકમાં કરે છે.” અનાદિ અવિદ્યાવડે બ્રાંત થયેલા પુરૂષોને જે વ્યવહાર તે વ્યવહાર-દૃષ્ટિથી માયા અને અવિદ્યા સાંભળવામાં આવી છે. તત્ત્વદષ્ટિ એટલે બ્રહ્મદૃષ્ટિથી તો તે માયા અને અવિદ્યા એ છે જ નહિ કિંતુ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે. જેમ અંધારામાં પડેલી દોરડીમાં પાણીનો રેલો, જમીનની ફાટ, લાકડી, સર્પ વગેરેની બ્રાંતિ થાય છે પરંતુ દોરડીનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાથી તે સર્વ વસ્તુઓ એની મેળે જ નિવૃત્ત પામે છે કારણ કે તે સત્ય નથી પરંતુ કલ્પિત (મિથ્યા) છે એટલે એક યથાર્થ વસ્તુ દોરડી જ સત્યસ્વરૂપ રહી જાય છે તેમજ બ્રહ્મનું સત્યસ્વરૂપ જાણવાથી કલ્પિત યાવત્

જગત્ એની મેળે જ નિવૃત્ત પામે એવી રીતે વેદની શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે “ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન વજ્રો ન ચ સાધકઃ ન મુમુક્ષુર્ન વ મુક્ત ઇત્યેવા પરમાર્થતા” તે સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં નિરોધ નથી, ઉત્પત્તિ નથી, બદ્ધ નથી, સાધક નથી, મુમુક્ષુ નથી, મુક્ત નથી, એ જ પરમાર્થ સ્વરૂપ છે. તેમ જ તાપનીય ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે. “અસત્ત્વમરજસ્કમતમસ્કમમાયમિતિ” સત્ત્વગુણ રજોગુણ તમોગુણ અને માયા એ ત્રણેનો જેમાં સંયંધ નથી એવું તે બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. આ શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનું અદિતીય-પણું પ્રતિપાદન કરે છે. ૨

સાઽહં સર્વં જગત્સૃષ્ટ્વા તદન્તઃ પ્રવિશામ્યહમ્ ॥

માયા કર્માદિસહિતા ગિરૈ પ્રાણપુરઃસરા ॥ ૩ ॥

“આ ઠેકાણે એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે જ્યારે આ બધું જગત્ મિથ્યા છે ત્યારે જગત્ની અંદર આવેલો જીવાત્મા પણ મિથ્યા તમારે કહેવો પડશે તો જીવને મિથ્યા કહેવાથી મોક્ષ દશામા તેની સ્થિતિ ન રહે એમ જાણી તે જીવ કદાપિ પોતાના નાશમાર્ગ ચતન નહિ કરે તો પછી તમારું મોક્ષશાસ્ત્ર બ્યર્થ થવાનું.” એ શંકાનું સમાધાન આ શ્લોકમાં કરે છે.” હે હિમાલય ? માયા અને અવિદ્યા તે તે પ્રાણિઓનાં કર્મ નાના પ્રકારના સંસ્કારો સહિત હું જ કૂટસ્થ બ્રેહ્મસ્વરૂપ છું, અને પ્રથમથી આ બધું જગત્ સર્જીને જેમ ઘટમાં આકાશ પ્રવેશ કરે છે જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ જ ચિદાભાસરૂપવડે તે જગતમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમાં પણ પ્રાણુવાયુને આગળ કરીને પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત પ્રથમ પ્રાણુવાયુને પ્રવેશ કરાવી પછી મારો પ્રવેશ થાય છે. ૩

લોકાન્તરગતિર્નો ચેત્કથં સ્યાદિતિ હેતુના ॥

યથા યથા ભવન્તેવ માયાભેદાસ્તથા તથા ॥

ઉપાધિભેદાદ્વિન્નાઽહં ઘટાકાશ્ચાદયો યથા ॥ ૪ ॥

“ જગત્ને ઉત્પન્ન કરીને તેમ પોતે જ પ્રાણુસહિત પ્રવેશ કરે છે એવું ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું, જગત્માં પ્રવેશ કરવાનું પ્રયોજન શું તે આ શ્લોકમાં વર્ણન કરીને કહે છે.” ભગવતી કહે છે કે જો હું પ્રાણુનું અભિમાન કરીને જગત્માં પ્રવેશ ન કરું તો મારું સ્વરૂપ તો વ્યાપક છે તેથી આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં જવું તેમ જ પ્રાણુઓનાં જન્મ અને મરણ વગેરે વ્યવહાર કેવી રીતે થાય ધારણ કે વ્યાપકનું જવું આવવું દેહનો સંબંધ. દેહનો ત્યાગ વગેરે ઘાઈ પણ બની શકે નહિ તેથી મારે પ્રાણુનું અભિમાન ધારણ કરી શરીરમાં પ્રવેશ કરવા પડે છે. તે શરીરમાં પ્રાણુનું રૂપન્યારે મે સ્વીકારું ત્યારે એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં પ્રવેશ (જન્મ અને મરણ) આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં ગતિ) એ બધો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે, આ ઠેકાણે એવો અભિપ્રાય છે કે કેવલ ચિદાભાસની જીવ એવી સંજ્ઞા છે એમ નહિ કિંતુ હું કૂટસ્થરૂપિણી તેમ જ અંતઃકરણસ્વરૂપ અને તદાશ્રય અવિદ્યારૂપ ચિદાભાસ એ ચારે મળીને જીવ એવી સંજ્ઞા છે. અને અવિદ્યઅંતઃકરણ ચિદાભાસ એ ત્રણેનો જ્ઞાનવડે નાશ થાય છે પરંતુ કૂટસ્થ બ્રહ્માંશનો મુક્તિદશામાં નાશ થતો નથી અને તે અવશેષ રહે છે, એટલા સારું જીવાત્માની મોક્ષમાં પ્રવૃત્તિ છે. અને પ્રવૃત્તિ બોધક શાસ્ત્રની પણ જરૂર છે. “ અહીં એવી શંકા થાય છે કે ભગવતીએ પોતાનું અતિતીય સ્વરૂપ બતાવ્યું અને પોતે એકજ છે એમ જ્યારે કહ્યું તો પછી જીવાત્મા પણ

એકજ ઠરશે અને જીવાત્મા તો નાના પ્રકારના બેવામાં આવે છે તેનું સમાધાન કરે છે.” જેમ આકાશનું સ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક એક જ છે પરંતુ તેને ઘટની ઉપાધિ લાગવાથી ઘટાકારા, મકની ઉપાધિ જાગવાથી મકાકાશ, એમ જુદી જુદી સંગ્રાઓ પડે છે, તેમ જ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપ કૂટસ્થ એક જ છે. પરંતુ અવિદ્યા અને અંતઃકરણ એ નાના પ્રકારનાં હોવાથી તેની ઉપાધિ કૂટસ્થને વળગી એટલે કૂટસ્થ પણ નાના પ્રકારનું લાસવા લાગ્યું એટલે જીવાત્મા નાના છે એમ અત્તાની પુરૂષો માનવા લાગ્યા વસ્તુતઃ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ઉપાધિને દૂર કરીએ તો તે કૂટસ્થ એક અદ્વિતીય જ લાસે છે. વેદની શ્રુતિ પણ ઉપરના અર્થને ટેકા આપે છે. “**इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते**” પ્રકાશસ્વરૂપ આત્મા માયાવડે બહુરૂપને પામે છે. ઈલ્યાદિ વેદનાં વાક્યોથી જીવાત્માને ઉપાધિકૃત બેદ સમજવો વસ્તુતઃ બેદ નથી. ૪

उच्चनीचादिवस्तूनि भासयन्भास्करः सदा ॥

न दुष्यति तथैवाहं दोषैर्लिप्ता कदापि न ॥ ૫ ॥

“જ્યારે તમે પ્રાણરૂપ ધારણ કરી જગત્માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તમે પણ જગત્ની અંદર આવ્યાં તો જગત્ના જે અનર્થ દોષો છે તેથી તમારું સ્વરૂપ પણ દૂષિત થશે તમે તમારું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ કેમ વર્ણવ્યું ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.” જેમ સૂર્ય-નારાયણ પોતાના કિરણોવડે દુનિયાંની સારી માઠી યાવત્ વસ્તુ-ઓને પ્રકાશે છે અને તેના ઉપર પોતાના કિરણો પાડે છે. પરંતુ તે વસ્તુમાં રહેલા દોષોનો સંબંધ સૂર્યનારાયણની સાથે બિલકુલ નથી એ તો સદા દોષરહિત જ છે, તેમ જ સચ્ચિદાનંદ રૂપે યાવત્ પદાર્થોના દોષોથી દૂષિત થતી નથી અને સદા નિર્ગોળ રહું છું. ૫

મયિ બુદ્ધ્યાદિકર્તૃત્વમધ્યસ્યૈવાપરે જનાઃ ॥

વદન્તિ ચાત્મા કર્તેતિ વિમૂઢા ન સુબુદ્ધયઃ ॥૬॥

“વળી એક એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે સૂર્યનારાયણુ તો તે તે વસ્તુઓથી બિન્ન સાક્ષિરૂપે આકાશમાં જુદોજ છે તે કાષ્ઠકાર્થ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરતો નથી અને તમે તો સર્વ કાર્યનાં કરવાવાળાં છો અને વળી પ્રાણરૂપે જગતમાં પ્રવશ કરો છો તો જગતના દોષોથી તમારું સ્વરૂપ પણ દૂષિત થવું જ જોઈએ. એ શંકાનું સમાધાન આ શ્લોકમાં કરે છે. હે હિમાલય ! જે અવિવેકી પુરુષો છે તે બુદ્ધિ અંતઃકરણ વગેરેનાં કરેલાં કાર્યોનું કર્તાપણું હું જે આત્મસ્વરૂપિણી છું તે મારે વધે અધ્યાસ કરીને એમ કહે છે કે આત્મા જ આ બધું કરે છે એમ બોલે છે પરંતુ જેવિવેકી પુરુષો છે તે એમ બોલત નથી. તેથી હું પણ સૂર્યનારાયણુની માફક સાક્ષિરૂપિણી જ છું કરવાવાળી નથી; જે કરવાવાળી હઉં તો મને કાર્યના દોષો આવીને વળગે એને મારું સ્વરૂપ દૂષિત થાય. અર્થાત્ મારા યથાર્થ સ્વરૂપને નહિ જાણનારા અવિવેકી મૂઢ પુરુષો બુદ્ધિ અંતઃકરણ વગેરેનાં કરેલાં કાર્યોને એમ માને છે કે આ બધાં આત્માજ કરે છે એમ મિથ્યા અધ્યાસ માની મારે વિષે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વનો આરોપ કરે છે વસ્તુતઃ હું તો કર્તા ભોક્ત્રી નથી. પરંતુ સાક્ષિણી છું. ૬

અજ્ઞાનભેદતસ્તદ્વન્માયાયા ભેદતસ્તથા ॥

જીવેશ્વરવિભાગશ્ચાકલ્પિતો માયયૈવ તુ ॥ ૭ ॥

અજ્ઞાનના ભેદથી અને તદ્રૂપ (અજ્ઞાનરૂપ) માયાના ભેદથી જીવનું બહુ પણું જાણવું વસ્તુતઃ જીવનો ભેદ નથી. તેમ જ ઇશ્વરનાં

સ્વરૂપો પણ ધણું જાણવાં, અર્થાત્ માયાના ભેદથી બ્રહ્મા વિષ્ણુ
ફર વગેરે ભેદોથી ઈશ્વરનાં સ્વરૂપો પણ ધણું જાણવાં, જીવ અને ઈશ્વ-
રનો વિભાગ માયા વડે કલ્પિત જાણવો. તાત્પર્ય—અજ્ઞાનના
ભેદથી જીવની સિદ્ધિ જાણવી અને માયાના ભેદથી ઈશ્વરની સિદ્ધિ
જાણવી. ૭.

ઘટાકાશમહાકાશવિભાગઃ કલ્પિતો યથા ॥

તથૈવ કલ્પિતો ભેદો જીવાત્માપરમાત્માનોઃ ॥ ૮ ॥

દેવી હિમાલયને દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે કે જેમ
આકાશને ઘટની ઉપાધિ લાગવાથી ઘટાકાશ, મઠની ઉપાધિ લાગવાથી
મઠાકાશ, મહત્તની ઉપાધિ લાગવાથી મહાકાશ, એમ જુદાં જુદાં
નાંમે આપવામાં આવે છે વસ્તુતઃ તે આકાશ એક જ છે તેમ જ
અજ્ઞાન અને માયા એ બે વડે જીવાત્માપરમાત્માનો ભેદ કલ્પિત
છે વસ્તુતઃ ભેદ નથી. ૮

યથા જીવબહુત્વં ચ માયયૈર ન ચ સ્વતઃ ॥

તથેશ્વરબહુત્વં ચ માયયા ન સ્વમાત્રનઃ ॥ ૯ ॥

જેમ જીવનું બહુપણું માયાવડે જ છે સ્વતઃ નથી તેમજ
ઈશ્વરનું બહુપણું એટલે બ્રહ્મારૂપે વિષ્ણુરૂપે રુદ્રરૂપે બહુપણું માયા-
વડે જ જાણવું સ્વતઃ બહુત્વ છે જ નહિ. ૯

દેહેન્દ્રિયાસંયાતવાસનામેદમેદિતા ॥

અગ્નિયા જીવભેદસ્ય હેતુર્નાન્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૦॥

જીવના ભેદમાં હેતુ બતાવે છે કે દેહ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો પાંચ
જ્ઞાતેન્દ્રિયો ચાર અંતઃકરણો (આ બધાંનાં સ્વરૂપો પાછળના અધ્યા-

યમાં કહી ગયા છીએ તેથી ત્યાં જોઈ લેવાં) અનાદિકાલની વાસના
એ સર્વના ભેદથી ભેદ પામેલી જે અવિધા તે જ શુવના ભેદમાં
હેતુ-કારણ છે બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી. ૧૦

ગુણાનાં વાસનાભેદમેદિતા યા ધરાધર ॥

માયા સા પરમેદસ્ય હેતુર્નાન્યઃ કદાચન ॥ ૧૧ ॥

હે-ધરા જે પૃથ્વી તેને ધારણ કરનાર હિમાલય ! સત્ત્વગુણ
રજ્જેગુણ તમેગુણ એ ત્રણે ગુણોના જે વાસનાના ભેદો અર્થાત્
સાત્ત્વિક ભેદ રાજસ ભેદ તામસ ભેદ એ ભેદોથી ભેદ પામેલી જે
માયા તે જ ઇશ્વરના ભેદમાં કારણ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મા વિષ્ણુ રુદ્ર વગેરે
જે ઇશ્વરના ભેદો થયા તેમાં પણ કારણ માયા જ છે, માયા શિવાય
બીજું કારણ નથી. ૧૧

મયિ સર્વમિદં પ્રોત્તમોતં ચ ધરણીધર ॥ ૧૨ ॥

હું એક જ સર્વાત્મ ચૈતન્ય સ્વરૂપ હું “એથી મારું સ્વરૂપ
સર્વાત્મક છે. મારે વિષે આ બધું નામરૂપવાળું જગત્ પ્રોત્તમોત્
એટલે પરાવાયહું છે. હે હિમાલય ! એમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો
અંશય નથી. ૧૨

ઈશ્વરોઽહં ચ સૂત્રાત્મા વિરાટાત્માઽહમસ્મિ ચ ॥

બ્રહ્માહં વિષ્ણુરુદ્રૌ ચ ગૌરી બ્રાહ્મી ચ વૈષ્ણવી ॥ ૧૩ ॥

સૂર્યોઽહં તારકાશ્ચાહં તારકેન્નસ્તથાઽસ્મ્યહમ્ ॥

પશુપતિસ્વરૂપાઽહં ચાળ્લોકોઽહં ચ તસ્કરઃ ॥ ૧૪ ॥

વ્યાધોઽહ ક્રૂરકર્માઽહં સત્કર્માઽહં મહાજનઃ ॥

સ્ત્રી પુત્રપુંસકાકારોઽપ્યહમેવ ન સંશયઃ ॥૧૫ ॥

કારણદેહના અભિમાનથી હું ઈશ્વરરૂપિણી છું, અને લિંગ અથવા સુક્ષ્મ દેહના અભિમાનથી હું સુત્રાત્મા અથવા હિરણ્યગર્ભ રૂપિણી છું, સ્થૂળ દેહના અભિમાનથી વિરાટ સ્વરૂપિણી, છું, તેમજ બ્રહ્મારૂપે પણ હું જ છું, વિષ્ણુ અને રૂદ્રરૂપે પણ મારું જ સ્વરૂપ છે, બ્રહ્માની પાસે બ્રાહ્મી અને વિષ્ણુની પાસે વૈષ્ણવી રૂદ્રની પાસે ગૌરી પણ મારીજ શક્તિઓ છે, તારાઓ અને તારાઓનો ઈશ જે અંદ્રમા તેરૂપે પણ હું જ છું. પશુપત્તિરૂપે પણ હું જ છું, ચાંડાલ અને ચોરરૂપે પણ હું જ છું વ્ય.ધ એટલે શિકારી, કુરુ કર્મ કરનારી, સત્ કર્મ કરનારી, મહાગત એ સર્વરૂપે હું જ છું. સ્ત્રીરૂપે પુરૂષરૂપે અને નપુંસકરૂપે પણ હું જ છું એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી. ૧૩-૧૪-૧૫

યच्च किञ्चित्किञ्चिद्वस्तु दृश्यते श्रूयते पि वा ॥

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्याहं सर्वदा स्थिता ॥ ૧૬ ॥

જે કંઈ નામ રૂપવાળી વસ્તુ આ જગતમાં જોવામાં આવે છે અથવા સાંભળવામાં આવે છે તે સર્વ વસ્તુના અંદર અને બહાર વ્યાપીને એક રસરૂપે સર્વદા એટલે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાલમાં હું જ રહી છું. ૧૬

न तदस्ति मया त्यक्तं वस्तु किञ्चिच्चराचरम् ॥

यद्यस्ति चेत्तच्छून्यं स्याद्वन्ध्यापुत्रोपमं हि तत् ॥ ૧૭ ॥

હે હિમાલય ! મારી માયાશક્તિથી ચરાચર વસ્તુ કાઢી પણ છુટેલી નથી અથવા સર્વ ઠેકાણે માયાશક્તિનો જ વિલાસ છે. જો મારી માયાશક્તિથી છુટેલી કાંઈ પણ વસ્તુ હોય તો તે શૂન્ય સમજવી અથવા વંધ્યાપુત્રની માફક છે જ નહિ એમ સમજવી. ૧૭ .

રજ્જુર્યથા સર્પમાલામેદૈરેકા વિભાતિ હિ ॥

તથૈવૈશાદિરૂપેણ ભામ્યહં નાત્ર સંશય ॥ ૧૮ ॥

જેમ અંધારામાં પડેલી રજ્જુ એટલે દોરડી સર્પરૂપે, માલા-રૂપે, જમીનની ફાટરૂપે, પાણીના મેલારૂપે, એમ અનેક રૂપે જાણે છે વસ્તુતઃ તે દોરડી એક જ છે, તેમજ ઇશ્વરના આદિ લક્ષ નાનારૂપ હું જ જાણું છું એમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી. ૧૮

અષ્ટિષ્ઠાનાતિરૈવે જ કલ્પિતં તત્ર ભાસતે ॥

તસ્માન્મં સંતયૈવૈતત્સત્તાવાન્માન્યથા ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

હે હિમાલય ! સર્પ માલા જમીનની ફાટ લાકડી પાણીને રેલો વગેરેનું અધિષ્ઠાન (આધાર) કાણુ છે કે અંધારામાં પડેલી દોરડી. જો દોરડી ન હોય તો પછી કાંઈ પણ વસ્તુની કલ્પના સંભવે નહિ તેથી અધિષ્ઠાન જે દોરડી તેને છોડીને બુદ્ધે ઠેકાણે તેમના અસ્તિત્વજ્ઞાનો અભાવ છે તેવી જ રીતે મારી સત્તાથી જ આ બધું ચરાચર જગત સત્તાવાન છે અન્યથા એટલે મારી સત્તા શિવાય પોતાની મેળે સત્તાવાન નથી. આથી એમ બોધન કર્યું કે સર્વનું કારણુ હું પોતે જ છું. ૧૯

॥ હિમાલય ઉવાચ ॥

યથા વદસિ દેવેશિ સમષ્ટ્યાત્મવપુસ્તિદમ્ ॥

તથૈવ દ્રષ્ટુમિચ્છામિ યદિ દેવિ કૃપા મયિ ॥ ૨૦ ॥

“ આ પ્રકારનું જગદંબાનું વચન સાંભળી હિમાલયના મનમાં જીજ્ઞાસા થઈ અને તે બોલ્યો ” હે દેવેશિ! જેવી રીતે તમે આ તમારું સમષ્ટિરૂપ (વિરાટ સ્વરૂપ) કહ્યો છો તેવીજ રીતે હું જોવાને ઇચ્છું છું. હે દેવિ ! જો તમારી મારા ઉપર કૃપા હોય તો કૃપા કરીને દેખાડો, ૨૦

॥ વ્યાસઉવાચ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वे देवाः सन्निष्णवः

ननन्दमुदितात्मानः पूजयन्तश्च तद्वचः ॥ ૨૧ ॥

વ્યાસજી જનમેજયના પ્રતિ કહે છે કે હે રાજન્ ! વિષ્ણુએ સહિત તે સર્વ દેવતાઓ તે હિમાલયનું વચન સાંભળી આદિ પામતા હતા, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના મનમાં પ્રસન્ન થઈને તેના વચનનો સત્કાર કરતા હતા. ભાવાર્થ—હિમાલયનો આ પ્રકારનો પ્રશ્ન સાંભળી દેવતાઓ ઘણા જ રાજી થયા અને એમ કહેવા લાગ્યા કે અમને જે ઇષ્ટ હતું તે જ આ હિમાલય પુછે છે. ૨૧

अथ देवमनं ज्ञात्वा भक्तकामदुधा शिवा ॥

अदर्शयन्निजं रूपं भक्तकामप्रपूरिणी ॥ ૨૨ ॥

આદિ ભક્તોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારી તેમ જ ભક્તોના મનોરથને પરિપૂર્ણ કરનારી તે શિવા એલે મંગળવસ્ત્રવશિષ્ઠી

જગદંબા, દેવતાઓના અભિપ્રાય જાણીને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડતાં હવાં. ભાષાર્થ— દેવતાઓના મુખમાંથી એમ નીકળ્યું કે હિમાલય ધાણું જ સાંઈ પુછે છે, એ વચન સાંભળી ભગવતી પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડતાં હવાં ૨૨

અપર્યંસ્તે મહાદેવ્યા વિરાટૂપં પરાન્પરમ ॥

ઘૌર્મસ્તકં ભવેચ્ચસ્ય ચન્દ્રમૂર્યૌ ચ ચક્ષુષી ॥ ૨૩ ॥

તે સર્વ દેવતાઓ મહાદેવીનું પરથી પણ પર એવું વિરાટ સ્વરૂપ જોતા હવા. કેવું તે દેવતાઓએ જગદંબાનું સ્વરૂપ જોયું તે બતાવે છે કે—જે વિરાટ સ્વરૂપનું મસ્તક ઉપરના સાત લોકને ઠેકાણે હતું, સૂર્ય અને ચંદ્રમા નેત્રને ઠેકાણે હતા ૨૩

દિશઃ શ્રોત્રે વચો વેદાઃ પ્રાગો વાયુઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

વિશ્વ હૃદયમિત્યાહુઃ પૃથિવી જગનં સ્મૃતમ ॥ ૨૪ ॥

જાનને ઠેકાણે દશ દિશાઓ હતી, વાણીરૂપ વેદો હતા, પ્રાણુ-વાયુને ઠેકાણે વાયુ હતો. હૃદયને ઠેકાણે વિશ્વ હતું, જંધાઓને ઠેકાણે પૃથિવી હતી. ૨૪

નમસ્તંતં નામિસરી જ્યોતિશ્ચક્રમુરઃસ્થલમ ॥

મહલ્લોકસ્તુ ગ્રીવા સ્યાજ્જનો લોકો મુર્ખં સ્મૃતમ ॥ ૨૫ ॥

નાભિચૂકને ઠેકાણે આકાશતલ હતું, છાતીને ઠેકાણે ગ્રહ અને તારાઓનું મંડલ હતું, ગ્રીવા જોડે લોકને ઠેકાણે મહાનભિનો લોક હતો, મુખને ઠેકાણે જન નામનો લોક હતો. ૨૫

તપોલોકો રરાદિસ્તુ સત્યલોકાદયઃ સ્થિતઃ ॥

ઇન્દ્રાદયો બાહવઃ સ્યુઃ શબ્દઃ શ્રાતં મહેશિતુઃ ॥૨૬॥

રરાદિ એટલે લગાટને ઠેકાણે સત્યલોકથી અધોભાગમા રહેલો તપોલોક હતો, ઈન્દ્રાદિ દેવતાઓ બાહુને ઠેકાણે હતા, તે સર્વના નિયંત્રતા વિરાટ સ્વરૂપનું શ્રોત્ર એટલે કાનને ઠેકાણે શબ્દ હતો. ભાવાર્થ જે અમારા શ્રોત્ર-કાનનો વિષય શબ્દ છે તે વિરાટ સ્વરૂપનો કાન હતો. ૨૬

નાસત્યદક્ષૌ નાસે સ્તો ગન્ધો ઘ્રાણં સ્મૃતો બુધૈઃ ॥

મુખમગ્નિઃ સમાખ્યાતો દિવારાત્રી ચ પક્ષ્મણી ॥૨૭॥

નાસત્ય અને દક્ષ એટલે બે અશ્વિની કુમારનામના દેવતાઓ આ વિરાટ સ્વરૂપની બે નાસિયાને ઠેકાણે હતા, જે ગંધ ગુણ છે તે ઘ્રાણુ એટલે નાસિકાને ઠેકાણે વિદ્વાનોએ કહ્યો છે, મુખને ઠેકાણે અગ્નિ કહેવામાં આવ્યો છે, અને દિવસ તથા રાત્રિ રેવાટાને ઠેકાણે જાણવાં. ૨૭

બ્રહ્મસ્થાનં શ્રૂત્રિજૃમ્ભોઽપ્યાપસ્તાલુઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

રસો જિહ્વા સમાખ્યાતા યમો દંઘ્રૂઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૨૮॥

બ્રહ્મના પતિ ચતુર્ભુજ બ્રહ્માનું જે બ્રહ્મલોક સ્થાન છે તે આ વિરાટ સ્વરૂપનો બ્રુકુટિનો વિશાસ સમજવો એટલે અકૃટિને ઠેકાણે બ્રહ્મલોક જાણવો, આપ એટલે જલ છે તે તાકુમે ઠેકાણે છે, જે રસ છે તે જીભને ઠેકાણે છે અને જે ધમરાજ છે તે દાદોને ઠેકાણે છે. ૨૮

દન્તાઃ સ્નેહકલા યસ્ય હાસો માયા પ્રકીર્તિતા ॥

સગસ્ત્રપાઙ્ગમૌષઃ સ્યાદ્ગ્રીહોર્ધ્વોઘ્નો મહેશિતુઃ ॥ ૨૯ ॥

સ્ત્રી પુરૂષાદિકની જે સ્નેહની કલાઓ છે તે દાંતને ટેકાણે છે. અને જે માયા છે તે હાસ (ખડખડ હસવું) તેને ટેકાણે કરેલી છે. વાંકી બ્રુકુટિયી જે જોવું એજ આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ છે. મહાન્ નિયમ કરવાવાળા તે વિરાટ સ્વરૂપનો ઉપરનો જે હોડ તે સગ્ગ ને ટેકાણે છે. ૨૯

લોભઃ સ્યાદધરોઘ્નોઽસ્યાધર્મમાર્ગસ્તુ પૃથ્થૂઃ ॥

પ્રજાપતિશ્ચ મેઢં સ્યાઘઃ સ્પષ્ટા જગતીતલે ॥ ૩૦ ॥

અને આ વિરાટ સ્વરૂપના નીચેના હોડને ટેકાણે લોભ છે, પૃથ્થુભાગને ટેકાણે અધર્મમાર્ગ છે, જે આ પૃથ્વીતલમાં ઉત્પન્ન કરવાવાળા પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) છે તે મેઢ એટલે ગુણા સ્થાનને ટેકાણે છે. ૩૦

કુક્ષિઃ સમુદ્રા ગિરયોઽસ્થીનિ દેવ્યા મહેશિતુઃ ॥

નદ્યો નાડ્યઃ સમાખ્યાતા વૃક્ષાઃ કેશાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૩૧ ॥

ભગવતીના વિરાટસ્વરૂપની જે કુખો છે તેને ટેકાણે સમુદ્ર છે. તેમ જ અસ્થિ એટલે હાડકાંને ટેકાણે પર્વતો છે. નદીઓ જે છે તે નાડીઓને ટેકાણે છે. અને વૃક્ષો કેશને ટેકાણે રહ્યા છે. ૩૧

કૌમારયૌવનજરાવયોઽસ્ય ગતિરુત્તમા ॥

વલાહકાસ્તુ કેશાઃ સ્યુઃ સન્ધ્યે તે વાસસી વિભોઃ ॥ ૩૨ ॥

આ વિરાટ સ્વરૂપની કૌમાર યૌવન અને જરાએ ત્રણ પ્રકારની વયની ઉત્તમ ગતી કહી છે. બલાહક એટલે મેઘ (વાદળો) કેશને ઠેકાણે છે. અને સથર્થ વિરાટ સ્વરૂપનાં વસ્ત્રોને ઠેકાણે બે સંધ્યા છે. અર્થાત્ પ્રાતઃકાલની સંધ્યા અને સાયંકાલની સંધ્યા એ બે વસ્ત્રોને ઠેકાણે છે. ૩૨

રાજઞ્છ્રીજગદમ્બાયાશ્ચન્દ્રમાસ્તુ મનઃ સ્મૃતઃ ॥

વિજ્ઞાનશક્તિસ્તુ હરી રુદ્રોઽન્તઃકરણં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૩ ॥

વ્યાસજી જનમેજયના પ્રતિ કહે છે કેહે રાજન્ ! જગદંબાનું જે મન છે તેને ઠેકાણે ચંદ્રમા છે અને જે હરિ-વિષ્ણુ છે તે વિજ્ઞાન શક્તિ એટલે બુદ્ધિને ઠેકાણે છે. રુદ્ર-મહાદેવજી અંતઃકરણને ઠેકાણે છે. ૩૩

અશ્વાદિજાતયઃ સર્વાઃ શ્રોણિદેશે સ્થિતા વિભોઃ ॥

અતલાદિમહાલોકાઃ કટયથોભાગતાં ગતાઃ ॥ ૩૪ ॥

સંપૂર્ણ અશ્વ આદિ જાતિઓ આ સમયે વિરાટ સ્વરૂપના કટિપશ્ચાત્ ભાગને વિષે રહ્યા છે. અતલ્લ વિતલ્લ સુતલ્લ વિગેરે જે સાત પાતાલો છે તે કટિભાગથી પણ નીચેના ભાગમાં રહ્યા છે. અર્થાત્ કટિથી લઈને તે પાદના મૂળપર્યંત સાત પાતાલો રહ્યા છે.

ઉપરના અર્થને પ્રતિપાદન કરવાવાળી વેદની શ્રુતિ પણ છે “અગ્નિર્મૂર્ધા ચક્ષુષી ચન્દ્રસૂર્યો દિશઃ શ્રોત્રે વાગ્ધિવૃતાશ્ચ વેદાઃ ॥ વાયુઃ પ્રાણો હૃદયં વિશ્વમસ્ય પદ્મ્યાં પૃથિવી દ્યૌર્વ સર્વમૂનાન્તરાત્મા” મુખને ઠેકાણે અગ્નિ, ચંદ્ર અને સૂર્ય જે નેત્રાને ઠેકાણે, બે

કાનને ઠેકાણે દિશાઓ, વાણીના વિકાસને ઠેકાણે વેદ છે, વાયુ પ્રાણને ઠેકાણે છે, આ વિરાટ સ્વરૂપનું હૃદય આખું વિશ્વ છે, પૃથ્વી પાદને ઠેકાણે છે, આ સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા છે.” ૩૪

एतादृशं महारूपं ददृशुः सुरपुङ्गवाः ॥

ज्वालामालासहस्राढयं लेलिहानं च जिह्वया ॥ ૩૫ ॥

આ પ્રકારનું આશ્ચર્યકારકરૂપ મહોટા મહોટા દેવતાઓ જોતા હતા. જે સ્વરૂપમાંથી હજારો જ્વાલાની શિખાઓ નીકળતી હતી અને જીભવડે આખા જગતને જાણે ચાટનાં હોયને થું એમ જગદંબાનું વિરાટ સ્વરૂપ જોયું. ૩૫

दंष्ट्राकटकटारावं वमन्तं वह्निमिक्षिभिः ॥

नानायुधधरं वीरं ब्रह्मक्षत्रोदनं च यत् ॥ ૩૬ ॥

જે વિરાટ સ્વરૂપની દાદોમાં થી કડ કડ શબ્દ થતો હતો, નેત્ર માંથી અગ્નિના તણુખા નીકળતા હતા, જે સ્વરૂપમાં નાના પ્રકારના આયુધોને ધા.ણ કરનારા વીર પુરૂષો હતા, બ્રહ્મણ અને ક્ષત્રિય આ જે જાતિ વિરાટ સ્વરૂપના ઓદન એટલે ભાતને ઠેકાણે હતા. ૩૬

सहस्रशीर्षनयनं सहस्रचरणं तथा ॥

कोटिसूर्यप्रतीकाशं विद्युत्કण्टिसमप्रभम् ॥ ૩૭ ॥

જે વિરાટ સ્વરૂપનાં હજારો માથાં હતાં. હજારો નેત્રો હતાં, હજારો ચરણ હતા, તેમજ અગ્રંખ્ય સૂર્યનારાયણના સમાન જેનો પ્રકાશ હતો, કોટિ વિજળીના સમાન જેની કાંતિ હતી. અર્થાત્ જેના તેજની કાંઈની સાથે પણ તુલના થઈ શકે નહિ એવું આશ્ચર્યકારક તેજ હતું. ૩૭

મયંકરં મહાધોરં દ્વદશ્ણોભાસકારકમ્ ॥

દદશુસ્તે સુરાઃ સર્વે હાહાકારં ચ ચક્ષિરે ॥ ૩૮ ॥

હૃદય અને નેત્રને ત્રાસદાયક તે મહાધોર ભયંકર રૂપને દેવ-
નાઓ નેતા હતા અને તે સર્વ દેવતાઓ ભયભીત થયા સત હાહા-
કાર એ પ્રકારના ભયંકર શબ્દને કરવા લાગ્યા. ૩૮

વિકમ્પમાનહૃદયા મૂર્છામાપુર્દુરત્યયામ્ ॥

સ્મરણં ચ ગતં તેષાં જગદમ્બેયમિત્યપિ ॥ ૩૯ ॥

ભયથી જેમનું હૃદય કંપાયમાન થયું છે એના તે દેવતાઓ
મહોડી મૂર્છાને પામ્યા અને તેમને સ્મરણમાં પણ રહ્યું નહિ કે આ
તો જગદંબાનું સ્વરૂપ છે ખીન્ન કોઈનું નથી ૩૯

અથ તે યે સ્થિતા વેદાશ્ચતુર્દિક્ષુ મહાવિભોઃ ॥

બોધયમાસુરત્યુગ્રં મૂર્છાતો મૂર્છિતાન્સુરાન્ ॥ ૪૦ ॥

જ્યારે દેવતાઓને મોટી મૂર્છા આવી ત્યારે મહાદેવીના આસ-
પાસ ચારે દિશાઓમાં જે મૂર્તિમાન વેદો હતા. તે મૂર્છા પામેલા
દેવતાઓને મૂર્છાથી અત્યંત જગાડતા હતા. અર્થાત્ ભગવતીનું
વિરાટ સ્વરૂપ જોઈ દેવતાઓ અસાવધ થયા, તેમને વેદોએ
સાવધ કર્યા. ૪૦

અથ તે ધૈર્યમાલમ્બ્ય લબ્ધ્વા ચ તિમુત્તમામ્ ॥

પ્રેમાશ્રુપૂણેનયના રુદ્ધકણ્ઠાસ્તુ નિર્જરાઃ ॥ ૪૧ ॥

બાળ્પગર્જ્જ્વલદયા વાચા સ્તોતું સમુપચક્ષિરે ॥

॥ દેવા ઝચુઃ ॥

અવરાધં ક્ષમસ્વામ્વ પાહિ દિનાસ્ત્વદુઃશ્વનાન્ ॥ ૪૨ ॥

કોપં સંહર દેવેશિ સમયા રૂપદર્શનાત્ ॥

કા તે સ્તુતિઃ પ્રકર્તવ્યા પામરૈર્નિર્જરેરિહ ॥ ૪૩ ॥

બાદ તે દેવતાઓ ધૈર્યને આશ્રયન કરી ઉત્તમ એવી શુદ્ધિને પામ્યા પછી પ્રેમનાં આંસુથી જેમનાં નેત્રાભરાઈ આવ્યાં છે, જેમના કંઠ રોકાઈ ગયા છે, એવા તે દેવતાઓ આંસુથી ગદ્ ગદ્ વાણીવડે ભગવતીની સ્તુતિ કરતા હતા એ અંબ ! (જનનિ) અમારા અપરાધને ક્ષમા કરો. તમારાથી જ અમારી ઉત્પત્તિ છે. અર્થાત્ અમે તમારા બાળકો છીએ અને તમે અમારી માતા છો તો માતાએ બાળકોના અપરાધ ક્ષમા કરવા જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ અમારે કોઈ પણ પ્રકારનું આશ્રયન (આધાર) નહિ હોવાથી અમે દીન છીએ અર્થાત્ દીન ઉપર દયા કરવી એ માતાનું કાર્ય છે. હે દેવેશિ ! કોપને સમેટી લ્યો આ તમારા વિરાટ સ્વરૂપને જોઈ અમે ભય સહિત છીએ. આ જગતમાં પામર એવા જે અમે તે અમારાથી તમારી સ્તુતિ કેવી રીતે થઈ શકે અર્થાત્ તમારા અદ્ભુતરૂપની સ્તુતિ કરવાને અમારું સામર્થ્ય નથી. ૪૧-૪૨-૪૩

સ્વસ્થાપ્યજ્ઞેય એવાસૌ યાવાન્યથ સ્વવિક્રમઃ ॥

તદર્વાગ્જાયમાનાનાં કથં સ વિષયો ભવેત્ ॥ ૪૪ ॥

આ જે તમારી માયાશક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું સચ્ચિદાનંદથી અન્ય વિરાટ સ્વરૂપ તેના પરાક્રમને જાણવાને તમે પોતે પણ સમર્થ નથી તો તમારા પછી ઉત્પન્ન થયેલા જે અમે તે તમારા સ્વરૂપને કેવી રીતે જાણી શકીએ. ભાવાર્થ—આ માયાસહિત

તમારા સ્વરૂપને તમે પોતે બાણી શક્તાં નથી તો અમે ઈવી રીતે બાણી શકીએ. ૪૪.

નમસ્તે શ્રુવનેશાનિ નમસ્તે પ્રણવાત્મકે ॥

સર્વવેદાન્તસંસિદ્ધે નમો હ્રીંકારમૂર્તયે ॥ ૪૫ ॥

હે ભુવનની અધિષ્ઠાત્રી ! તમને નમસ્કાર છે, હે ઓંકારસ્વરૂપિણિ ! તમને નમસ્કાર છે. વેદનો અંત એટલે શિરોભાગ તેનું નામ વેદાંત અર્થાત્ ઉપનિષદ્ અને સર્વ વેદનાં ઉપનિષદોમાં જેનું સ્વરૂપ સિદ્ધ છે એવી હે દેવિ ! તમને નમસ્કાર છે. હ્રીંકાર ખીજ-રૂપની મૂર્તિ છે એવી હે દેવિ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૫

યસ્માદગ્નિઃ સમુત્પન્નો યસ્માત્સૂર્યશ્ચ ચન્દ્રમાઃ ॥

યસ્માદોષધયઃ સર્વાસ્તસ્મૈ સર્વાત્મને નમઃ ॥ ૪૬ ॥

જેનાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, જેનાથી સૂર્યનારાયણ અને ચંદ્રમા ઉત્પન્ન થયા છે, જેનાથી સર્વ ઓષધિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. તે સર્વસ્વરૂપિણી ભગવતીને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૪૬

યસ્માન્ન દેવાઃ સંભૂતાઃ સાધ્યાઃ પક્ષિણ એવ ચ ॥

પશવશ્ચ મનુષ્યાશ્ચ તસ્મૈ સર્વાત્મને નમઃ ॥ ૪૭ ॥

જેનાથી દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા છે, તેમજ સાધ્ય નામના દેવતાઓ અને પક્ષિઓ જેમનાથી ઉત્પન્ન થયા છે, અને પશુઓ તથા મનુષ્યો પણ જેમનાથી ઉત્પન્ન થયા છે તે સર્વસ્વરૂપિણી ભગવતીને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૪૭

પ્રાણાપાનૌ ત્રીહિયત્રૌ તપઃ શ્રદ્ધા ઋતં તથા ॥

બ્રહ્મચર્યં વિધિશ્ચૈવ યસ્માત્તસ્મૈ નમોનમઃ ॥ ૪૮ ॥

પ્રાણુવાયુ અપાનવાયુ ડાંગેર જવ તપ શ્રદ્ધા સસ્ય ધન્યચર્ય
યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓનું વિધાન એ સર્વે જેનાથી ઉત્પન્ન થયાં છે તે.
જગવતીને અમે વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૪૮

સપ્તમાણાર્ચિષો યસ્માત્સમિધઃ સપ્ત એવ ચ ॥

હોમાઃ સપ્ત તથા લોકાસ્તસ્મૈ સર્વાત્મને નમઃ॥ ૪૯ ॥

સાત મસ્તકના ઉપરભાગના પ્રાણો છે તે પણ જગવતીના
સ્વરૂપથીજ ઉત્પન્ન થએલા છે અને તે પ્રાણોની સાત દીપ્તિએ.
(પ્રકાશની જ્વાલાઓ) અર્થાત્ પોતપોતાના વિષયને પ્રકાશ કર-
નારી છે, તે સાત સમિધાઓ એટલે સાત દીપ્તિઓના વિષયો છે
અર્થાત્ જેમ અગ્નિને પોતાનો વિષય કાષ્ટ મળવાથી તેની વૃદ્ધિ થાય
છે તેમ જ મસ્તકના સાત પ્રાણોને પોતાના વિષયો મળવાથી તેઓ
પણ જન્યવદ્યમાન થાય છે, એથી જ યોગીઓ લાંબા વખત સુધી
પોતાનું શરીર રાખી શકે છે. અને સાત પ્રકારનો હોમ અથવા
ઉપરના સાત મસ્તકના પ્રાણોના વિષયનું જ્ઞાન, તેમજ સાત લોક
એટલે સાત ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાન એ મર્વ જે સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થયાં
છે તે સ્વરૂપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. તાત્પર્ય-એ આંખો, બે
નાસિકાઓ, બે કાન અને એક મુખ એ સાત ઠેગણે પ્રાણુવાયુનો સંચાર
થવાથી સાત પ્રકારના મસ્તકના પ્રાણો કહેવામાં આવે છે અને
તેમનો પ્રકાશ એટલે આંખથી રૂપનું જોવું, કાનથી શબ્દનું સાંભળવું
નાસિકાથી ગંધનું લેવું, મુખથી ખોજવું, એમ સમજવો. અને અગ્નિમાં
સમિધાઓ પડવાથી જેમ અગ્નિની શક્તિ વધે છે તેમ જ ઉપરની
સાતે ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાનો વિષય મળવાથી અર્થાત્ આંખને રૂપ
જોવાનો, કાનને શબ્દ સાંભળવાનો, નાસિકાને ગંધ લેવાનો, મુખને

ખોતવાનો, વિષય મળવાથી તેની શક્તિ વધે છે. જેમ હોમ એટલે બધી વસ્તુઓ એકઠી મળી તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું, તેમ જ સાત મસ્તકના પ્રાણોનું અને તેમના વિષયનું યથાર્થજ્ઞાન તેનું જ નામ હોમ છે. અને ઉપરની સાત ઇન્દ્રિયોનાં જે સ્થાન તેનું નામ સાત લોક છે એવું રહસ્ય આ ઠેકાણે સમજવું. ૪૯

યસ્માત્સમુદ્રા ગિરયઃ સિન્ધવઃ પ્રચરન્તિ ચ ॥

યસ્માદોષયયઃ સર્વા રસાસ્તસ્મૈ નમોનમઃ ॥ ૫૦ ॥

જે સ્વરૂપથી સમુદ્રો પર્વતો નદીઓ વગેરે ઉત્પન્ન થયાં છે. જેનાથી સંપૂર્ણ ઔષધિઓ સંપૂર્ણ રસા ઉત્પન્ન થયા છે તે સ્વરૂપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૫૦

યસ્માદ્વજ્રઃ સમુદ્રઃ દીક્ષા યૂયથ દક્ષિણાઃ ॥

ઋત્વો યજૂષિ સામાનિ તસ્મૈ સર્વાત્મને નમઃ ॥ ૫૧ ॥

જેનાથી યજ્ઞ ઉત્પન્ન થયો છે. યજ્ઞમાં અપાતી યજ્ઞની દીક્ષા, તેમ જ યૂપ એટલે યજ્ઞમાં વધ કરવાને લાવેલા પશુઓને બાંધવાનો સ્તંભ, દક્ષિણા એટલે યજ્ઞના અંતમાં યજ્ઞમાં વરેલા પ્રાણીઓને આપવામાં આવતું દ્રવ્ય, ઋગ્વેદ યજુર્વેદ સામવેદ એ સર્વ જેનાથી ઉત્પન્ન થયાં તે વ્યાપક સ્વરૂપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

નમઃપુરસ્તાત્પૃષ્ઠ ચ નમસ્તે પાર્શ્વયોર્દ્વયોઃ ॥

અથ ऊर्ध्वं ચતુર્દિશુ માતૃભૂયો નમોનમઃ ॥ ૫૨ ॥

સન્મુખ જેનું સ્વરૂપ છે, તેમ જ પાછળના ભાગમાં, બંને પડખાઓમાં, નીચે ઉપર ચારે દિશાઓમાં જેનું સ્વરૂપ વ્યાપક છે એવાં હે માતઃ ! તમને અમે વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૫૨

ઉપસંહર દેવેશિ રૂપમેતદલૌકિકમ્ ॥

તદેવ દર્શયાસ્માકં રૂપં સુન્દરસુન્દરમ્ ॥ ૫૩ ॥

હે દેવેશિ ! આ તમારું અલૌકિક રૂપ સમેટી લ્યો. અર્થાત્ આતું તમારું અદ્ભુત રૂપ જોઈને અમે ભયભીત થયા હૈએ એથી આ તમારું વ્યાપક રૂપ સમેટી લ્યો. અને પ્રથમ જે તમારું અત્યંત સુંદર રૂપ હતું તે અમને જતાવો. અર્થાત્ તે સુંદર રૂપ જોઈ અમારું મન શાંત થશે. ૫૩

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

इति भीतान्सुरान्दृष्ट्वा जगदम्बा कृपार्णवा ॥

સંહૃત્ય રૂપં ઘોર તદ્દર્શયામાસ સુન્દરમ્ ॥ ૫૪ ॥

વ્યાસજી જનમેજય રાજના પ્રતિ કહે છે કે એ પ્રકારે ભય પામેલા દેવતાઓને જોઈ કરુણસાગર જગદંબાએ પોતાનું ઘોર એવું રૂપ સમેટી લીધું અને પ્રથમનું સુંદર એવું પોતાનું રૂપ બતાવ્યું. ૫૪

पाशाङ्कुशवराभीतिधरं सर्वाङ्गकोमलम् ॥

કરુણાપૂર્ણનયનં મન્દસ્મિતમુસ્વાગ્બુજમ્ ॥ ૫૫ ॥

દૃષ્ટ્વા તત્સુન્દરં રૂપં તદા ખાંતિવિવર્જિતાઃ ॥

જ્ઞાન્તચિત્તાઃ પ્રણેમુસ્તે હર્ષગદ્ગદનિઃસ્વનાઃ ॥ ૫૬ ॥

इति श्रीदे० म० सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां तृतीयोऽध्यायः॥३॥

“તે ભગવતીનું પ્રથમનું રૂપ કેવું હતું, એ બે શ્લોકવડે વર્ણન કરીને કહે છે. ” ચાર ભુવનઓની અંદર ચાર પદાર્થો ભગવતીએ

ધારણુ કર્યા હતા. એક હસ્તમાં પાશ, બીજામાં અંકુશ, ત્રીજો હસ્ત વરદમુદ્રાને અને ચોથો અભય મુદ્રાને ધારણુ કરવાવાળો હતો, આખું શરીર ગૌર કોમલ હતું, નેત્રો કરુણારસથી ભરપૂર હતાં મુખકમલમાંથી મંદ મંદ હાસ્ય થતું હતું, એવું સુંદર રૂપ જોઈને તે સમયમાં ભયથી વર્જિત થયા સતા શાંત જેમનાં ચિત્ત છે એવા તે દેવતાઓ હર્ષથી ગદગદ જેમનો શબ્દ છે એવા સતા ભગવતીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા હતા. ૫૫-૫૬

॥ इति श्रीदेवीभागवतमां महापुराणमां सप्तमस्कन्धमां
देवीगीतामां त्रीजो अध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

અધ્યાય ૪ થો.

“ આ ચોથા અધ્યાયના પચાસ શ્લોકોમાં મોક્ષને સાર પુરો-
ષોએ જ્ઞાન જ સંપાદન કરવું જોઈએ અને તે જ્ઞાન વૈરાગ્ય સિવાય
થતું નથી એમ જાણી પ્રથમ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરવામાં આવશે. ”

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

क यूयं मन्दभाग्या वै केऽरूपं महाद्भुतम् ॥

तथापि भ क्वात्सल्यादीदृशं दर्शितं मया ॥ ૧ ॥

ભગવતી દેવતાઓના પ્રતિ કહે છે કે હે દેવતાઓ ! મંદ ભાગ્યવાનો એવા તમે ક્યાં અને ક્યાં મંદ અદ્ભુત રૂપ ક્યાં તે મન્યુ તમે જાણી લંકને છો જોયો તમારા હૃદય વાંતસલ્ય (પ્રેમ) હૃદયથી એ સંમતે આત્મ મંદ અદ્ભુતરૂપ દેખાડ્યું. અર્થાત્ તમે

મે જે મારું સ્વરૂપ જતાવ્યું તે તમે અનાયાસે જોયું એમ તમારે ન માનવું પરંતુ મારી કૃપાથીજ તમે જોયું છે. ૧

ન વેદાધ્યયનૈર્યોગૈર્ન દાનૈસ્તપસેજ્યયા ॥

રૂપં દ્રષ્ટુમિદં શક્યં કેવલં મન્કૃપાં વિના ॥ ૨ ॥

રાત દિવસ વેદના અધ્યયનથી (ભણવાથી), યોગાભ્યાસથી, નાના પ્રકારનાં દાનો આપવાથી, ચાંદ્રાયણાદિ તપશ્ચર્યા કરવાથી તેમ જ યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરવાથી આ મારું અદ્ભુત રૂપ જોવાને શક્ય નથી. ગમે તેટલું કરો પરંતુ કેવળ મારી કૃપા શિવાય મારું રૂપ જોવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ૨

પ્રકૃતં શૃણુ રાજેન્દ્ર પરમાત્માઽવ્ર જીવતામ ॥

ઉપાધિયોગાત્સંપ્રાપ્તઃ કર્તૃત્વાદકમપ્યુત ॥ ૩ ॥

“હ્રદ્યાવિદ્યાના ઉપદેશનું પ્રકરણ પ્રથમ ચાલ્યું હતું પરંતું વચમાં હિમાલયને આગળ કરી દેવતાઓએ વિશ્વરૂપ જોવાની પ્રાર્થના કરી એટલે ભગવતીએ પોતાનું વિશ્વરૂપ જતાવ્યું. અને તેને જોઈ દેવતાઓ અત્યંત ભયભીત થયા તેથી ભગવતીએ પોતાનું વિશ્વરૂપ સમેટી લીધું અને જેવું પ્રથમ સુદર ચતુર્ભુજવાળું સ્વરૂપ હતું તે જ પાંચું સ્વરૂપ ધારણ કરું અને હિમાલયને હ્રદ્યાવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવા જાવ્યાં.” વ્યાસજી જનમેજય રાગના પ્રતિ કહે છે કે હૈં રાજેન્દ્ર ? ભગવતીએ હિમાલયને કહ્યું કે હવે જે પ્રકૃત વાત છે તેને સાંભળ કે જે પરમાત્મા છે તે ઉપાધિના યોગથી અર્થાત્ માયાના સંબંધથી જીવપણાને પામ્યો છે તેમ જ કૃત્વાપિણાને ભક્તપણાને સુખી દુઃખી વગેરે ધમેતિ પણ માયાના સંબંધથી જ પામ્યો છે. પરંતુ તો તે પરમાત્મા હોય ભક્ત ભાક્ત પણ નથી એ તો હ્રદ્યાવિદ્યાનંદ

સ્વરૂપ જ છે. વેદની શ્રુતિ પણ ઉપરના અર્થને બોધન કરે છે “અમુદો મુદો ઈવ વ્યવહરન્નાસ્તે માયયૈવ” અમુદ એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે છતાં પણ માયાવડે મૂઢ હોયને શું? ભાવાર્થ-કર્તૃત્વ ભોકૃત્વ સુખી દુઃખી ઇત્યાદિ ધર્મવાળો હોય ને શું? એમ વ્યવહાર કરતો સતો રહે છે આ વેદની શ્રુતિથી પરમાત્મા સ્વયં સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપ છે પરંતુ માયાની ઉપાધિથી ભેદ દશાને પામે છે. ૩

ક્રિયાઃ કરોતિ વિવિધા ધર્માધર્મૈકહેતવઃ ॥

નાનાયોનીસ્તતઃ પ્રાપ્ય સુખદુઃસ્વૈવ યુજ્યતે ॥ ૪ ॥

તે જીવાત્મા ધર્મ અને અધર્મમાં કારણ જે નાના પ્રકારનાં કર્મો તેને કરે છે. તેથી જ નાના પ્રકારની ચોનિઓને પામી સુખ દુઃખને ભોગવે છે. અર્થાત્ જીવાત્મા પોતે સારાં માફાં કર્મો કરે છે અને તેનાં ફલ ભોગવવા નાના પ્રકારની ચોનિઓમાં તેને ભટકવું પડે છે. ૪

પુનસ્તત્સંસ્કૃતિવશાન્નાનાકર્મરતઃ સદા ॥

નાનાદેહાન્સમાપ્નોતિ સુખદુઃસ્વૈવ યુજ્યતે ॥ ૫ ॥

અને તે સુખદુઃખના સંસ્કારવશથી જીવાત્મા નાના પ્રકારનાં કર્મોમાં નિરંતર પ્રીતવાળો થાય છે. અર્થાત્ જેવા જેવા સંસ્કારો બેડા હોય તે તે પ્રમાણે કર્મ કરવાવાળો થાય છે. તે જીવાત્મા કર્મોનુસાર નાના પ્રકારનાં શરીરોને પામે છે. અને કર્મોનુસાર સુખ દુઃખને પણ ભોગવે છે. ૫

ઘટીયન્નંદેતસ્ય ન વિરામઃ કદાપિ હિ ॥

અજ્ઞાનમેવ મૂલં સ્વાસ્તઃ કામઃ ક્રિયાસ્તવઃ ॥ ૬ ॥

આ જન્મ મરણ પ્રપંચરૂપ સંસારનો વિરામ ત્રણે કાલમાં છે જ નહિ એ તો ઘટીયંત્રની માફક ક્યારે કરે છે. હજી સુંધી અનંત સૃષ્ટિના પ્રલય થઈ ગયા તો પણ જીવસંસારનો અંત આવ્યો નહિ એ તો વિઘ્નમાન જ છે. એ પ્રકારે સંસારની અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્તિ ઉપપાદન કરી હવે તેના નાશને સારું ઉપાય બતાવવા પ્રથમ તેનું મૂલ કારણ કહે છે. તે અનાદિ સંસારનું મૂલ કારણ અવિદ્યા છે. અને તે અવિદ્યાથી કામ એટલે ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે ઈચ્છાથી ક્રિયા થાય છે અને અજ્ઞાનને લીધે માણસની નાના પ્રકારની ઈચ્છાઓ થાય છે અને એ ઈચ્છાઓ પૂરી કરવા નાના પ્રકારનાં કર્મો માણસ કરે છે અને જ્યારે કર્મ કર્યાં ત્યારે તેનું ફલ જોગવવા અવશ્ય જન્મ લેવો પડે છે. એથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે એમ જાણી મહાત્મા પુરુષો આ સંસારનું મૂલ કારણ અજ્ઞાનજ્ઞાને છે ૬.

તસ્માદજ્ઞાનનાશાયયતેત નિયતં નરઃ ॥

एतद्वि जन्मसाफल्यं यदज्ञानस्य नाशनम् ॥ ७ ॥

જ્યારે આ સંસારનું મૂલ કારણ અજ્ઞાન છે ત્યારે તેના નાશ સારું પુરુષે નિરંતર પ્રયાસ કરવો જોઈએ. જે અજ્ઞાનનો નાશ કરવો એજ આ જન્મનું સાફલ્ય છે. વેદની શ્રુતિ પણ કહે છે કે “યો દ્યવિદિત્ષાત્માનમસ્માલ્લોકાત્પૈતિસ કૃપણઃ” જે પુરુષ આ આત્મસ્વરૂપને નહિ જાણી આ ભોક્ષી જાય છે તે કૃપણ જાણવો અર્થાત્ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે અને તેનો નાશ કરવો એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. ૭

પુરુષાર્થસમાપ્તિશ્ચ જીવન્મુક્તદશાપિ ચ ॥

અજ્ઞાનનાશને શક્તા વિદ્યૈવ તુ પટીયસી ॥ ૮ ॥

અજ્ઞાનના નાશનું સાધન બતાવે છે કે અજ્ઞાનના નાશમાં ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની સમાપ્તિ સમર્થ છે. તેમજ જીવન્મુક્તની દશા પણ અજ્ઞાનના નાશમાં સમર્થ છે. તેમાં પણ જે વિદ્યા એટલે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું તે જ મુખ્ય અજ્ઞાનના નાશનું સાધન છે, કારણ કે જ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો અંધકાર અને પ્રકાશની માફક પરસ્પર વિરોધ છે. ૮

ન કર્મ તજ્ઞં નોવાસ્તિર્વિરોધાભાવતો ગિરે ॥

પ્રત્યુતાશા જ્ઞાનનાશે કર્મણા નૈવ ભાવ્યતામ્ ॥ ૯ ॥

ભગવતી કહે છે કે હે હિમાલય ! તે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલું જે કર્મ તે પણ અજ્ઞાનના નાશમાં સમર્થ નથી. તેમ જ ઉપાસના પણ અજ્ઞાનના નાશમાં સમર્થ નથી. કારણ કે તેનો વિરોધ નથી. ભાવાર્થ—અંધકારથી ઉત્પન્ન થએલું બીજું અંધારું અંધારાને નાશ કરે નહિ તેમજ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલું જે કર્મ અને ઉપાસના તે અજ્ઞાનને કેવી રીતે નાશ કરી શકે કારણ કે અજ્ઞાનનો અને કર્મનો પરસ્પર વિરોધ નથી કિંતુ કાર્યકારણભાવ છે અજ્ઞાન કારણ છે અને કર્મ કાર્ય છે એથી તેમનો પરસ્પર વિરોધ નથી. તેથી અજ્ઞાનના નાશમાં કર્મ કારણ છે એવી તો આશા રાખવી જ નહિ. ૯

અનર્થદાનિ કર્માણિ પુનઃ પુનરુચન્તિ હિ ॥

તતો રાગસ્તતો દોષસ્તતોઽનર્થો મહાન્મવેત્ ॥ ૧૦ ॥

સકામ શુભ કર્મો અને અશુભ કર્મો એ અનર્થને આપનારાં છે એટલું જ નહિ પરંતુ સકામ કર્મો ઉત્તરોત્તર ઈચ્છાને વધારનારાં છે. તેથી માણસોને ભોગમા પ્રીતી થાય છે અને તેમાંથી દોષ પણ થાય છે તેથી મહેટો અનર્થ પણ થાય છે, એમ જાણી વિદ્વાન પુરુષોએ દોષ પાળુ કર્મ સકામ કરવું નહિ કારણ કે સકામ કર્મમાં મહાન્ અનર્થ છે. ૧૦

તસ્માત્તર્વપ્રયત્નેન જ્ઞાનં સંગાદયેત્તરઃ ॥

કુર્વન્નેવેહ કર્માણીત્યતઃ કર્માપ્યવશ્યમ ॥ ૧૧ ॥

જ્ઞાનાદેવ હિ કેવલ્યમનઃ સ્વાત્તત્સમુચ્ચયઃ ॥

સહાયતાં વ્રજેત્કર્મ જ્ઞાનસ્ય હિતકારિ ચ ॥ ૧૨ ॥

તેથી સર્વ પ્રયત્નવડે મનુષ્યે જ્ઞાન જ મેળવવું જોઈએ જ્ઞાન વિના અજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી. હવે “અર્હ” સ્ત્રોકથી કેવલ જ્ઞાન અજ્ઞાનના નાશમાં કારણ નથી પરંતુ જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેના સમુચ્ચય એટલે એકકાપણ અજ્ઞાનના નાશમાં કારણ છે. એ પણ શાસ્ત્રસંમત છે એ આ સ્ત્રોકમાં બતાવે છે. “કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ તિજીવિષેચ્છતં સમાઃ” આ જગત્માં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોને કરતો મનો સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઈચ્છા રાખે” આ યજુર્વેદની શ્રુતિથી યાવત જીવ કર્મ કરવાનું બોધિત કરાય છે. અને ‘જ્ઞાનાદેવ તુ કેવલ્યમ્’ જ્ઞાનથી જ કેવલ્ય એટલે મોક્ષ થાય છે. આ વેદની શ્રુતિથી એમ સ્પષ્ટ માત્રમ પડી

આવે છે કે મોક્ષમા કારણ જ્ઞાન જ છે. આ બંને વેદની શ્રુતિઓને આધારે નિષ્કામ કર્મ કરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવાથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. મલીન અંતઃકરણમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી અને જે કદાપિ થયું તો પણ તત્કાળ નાશ પામે છે અખંડ જ્ઞાન રહેતું નથી એમ બહુ મહાત્મા પુરૂષો ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે અવશ્ય કર્મ અને ઉપાસના કરે છે જેથી મંસારના પદાર્થોમાં રહેલી મોતાની આસક્તિ દૂર થાય અને નિર્મળ જ્ઞાનથી અખંડ ષ્ણાકાર દષ્ટિ સ્થિર થાય એમ બહુ જ્ઞાન અને કર્મ એ બેનો સમુચ્ચય (એકાપણું) અવશ્ય માનવું જોઈએ એવો સમુચ્ચયવાદ પણ વ્યાસજીને ઇષ્ટ હોય એમ માલમ પડે છે. અને આ શ્લોકના ટીકાકાર નીલકંઠ સ્વામીએ પણ સમુચ્ચયવાદ આ ઠેકાણે અંગીકાર કર્યો છે એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, અને શંકરાચાર્યના પહેલા જે ભાસ્કરાચાર્ય જેવા સમર્થ વિદ્વાનોએ પણ સમુચ્ચયવાદ સ્વીકાર્યો છે માત્ર નવીન બેદાંતી શંકરાચાર્યે ઉપનિષદભાષ્યમાં શંકરભાષ્યમાં અને ગીતાભાષ્યમાં સમુચ્ચયવાદનું તાણી ખીંચીને ખંડન કર્યું છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે સમુચ્ચયવાદ માનવામાં કોઈ પ્રકારની હાનિ નથી. આ ઠેકાણે કોઈ એવી શંકા કરે કે અજ્ઞાનતા નાશમાં જ્યારે જ્ઞાન કારણ છે ત્યારે કર્મ શું કરી શકશે ? કર્મ વચમાં માનવું એ નિર્ગર્થક છે તેનું સમાધાન કરે છે કે જ્ઞાનનું ક્ષિતકારી કર્મ જ્ઞાનની સહાયતા કરશે, આ પ્રકારે સમુચ્ચયવાદ સ્વીકાર કર્યો. ૧૧-૧૨

इति केचिद्वदन्यत्र तद्विरोधान्न संभवेत् ॥

ज्ञानाद्धृद्वन्यમેदः स्याद्धृद्वन्यौ कर्मसंभवः ॥ १३ ॥

“કેટલા એક સમુચ્ચયવાદનું ખંડન કરે છે તે ખંડનપ્રકાર આ શ્લોકમાં બતાવે છે કે,” જે જ્ઞાન થયા પછી કર્મ સંભવતું હોય તો પછી જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય (એકઠાપણું) માનવો પરંતુ તે સંભવતો નથી તેથી “**કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજોવિષેચ્છતં સમા:**” આ જગત્માં અસિ હોનાદિ કર્મોને કરતો સતો સંકટો વર્ષ સુધી જીવવાની ઈચ્છા કર્ય, એ શ્રુતિમાં એવો સંકેત કરવો કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય ત્યાં સુધી કર્મ કર્ય અને જ્યારે જ્ઞાન થયું પછી કર્મની આવશ્યકતા નથી. એજ આ શ્લોકમાં બતાવે છે. ” કર્મનું જ્ઞાનની સાથે રહેવાપાતું કેમ સંભવતું નથી? તેનું સમાધાન કરે છે કે જ્ઞાનથી હૃદયની ગ્રંથિનો બેદ એટલે નાશ થાય છે તે હૃદય ગ્રંથિમાં કર્મનો સંભવ છે. અર્થાત્ હૃદયની ગ્રંથિ (ગાંઠ) આ ઠેકાણે એવી સમજવી કે અંતઃકરણમાં પડેલું જે આત્માનું પ્રતિબિંબ તેનો દેહની સાથે તાદાત્મ્યાધ્યાસ કરવો એટલે દેહને જ આત્મા માનવો એજ ગ્રંથિ અને જ્યારે જ્ઞાનવડે આત્માનો સાક્ષાત્ કાર થાય છે ત્યારે તે ગ્રંથિનો બેદ એટલે નાશ થાય છે. તે હૃદયની ગ્રંથિમાં હું મનુષ્ય છું હું બ્રાહ્મણ છું હું પરલોકની ઈચ્છાવાળો છું છત્યાદિ અહભાવ સ્થિતિ હોય છે ત્યારે જ કર્મની સંભાવના કરાય છે. કારણ કે તેવા અધિકારીને ઉદ્દેશીને જ કર્મનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી તે જ્ઞાન કર્મનું એકઠાપણું સંભવતું નથી. આવી રીતે કેટલાએક સમુચ્ચયવાદનું ખંડન પણ કરે છે. આ ઠેકાણે જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય (એકઠાપણું) માનનારાઓનું કહેવું એવું છે કે તમે કર્મ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરી જ્ઞાનની સાથે તેનો વિરોધ બતાવો છો એ તમારી ચૂક છે કારણ કે જેમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન વગેરે અનુકૂળ કર્મોને સાધન

રૂપ માની જ્ઞાનની સાથે તેનો વિરોધ માનતા નથી, તેમજ **કુર્વન્નેવેદ** એ આગળ કથન કરેલી શ્રુતિમાં કહેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોના ફલનું અનુમંધાન નહિ કરનાર અને ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ અંતઃ-કરણની શુદ્ધિસાર નિષ્કામ કર્મ કરનાર પુરૂષને તે કામ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ થશે બાધક નહિ થાય તો જ્ઞાન અને કર્મનો વિરોધ આવવાનો સંભવ નથી. એમ કહી પોતાનો સશસ્ત્ર સમુચ્ચયવાદ સિદ્ધ કરે છે અને **કુર્વન્નેવેદ** એ શ્રુતિમાં સંકાય પણ કરવો પડતો નથી કારણ કે મનુષ્યની ઉક્તિમાં સંકાય હોય પણ વેદની શ્રુતિમાં સંકાય હોયજ નહિ કારણ કે તે સિદ્ધાંતરૂપ છે એમ કહીને કેવલ જ્ઞાનવાદીઓનું ખંડન કરે છે. ભાસ્કરાચાર્યના મંથે દ્વાદશમાં મળતા નથી પરંતુ તેના સિદ્ધાંતો કાષ્ઠ કાષ્ઠ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે તેથી એમ માલમ પડે છે કે કેવલ જ્ઞાનવાદ માનવામાં એક જાતનું નાસ્તિકત્વ કાલાંતરે આવી જાય છે અને આજકાલના જમાનામાં વેદાંતીઓ મહોટે ભાગે અંદરથી શૂન્યજ હોય છે એમ જાણી અમને સમુચ્ચયવાદ સર્વાથા ઈષ્ટ છે. માત્ર કેવલ જ્ઞાનવાદીઓની અને સમુચ્ચયવાદીઓની તકરાર ફેટલા અશમાં થાય છે કે કેવલ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે જ્ઞાન થયા પછી અમારે કર્મની જરૂર નથી ના હક કર્મનાં ચુંથાણાં શુંકરવા કરવાં જોઈએ ? તેનું ઉત્તર સમુચ્ચયવાદીઓ એવું આપે છે કે “**वृक्ष इव तिष्ठान्ते छिद्यमानो न कुप्येत न कंप्येत**” મુમુક્ષુ પુરૂષે વૃક્ષની શદશ રહેવું વૃક્ષને કાષ્ઠ કાપે તો તે તેના ઉપર કાપ કરતો નથી અને ચલિત પણ થતો નથી. આ શ્રુતિમાં વર્ણન કરેલી જો મુમુક્ષુની સ્થિતિ હોય તો પછી તેને કર્મ કરવાની જરૂર નથી; પરંતુ મઠ બાંધવા, ચેલાઓ કરવા, પ્રતિષ્ઠા મેળવવી, વાદ કરી બીજાઓનો પરાભવ કરવો, વગેરે અશા-

સ્ત્રીય કર્મ કરવામાં જ્યારે તમારી પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે શ્રુતિ જેમાં સાક્ષાત્ પ્રમાણુ છે એવાં શાસ્ત્રીય કર્મો કરવામાં કેવલ જ્ઞાનવાદીઓને શી અડચણુ ઈત્યાદિ પ્રકારે ધણો એવો વાદ શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે. ૧૩

યૌગપદ્યં ન સંભવ્યં વિરોધાત્તુ તતસ્તથોઃ ॥

તમઃપ્રકાશયોર્યદ્યૌગપદ્યં ન સંભવિ ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય (એકકાપણુ) સંભવતું નથી કારણુ કે તે બેનો અંધકાર અને પ્રકાશની માફક પરસ્પર વિરોધ છે. વિરોધી વસ્તુઓનો સમુચ્ચય (એકકાપણુ) સંભવેજ નહિ. ૧૫

તસ્માત્સર્વાણિ કર્માણિ વૈદિકાણિ મહામતે ॥

ચિત્તશુદ્ધયન્તમેવ સ્યુસ્તાનિ કુર્યાત્પયત્નતઃ ॥ ૧૫ ॥

“ ત્યારે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો ક્યાં સુધી કરવાં જોઈએ તેનું સમાધાન આ સ્તોત્રમાં કરે છે.” હે બુદ્ધિમાનુ હિમાલય ! તેથી સંપૂર્ણ વૈદિક કર્મો ચિત્તની શુદ્ધિ પામે જ છે. અર્થાત્ ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ પછી કર્મનો ઉપયોગ નથી. એમ જાણી પ્રયત્નથી તે કર્મો કરવાં જ જોઈએ. ૧૫

શમો દમસ્તિતિક્ષા ચ વૈરાગ્યં સત્ત્વસંભવઃ ॥

તાવત્પર્યન્તમેવ સ્યુઃ કર્માણિ ન તતઃ પરમ્ ॥૧૬॥

શમ એટલે અંદરની ઈદ્રિયોનો નિમ્નહ (મન બુદ્ધિ ચિત્ત અને અંકાર એ ચાર અંતરિદ્રિયોનો નિયમન), દમ એટલે બહારની ઈદ્રિયોનો નિમ્નહ, તિતિક્ષા એટલે શીત ઉષ્ણુ, સુખ દુઃખ વગેરે દ્વંદ્વ યદ્યર્થોની સહિષ્ણુતા, વૈરાગ્ય એટલે આ લોક તથા પરલોકના ભોગની

ધૃત્વોત્થાનો ત્યાગ, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, એ સર્વની જ્યાં સુધી પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી જ કર્મ કરવાં જોઈએ પછી કરવાની જરૂર નથી. ૧૬

તદન્તે ચૈવ સંન્યસ્ય સંશ્રયેદુરુમાત્મવાન્ ॥

શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠં ચ ભક્ત્યા નિર્વ્યાજિયા પુનઃ ॥૧૭॥

અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી કર્મનો ત્યાગ પણ સંન્યાસ-
શ્રમ સ્વીકારીને જ કરવો જોઈએ. કારણ કે “ વિધિથી સંપાદન
કરેલું કર્મ વિધિથી જ છોડવું એવો ન્યાય છે.” આત્મવાન્ એટલે
મન શુદ્ધિ ચિત્ત અને અહંકાર એ ચારે જેના સ્વાધિન છે એવા
મુમુક્ષુએ નિષ્કપટ ભક્તિવડે બ્રહ્મનિષ્ઠ અને શ્રોત્રિય એટલે વેદ વેદાંગ
જાણનાર ગુરૂનોજ આશ્રય કરવો. ૧૭.

વેદાન્તશ્રવણં કુર્યાન્નિત્યમેવમનન્દિતઃ ॥

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યસ્ય નિત્યમર્થં વિચારયેત્ ॥ ૧૮ ॥

ગુરૂની પાસે જઈને નિરંતર આલસરહિત થઈ વેદાંતશાસ્ત્રનું જ
શ્રવણ કરવું “તત્ત્વમસિ” તે તું છે. “ અહં બ્રહ્માસ્મિ ” હું બ્રહ્મ
છું એવાં જે મહાવાક્યો છે તેનો વિચાર નિરંતર કરવો. એટલે એ
વાક્યોનો અનુભવ સારી રીતે મેળવવો. ૧૮

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યં તુ જીવબ્રહ્મૈક્યબોધકમ્ ॥

એક્યે જ્ઞાતે નિર્ભયસ્તુ મદ્રૂપો હિ પ્રજાયતે ॥ ૧૯ ॥

“તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યોથી તેમજ તેના વિચારથી શું કળ મળશે
તેનું સમાધાન આ શ્લોકમાં કરે છે”-“તત્ત્વમસિ” તે તું છે. ઈત્યાદિ
જે વાક્યો છે તે જીવ અને બ્રહ્મ એ જે એક છે એવું જાણનારાં
છે. અને જ્યારે જીવ અને બ્રહ્મનું એકપણું જાણ્યું ત્યારે ભયરહિત

થઈ તે મત્સ્વરૂપ જ થાય છે. “બ્રહ્માવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” બ્રહ્મને જાણનારા બ્રહ્મસ્વરૂપ જ થાય છે. એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે પુરૂષ સાક્ષાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. ૧૯

પદાર્થાવગતિઃ પૂર્વે વાક્યાર્થાવગતિસ્તતઃ

તત્પદસ્ય ચ વાક્યાર્થો ગિરેડ્ઠં પરિકીર્તિતઃ ॥૨૦॥

ત્વંપદસ્ય ચ વાચ્યાર્થો જીવ એવ ન સંશયઃ ॥

ઉભયોરૈક્યમસિના પ્રદેન પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૧ ॥

વાક્યાર્થના જ્ઞાન પ્રતિ પદાર્થજ્ઞાનને કરણતા છે વાસ્તે પ્રથમ પદ અને પદનો અર્થ જાણવો પડી આખા વાક્યના અર્થનો વિચાર કરવો, જેમકે આપણે કોઈને કહીએ કે “તું કાલો પાણીનો ઘડો ભરી લાવ” એ આખું વાક્ય કહેવાય તેમાં જે જે જુદાં જુદાં પદો છે તું, કાલો, પાણીનો, ઘડો, ભરી, લાવ, એ છએ પદનો અર્થ હિમાલય! “તત્ત્વમસિ” એ મહાવાક્યમાં તત્ ત્વં અને અસિ એવાં ત્રણ પદ છે. તેમાં જે તત્ પદ છે તેનો વાચ્યાર્થ હું સર્વની ઈશ્વરી છું એમ પડિતોએ કહ્યો છે. અર્થાત્ તત્ પદનો અર્થ ઈશ્વર છે, અને ઉપરના મહાવાક્યમાં જે ત્વં પદ છે તેનો અર્થ જીવ એવા જ કરવો એમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી અને ઈશ્વર તથા જીવ એ બેનું એકપણું અસિ પદથી કરાય છે. ૨૦-૨૧

વાચ્યાર્થયોર્વિરુદ્ધત્વાદૈક્યં નૈવ ઘટેત હ ॥

લક્ષણાડતઃ પ્રકર્તવ્યા તત્ત્વમોઃ શ્રુતિસંસ્થયોઃ ॥૨૨॥

‘ઈશ્વર સુખદુઃખથી રહિત છે, જન્મમરણથી રહિત છે અને જીવ સુખદુઃખવાળો જન્મમરણવાળો છે તે એ બેનું એકપણું

કેવી રીતે સંભવે તેનું સમાધાન આ શ્લોકમાં કરે છે” તત્ ૫૬ ઈશ્વરનું વાયક છે ત્ ૫૬ જીવનું વાયક છે એ તેનું ઐક્ય ઘટનુંજ નથી કારણ કે એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મવાળા છે તો પણ વેદની શ્રુતિમાં ધિર જે તત્ ૫૬ અને ત્ ૫૬ તેમાં ભાગત્યાગ નામની લક્ષણ કરવી અર્થાત્ લક્ષણથી બેનું ઐક્ય કરવું. ૨૨

ચિન્માત્રં તુ તયોર્લક્ષ્યં તયોરૈક્યસ્ય સંભવઃ ॥

તયોરૈક્યં તથા જ્ઞાત્વા સ્વાભેદનાદ્વયો ભવેત્ ॥૨૩॥

ભાગત્યાગ નામની લક્ષણનો એવો અભિપ્રાય છે કે કાંઈક ભાગનો ત્યાગ કરી જેટલા અંશમાં ઐક્ય મળે તેટલા અંશમાં બંનેનું ઐક્ય કરવું જેમ કે સર્વજીવ (સર્વને જાણવાપણું) સર્વશ્વરત્વ (સર્વનું ઈશ્વરપણું) ઇત્યાદિ ગુણવિશિષ્ટ અત્ત ચૈતન્ય ઈશ્વર છે. અને અસર્વજીવ (સર્વને નહિ જાણવાપણું) અસર્વેશ્વરત્વ (સર્વનું ઈશ્વરપણું નહિ.) ઇત્યાદિ ગુણવિશિષ્ટ અત્ત ચૈતન્ય જીવ છે. તેમાં ઈશ્વરનો જે ધર્મ અને જીવનો જે ધર્મ એ બે ભાગનો ત્યાગ કરી માત્ર ચૈતન્ય જ એક અવશેષ રહેશે એનું નામ જ ભાગભાગ લક્ષણ છે. ઈશ્વરનો વાચ્યાર્થ અને જીવનો વાચ્યાર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે પરંતુ એ બેનો ચૈતન્યરૂપ લક્ષ્યાર્થ એકજ છે એ બેનો એકપણનો સંભવ છે. એ બેનું એકપણું જાણીને જાણનાર પોતે પણ સાક્ષાત્ અત્તત્વરૂપ જ થાય છે. એ મહોદું ક્ષ સમજવું. ૨૩

દેવદત્તઃ સ એવાયમિતિવલ્લક્ષણા સ્મૃતા ॥

સ્થૂલાદિદેહરહિતો બ્રહ્મ સંપન્નતે નરઃ ॥ ૨૪ ॥

ભાગલાગ લક્ષણાથી જીવ અને ઇશ્વરની એકતા વર્ણન કરીને કહી પરંતુ ભાગલાગ લક્ષણાનું ઉદાહરણ લોકમાં કેવી રીતે બને છે તે આ શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરે છે.” જેમકે લોકમાં આપણે બોલીએ છીએ કે “સોઢયં દેવદત્તઃ.” તેજ આ દેવદત્ત નામનો માણસ છે. ભાવાર્થ—મુંબાઈમાં રહેલો માણસ ખીન્ન માણસને એમ કહે કે જીવો બાઈ! તે જ આ દેવદત્ત નામનો માણસ કે જે આપણે કાશીમાં જોયો હતો. એમ બોલવાથી આ ટેકાણે ભાગલાગ લક્ષણા થઈ, કેમ કે દેવદત્ત તો તેનો તે જ, પરંતુ કાશીમાં હતો ત્યારે કાશીવાસી કહેવાતો અને મુંબાઈમાં આવ્યો ત્યારે મુંબાઈવાસી કહેવાયો તેમાં કાશી અને મુંબાઈ એ ભાગનો ત્યાગ કરીએ તો તે દેવદત્ત એક જ કહેવાય તેવી જ રીતે ઇશ્વર અને જીવ ચૈતન્ય સ્વરૂપથી એક જ છે પરંતુ જ્યારે ઉપાધિના ભાગનો ત્યાગ કરીએ ત્યારે જ તે એક સંભવે અન્યથા ગંભીર નહિ એમ જાણી ભાગત્યાગ લક્ષણા આ ટેકાણે સ્વીકારી છે.” આ અનુભાવી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ દેહથી રહિત થયો સતો નર (મનુષ્ય) ષ્વરસ્વરૂપ જ થાય છે. ભાવાર્થ—જીવાત્માને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ ઉપાધિઓ ભાગવાથી ભિન્ન ભિન્ન માત્રમ પડે છે વસ્તુતઃ ઉપાધિનો ભાગ ત્યાગ કરીએ તો પછી ચૈતન્ય એક જ અવશિષ્ટ રહે. ૨૪

પञ્ચીકૃતમહાભૂતસંભૂતઃ સ્થૂલદેહકઃ ॥

ભોગાલયો જરાવ્યાધિસંયુતઃ સર્વકર્મણામ્ ॥૨૫॥

“ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ દેહરહિત થયો સતો નર ષ્વરસ્વરૂપ જ થાય છે તે ત્રણ દેહનું વિવેચન હવે પછીના શ્લોકોમાં કરે છે.” આકાશ વાયુ અગ્નિ જલ પૃથ્વી એ પંચમહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થએલો દેહ સ્થૂલ એવા નામથી કહેવાય

છે. સુખ અથવા દુઃખ એ બેમાંથી કોઈનો પણ સાક્ષાત્કાર થતો એવું નામ ભોગ છે અને તેનું આલય એટલે સ્થાન તેથી તે સૂક્ષ્મ દેહ ભોગાલય કહેવાય છે. તેમ જ જરાવસ્થા અને નાના પ્રકારના વ્યાધિઓથી સંયુત છે. પુણ્યપાપરૂપ સર્વ કર્મવડે યુક્ત છે. ૨૫

મિથ્યાભૂતોઽયયામાતિ સ્ફુટં માયામયત્વતઃ ॥

સોઽયં સ્થૂલ ઉપાધિઃ સ્યાદાત્મનો મે નગેશ્વર ॥૨૬॥

આ સ્થૂલ દેહ માયાનો વિકાર હોવાથી મિથ્યાભૂત છે તેમજ જેમ મદારીની માયાથી ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુઓ મિથ્યા છે તેમજ માયાથી ઉત્પન્ન થએલાં જેપંચમહાભૂતો અને તેમનાથી ઉત્પન્ન થએલો આ સ્થૂલ દેહ સ્પષ્ટ રીતે મિથ્યા જ જાણવો. નગ એટલે પર્વત તેનો ઇશ્વર છે હિમાલય ! મારા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને આ સ્થૂલ પંચમહાભૂતનો ઉપાધિ વળગ્યો એમ જાણવું, અર્થાત્ ઉપાધિને લીધે સ્થૂલ દેહ એવું નામ પડ્યું છે. ૨૬

જ્ઞાનકર્મેન્દ્રિયયુતં પ્રાણજ્ઞકસંયુતમ ॥

મનોબુદ્ધિયુતં ચૈતત્સૂક્ષ્મં તત્કવયો વિદુઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્રોત્ર (કાન), ત્વક્ (ચામડી), શુદ્ધા (જીભ, ચક્ષુષ, ઘ્રાણ (નાસીકા), એ પાંચ જાતેન્દ્રિયો અને વાક, પાણિ (હસ્ત) પાદ, ઉપસ્થ ગુદા, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયસહિત, તેમજ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન; એ પંચ પ્રાણસહિત, મન અને બુદ્ધિ એ (૧૭) સત્તર તત્ત્વો મળીને સૂક્ષ્મ શરીર વિદ્વાનો કહે છે. કેટલાએકના મનમાં ચિત્ત અને અહંકાર એ બે તત્ત્વનો ઉમેરો કરવાથી (૧૯) ઓગણીસ તત્ત્વનું પણ સૂક્ષ્મ શરીર સાંભળવામાં આવ્યું છે. ૨૭

અપચ્છીકૃતભૂતોત્થં સૂક્ષ્મદેહોડ્યમાત્મનઃ ॥

દ્વિતિયોડ્યમુપાધિઃ સ્યાત્સુસ્વાદરેવબોધકઃ ॥ ૨૮ ॥

પંચ મહાભૂતથી નહિ થએલો તેથી અપચ્છીકૃત ભૂતોનો આ આત્માનો સૂક્ષ્મ દેહ ખીન્ને અંતઃકરણની ઉપાધિવાળો જાણવો અને તેજ સૂક્ષ્મદેહ અંતઃકરણમાં સુખ દુઃખનો જાણવનાર છે એમ જાણવું. ૨૮

અનાદ્યનિર્વાચ્યમિદમજ્ઞાનં તુ તૃતીયકઃ ॥

દેહોડ્યમાત્મનો ભાતિ કારણાત્મા નગેશ્વર ॥ ૨૯ ॥

હે હિમાલય ; અનાદિકાલનું અનિર્વાચ્ય એટલે જેનું વાણીથી વર્ણન ન કરી શકીએ એવું જે અજ્ઞાન (માયા) તેજ આ આત્માનો કારણ દેહ સમજવો. ભાવાર્થ—અવિદ્યાનું નામ જ કારણ દેહ છે. ૨૯

ઉપાધિવિલયે જાને કેવલાત્માડવશિષ્યતે ॥

દેહત્રયે પશ્ચ કોશા અન્તસ્થાઃ સન્તિ સર્વદા ॥૩૦॥

આત્માને સ્થૂળની ઉપાધિ લાગવાથી સ્થૂળદેહ કહેવાયો, સૂક્ષ્મની ઉપાધિ લાગવાથી સૂક્ષ્મદેહ કહેવાયો, કારણની ઉપાધિ લાગવાથી કારણ દેહ કહેવાયો. સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણે ઉપાધિનો જ્યારે જ્ઞાનથી નાસ કરીએ ત્યારે કેવળ એક આત્મા જ શેષ રહે છે. સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણે દેહના મધ્યમાં અન્નમય, પ્રાણમય મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય. એ પંચકોશો અંતર્ભાવ પામે છે. (પંચકોશોનું વર્ણન પાછળ કરી આવ્યા છેએ.) ૩૦

પશ્ચકોશપરિત્યાગે બ્રહ્મપુચ્છં હિ લભ્યતે ॥

નેતિનેતીત્યાદિવાક્યૈર્મમ રૂપં યદુચ્યતે ॥૩૧॥

દેહવચના લાગવડે પંચકોશનો લાગ કરે સતે અત્તનું પુંછકું મળે છે એટલે અત્તનું સ્વરૂપ તેના ઝોળખવામાં આવે છે. તે અત્તનું સ્વરૂપ વેદનાં “નેતિ નેતિ” ઇતિ ન ઇતિ ન એ પ્રકારનું અત્તનું સ્વરૂપ નથી. એમ નિષેધ જણાવતાં જણાવતાં સર્વનું શેષ અત્ત સ્વરૂપ માલમ પડી આવે છે. એથી નેતિ નેતિ એવાં વેદનાં વાક્યોથી અત્તનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. ૩૧

ન જાયતે મ્રિયતે તત્કદાચિન્નાયં ભૂત્વા ન વભૂવ કશ્ચિત્ ॥

અજો નિત્યઃશાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ૩૨॥

“તે અત્તનું સ્વરૂપ કૈવુ છે તે આ શ્લોકવડે પ્રતિપાદન કરે છે.” (આ પ્રકરણમાં આત્મા અને અત્ત એ બે એક જણાવા) આ અત્તનું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ મરતું પણ નથી, આ અત્તનું સ્વરૂપ થઈ ફરીને અસ્તિમાન નથી. ભાવાર્થ-ઘટ આ સમયમાં છે અને કુટયા પછી પણ પાછો ઉત્પન્ન થશે તેમ અત્તનું સ્વરૂપ નથી કિંતુ મૃતિકાસદૃશ ઉત્પત્તિની અપેક્ષા નહિ રાખી પ્રાકૃત સત્તાવાન જ છે. નિરવયવ હોવાથી તે અત્ત નિત્ય એકરૂપવડે નિરંતર છે તેથી શાશ્વત (જે હમેશાં એવું ને એવું જ રહે) અને નિરવયવ હોવાથી આ અત્ત પ્રથમ અને હમણાં સર્વદા એકરૂપ છે તેથી પુરાણ (પ્રાચીન જુનું) છે. ખડગાદિવડે શરીર હણાયે સતે તે આત્મરૂપી અત્તસ્વરૂપ હણાતું નથી. વેદની શ્રુતિ પણ ઉપરના અર્થને ઓધન કરે છે “અવિનાશી વા અરેઽયમાત્માનુચ્છિન્તિધર્મા” અરે આ આત્મસ્વરૂપ અત્ત અવિનાશી છે. શસ્ત્રાદિવડે છેદન ક્રિયાને

યોગ્ય નથી. આ શ્લોકથી જાય તે (ઉત્પન્ન થાય છે) અસ્તિ (છે), વધતે (વધે છે), વિપરિણમ તે (પરિણામને પામે છે), અપક્ષીયતે (ક્ષીણ થાય છે), અને વિનશ્યતિ (નાશ પામે છે) એ છ ભાવવિકાર રહિત આત્મા છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું. ૩૨

હન્તા चेन्મન્યતે હન્તું હતશ્ચેન્મન્યતે હતમ્ ॥

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥૩૩॥

જે એમ માને છે કે હું આને મારું છું, એ અદ્વૈતવ્યય (અહં અહ એવા શબ્દથી જે જ્ઞાન થાય તે) જે પ્રકૃત આત્મા તેને દનન ક્રિયાનો કર્તા છે એમ માને છે જે હું આનાથી હણાયો અર્થાત્ ખીન્ન વડે મરાયો એમ માને છે એ બંને પુરૂષો આત્માના સ્વરૂપને જાણુતા નથી. તે આત્મા કોઈને હણુતો પણ નથી અને ખીન્નવડે હણુતો પણ નથી ૩૩

अणोरणीयान्महतोमहीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहतो गुहायाम् ॥

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमामस्य ॥૩૪॥

તે આત્મા આજુવસ્તુથી પણ આજુ છે અને મહોટામા મહોટું જે આકાશ તેનાથી પણ મહોટો છે. અને આ પ્રાણિની બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં બેઠો છે. અર્થાત્ તેમાં આત્માનો અનુભવ થાય છે. આ આત્માના મહિમાને ચિત્તની પ્રસન્નતાથી સંકલ્પ વિકલ્પરહિત થયો સતો જ્યારે જોઈશ ત્યારે જ જાય અને શોકથી રહિત થઈશ. ૩૪

आत्मानं राधनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनाः प्रग्रहमेव च ॥ ૩૫ ॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ॥

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ૩૬ ॥

આત્માને રથી એટલે રથનો. સ્વામી એવાને જાણ્ય, અને શરીરને રથને ઠેકાણે જાણ્ય. મનને ઘોડાને ખીચી રાખવા સાર લગામને ઠેકાણે જાણ્ય, અને ઇન્દ્રિયોને ઘોડાને ઠેકાણે વિદ્વાનો કહે છે અને ઇન્દ્રિયોના જે વિષયો છે તે રથને ફરવાનો માર્ગ સમજવો, આત્મા એટલે ચિદાભાસ, ઇન્દ્રિયો; મન, એ ત્રણવિશિષ્ટ જે કૂટસ્થ આત્મા તે જ ભોક્તા છે એમ વિદ્વાનો કહે છે, ભાવાર્થ—શરીર રથ આત્મા રથી (રથનો માલીક, 'શુદ્ધિ રથનો સારથિ, ઇન્દ્રિયો રથના ઘોડાઓ મન ઘોડાઓની લગામ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો એ રથને ફરવાનો માર્ગ' એવી રીતે યોજના કરવી, ૩૫-૩૬

यस्त्विविद्वान्भवति स चामनस्कः सदाऽशुचिः ॥

न तत्पदमवाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ૩૭ ॥

જે અવિદ્વાન એટલે અવિવેકી છે જેનું મન પોતાને સ્વાધીન નથી અને નિરંતર અશુચિ એટલે સત મંથી રહિત છે તે પુરૂષ તે પરમાત્માના પદને પામતો નથી અને સંસારના પ્રતિ જ જાય છે. અર્થાત્ વારંવાર સંસારચક્રમાં પડે છે; ૩૭

यस्तु विद्वान्भवति स मनस्कः सदा शुचिः ॥

સ તુ તત્પદમાપ્નોતિ યસ્માઙ્ગયો ન જાયતે ॥૩૮॥

જે વિદ્વાન એટલે વિવેકી છે, જેનું મન પોતાને સ્વાધીન છે. નિરંતર શુચિ એટલે સતકર્મ કરી પવિત્ર છે, તે પુરૂષ પરમાત્માના પદને પામે છે. અને ફરીને સંસારમાં જાયતો નથી. ૩૮

વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુ મનઃપ્રગ્રહવાન્નરઃ ॥

સોઽધ્વનઃ પારમામોતિ મદીયં યત્પરં પદમ્ ॥૩૯॥

વિજ્ઞાન એટલે બુદ્ધિ જેનો સારથિ છે અને ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાની મનરૂપી જેને લગામ છે એવો પુરૂષ (બુદ્ધિ જેની સારી છે અને મન જેનું નિયમમાં છે એવો પુરૂષ) આ સંસારના માર્ગને ઓળખીને પાર જાય છે અને મારા પરમ પદને પામે છે. ૩૯

इत्थं श्रुत्या च मत्या च निश्चित्यात्मानमात्मना ॥

भावयेन्मामात्मरूपं निदिध्यासनतोपि च ॥ ૪૦ ॥

એ પ્રકારે વેદની શ્રુતિવડે અને પોતાના વારંવાર મનવડે નિશ્ચય કરીને (શ્રુતિના અથવા વિચાર કરી સંશય અને વિપર્યાસ (ઉલ્ટો અર્થ) ને છોડી પોતાની મેળે સાક્ષાત્કાર કરીને) આત્મરૂપિણી એવી જે હું તે મને પોતાના અંતઃકરણવડે એકાગ્ર ચિત્તની વૃત્તિથી ભાવના કરે અર્થાત્ પોતાના આત્મામાં જ મને જીવે. ૪૦

योगवृत्तेः पुरा स्वास्मिन्भावयेदक्षरत्रयम् ॥

देवीप्रणवसंज्ञस्य ध्यानार्थं मन्त्रवाच्ययोः ॥ ૪૧ ॥

“ એ પ્રકારે નિદિધ્યાસન એટલે ચિત્તની એકાગ્રવૃત્તિવડે જ્યારે ચિત્તને સમાધિ કરવાની યોગ્યતા આવે છે ત્યારે સમાધિથી પ્રથમ આ પ્રકારનું ધ્યાન કરી સમાધિ કરવો, તે પ્રકાર આ શ્લોકમાં બતાવે છે ” સમાધિ કરવાના આગળ પોતાને વિષે ત્રણ અક્ષરની ભાવના કરવી (એ ત્રણ અક્ષર કીયા કે) જે અક્ષરનું નામ દેવીનો પ્રણવ એવું છે. અર્થાત્ હ્રીં એ દેવીનો પ્રણવ છે. એ આગળના શ્લોકમાં બતાવશે. પોતાને વિષે દેવીના પ્રણવની થું કરવા ભાવના કરવી !

કે તે મંત્ર અને તેનો અર્થ સમાધિ કરતી વખતે ધ્યાનમાં સ્ફુરી આવે એટલા સાડ ભાવના કરવી. ૪૧

હકારઃ સ્થૂલદેહઃ સ્યાદ્રકારઃ સૂક્ષ્મદેહકઃ ॥

ઈંકારઃ કારગાત્માસૌ હીંકારોઽહં તુરીયકમ્ ॥ ૪૨ ॥

“દેવીના પ્રભુવના ત્રણ અક્ષર કીયા અને તેનો અર્થ શો થાય છે તે આ શ્લોકમાં બતાવે છે, હકાર સ્થૂલદેહ છે, રકાર સૂક્ષ્મદેહ છે. ઇંકાર કારણ દેહ છે એ ત્રણ અક્ષરો મળી દેવીના પ્રભુવ હી એ પ્રકારનો થાય છે અને ત્રણ અક્ષરથી વાચ્ય હું તુરીયક એટલે અનુરૂપે હું અર્થાત્ હીં એ શબ્દથી યાવત્ સૃષ્ટિની રમત આવી ગઈ કારણ કે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કાળુ એ ત્રણ દેહની સ્થિતિ હીં એ શબ્દમાં છે અને આનો અર્થ સાક્ષાત્ જગદંબા છે એથી મંત્ર અને તેનો અર્થ એ બેનું ધ્યાન કરવા સાડ આ જગદંબાએ સાક્ષાત્ ઉપદેશ કયો છે. ૪૨

एवं समष्टिदेहेऽपि ज्ञात्वा बीजत्रयं क्रमात् ॥

समष्टिव्यष्ट्योरेकत्वं भावयेन्मतिमान्नरः ॥ ૪૩ ॥

“સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ એ વ્યષ્ટિ દેહમાં જેવી રીતે અક્ષરત્રયની ભાવના કરી તેવી જ રીતે સમષ્ટિ દેહમાં પણ કરવી જોઈએ એ આ શ્લોકમાં બતાવે છે.” એ પ્રકારે સમષ્ટિ દેહને વિષે પણ પાછળના શ્લોકમાં કહેલાં હાર રકાર અને ઇંકાર એ ત્રણ બીજને ક્રમથી બાણીને બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ એ બેનું એકપણું કરે. અર્થાત્ વ્યષ્ટિ એટલે પિંડ અને સમષ્ટિ એટલે બ્રહ્માંડ એ પિંડબ્રહ્માંડનું એકપણું હીં એ દેવીના પ્રભુવથી બાણી લેવું. આનું

રહસ્ય પુસ્તકમાં લખાય એવું નથી તેથી ૧/ અનુભવી ગુરુની
પ્રાસેથી જાણી લેવું તે પણ મંત્રશાસ્ત્ર જ્ઞાનુનારે હોવો જોઈએ. ૪૩

સમાધિકાલાત્પૂર્વં તુ ભાવયિત્વૈવમાદતઃ ॥

તતો ધ્યાયન્નિલીનાક્ષો દેવીં માં જગદીશ્વરીમ્ ॥૪૪॥

એ પ્રકારે સમાધિધાવના આગળ આદરભાવથી હોં અને
સેનો અર્થ સારી રીતે જાણી લેવો, પછી નાસિકાના અગ્રભાગ
આગળ દૃષ્ટિ કરી જગદીશ્વરી દેવી જે હું તે માફ ધ્યાન કરવું
એટલે ધ્યાનમાં હો એ શબ્દનો અર્થ અને તેનું સ્વરૂપ પોતાના
ધ્યાનમાં લાવવું. ૪૪

માળાપાનોં સમૌ કૃત્વા નાસામ્યન્તરચારિણી ॥

નિવૃત્તવિષયાકાઙ્કો વીતદોષો મિત્સરઃ ॥ ૪૫ ॥

મક્તચા નિર્વ્યાજયા યુક્તો ગુહાયાં નિઃસ્વને સ્થલે ॥

હકારં વિશ્વમાત્માનં રકારે પ્રવિલાપયેત્ ॥ ૪૬ ॥

રકારં તૈજસં દેવર્ષીકારે પ્રવિલાપયેત્ ॥

ઈંકારં પ્રાજ્ઞમાત્માનં હ્રીંકારે પ્રવિલાપયેત્ ॥ ૪૭ ॥

વાચ્યત્રાચકૃતાહીનં દ્વૈતભાવવિવર્જિતમ્ ॥

અત્વણં સચ્ચિદાનન્દં ભાવયેત્તચ્છિતાન્તરે ॥ ૪૮ ॥

પ્રાણુવાયમના અભ્યાસવડે નાસિકાની બહાર ગતિ કરવાવાળો જે
પ્રાણુવાયુ અને અપાનવાયુ એ બેને સમાન કરી ઈંદ્રિઓના વિષયમાં
જેની આકાંક્ષા નિવૃત્ત પામી છે, કપ.યાદિ દોષો જેના દૂર થયા છે,
જેના અંતઃકરણમાં મત્સરનો લેશ નથી, કપટરહિત ભક્તિવડે યુક્ત

યોગાભ્યાસી પુરૂષ પોતાની હૃદયરૂપી ગુહામાં જે સ્થાનમાં બિલ-
કુલ શબ્દ થતો નથી તે સ્થાનમાં વિશ્વ અથવા વૈશ્વાનર જેનો
અભિમાની છે એવો જે હકાર એટલે સ્થૂલ દેહ તેનો, તૈજસ જેનો
અભિમાની છે એવો જે રકાર એટલે સૂક્ષ્મ દેહ તેમાં લય કરવો
અર્થાત્ સ્થૂલ દેહનો સૂક્ષ્મ દેહમાં લય કરવો, હ્રીં એ દેવીના
પ્રણવમાં હકાર સ્થૂલ દેહ છે અને રકાર સૂક્ષ્મ દેહ છે અને તૈજસ
જેનો અભિમાની છે એવો જે રકાર એટલે સૂક્ષ્મ દેહ તેનો ઇંકાર
એટલે પ્રાણ જેનો અભિમાની છે એવો કારણ દેહ તેમાં લય
કરવો. અર્થાત્ સૂક્ષ્મનો કારણ દેહમાં લય કરવો. અને રે પ્રાણ
જેનો અભિમાની છે એવો ઇંકાર એટલે કારણ દેહ તેનો હ્રીંકાર
શબ્દમાં અર્થાત્ હીંકારવાચ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લય કરવો એટલે કારણ
દેહને, બ્રહ્મમાં લય કરવો. વાચ્યવાચક એ એથી ગહિત દ્વૈતભાવથી
વર્જિત અખંડ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની, ચૈતન્યથી દીપિત શિખાના
મધ્યમાં ભાવના કરવી. ૪૫-૪૬-૪૭-૪૮

इति ध्यानेन मां राजत्साक्षात्कृत्य नरोत्तमः ॥

मद्रूप एव भवति द्वयोरप्येकता यतः ॥ ४९ ॥

હે રાજન્ એ પ્રકારના ધ્યાનવડે મારો સાક્ષાત્કાર કરીને
મનુષ્યોમાં ઉત્તમ પુરૂષ મત્સ્વરૂપજ થાય છે; કારણ કે મારો અને
તેનો એકીભાવ થયો અર્થાત્ આ પ્રકારના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનાર
સાક્ષાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપજ થાય છે. ૪૯

योगयुक्त्याऽनया दृष्ट्वा मामात्मानं परात्परम् ॥

अज्ञानस्य सकार्यस्य तत्क्षणे नाशका भवेत् ॥ ५० ॥

इति श्रीदेवीभागवने महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

સમાધિયુક્ત આ ટૂંકિવડે પરાતપર મારા સ્વરૂપને જોઈને
અર્થાત્ ધ્યાનવડે મારા સ્વરૂપનો અનુભવ કરીને કાર્યસહિત જે
અજ્ઞાન અર્થાત્ કાર્ય જે જગત્ અને તેનું કારણ અજ્ઞાન એટલે માયા
એ ખેનો નાશ કરવાવાળો તે પુરુષ થાય છે. ૫૦

॥इति श्रीदेवीभागवतमां महापुराणमां सप्तमस्कन्धमां देवी-
गीतामां चोथो अध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

अथाय ५ मो.

“ આ પાંચમા અધ્યાયના સાડી બાસટ શ્લોકોવડે યોગનાં
સાધનો તેમ જ મંત્રસિદ્ધિનાં સાધનો વર્ણન કરવામાં આવશે. ”

॥ हिमालय उवाच ॥

योगं वद महेशानी साङ्गं संवित्प्रदायकम् ॥

कृतेन येन योग्योऽहं भवेयं तत्त्वदर्शने ॥ १ ॥

ચોથા અધ્યાયની સમાપ્તિમાં એવું કહેવામાં આવ્યું કે યોગ-
યુક્ત દષ્ટિવડે પરથી પણ પર મારા સ્વરૂપને જોઈને પરમપદને પામે
પામે છે એમ કહેવાથી આત્માના દર્શનમાં યોગનો અભ્યાસ કરવો
એ પણ કારણ છે તે યોગનો પ્રકાર કેવો છે એવા હેતુથી દિમા.
લય પુછે છે હે મહેશાનિ ! (હે સર્વની નિયંત્રી ! સંવિત એટલે

જ્ઞાન તેને આધવાવાળા અને અંગસહિત યોગને કહેા. જે યોગના અભ્યાસ વડે હું તમારાં દશન કરવા યોગ્ય થઉં ૧

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

ન યોગો નભસઃ પૃષ્ઠે ન ભૂમૌ ન રસાતલે ॥

એકયં જીવાત્મનોરાહુર્યાગં યોગવિશારદાઃ ॥ ૨ ॥

આ પ્રકારનું હિમાલયનું વચન સાંભળી ભગવતી કહે છે કે- હે હિમાલય ! આકાશના પૃથ્થભાગમાં યોગ નથી, પૃથ્વી ઉપર યોગ નથી, રસાતલમાં યોગ નથી. (ત્યારે યોગ ક્યાં છે ?) યોગશાસ્ત્રને જાણનારા પાંડવો એમ કહે છે કે આત્મા અને પરમાત્માનું જે એકય (એકપણું) તેજ યોગ છે. અર્થાત્ જીવાત્મા અને પરમાત્માના અભેદ જ્ઞાનવાળા જે અંતઃકરણની વૃત્તિ તેજ યોગ છે. બીજો યોગ નથી. ૨

તત્ત્વત્યૂહાઃ પઢાલ્યાના યોગાવગ્રકરાડનવ ॥

કામોક્રોધૌ લોભમહૌમદમાત્સર્યસંજ્ઞકૌ ॥ ૩ ॥

હે પાપરહિત હિમાલય ! તે જીવાત્મા અને પરમાત્માના અભેદ જ્ઞાનવાળા જે અંતઃકરણની વૃત્તિ તે જ યોગ્ય અને તે યોગના છ શત્રુઓ છે. ૧ કામ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ મોહ, ૫ મદ, અને ૬ માત્સર્ય, આ છ શત્રુઓનો જેનામાં વાસ છે તે પુરૂષને કદાપિ યોગ સિદ્ધ થતો નથી-આવાત્તિ-જીવાત્મા અને પરમાત્માના અભેદ જ્ઞાનવાળા અંતઃકરણની વૃદ્ધિ થતી નથી. ૩

યોગજ્ઞેરેવ મિત્વા તાન્યોગિનો યોગમાપ્નુયુઃ ॥

યમં નિયમમાસનપાણાયમૌ તતઃ પરમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રત્યાહારં ધારણાભ્યં ધ્યાનં સાર્થં સમાધિના ॥

અષ્ટાંગાન્યાહુરેતાનિ યોગિનાં યોગસાધને ॥ ૫ ॥

યોગીઓએ અર્થાત્ જીવાત્મા પરમાત્માનો અભેદ કરવાવાળા પુરુષોએ યોગના અંગોવડે ઉપરના ૭ શત્રુઓનો નાશ કરી યોગને કરવો જોઈએ. અર્થાત્ કામના આદિ લગ્ન ૭ શત્રુઓને જીતી પછી જીવાત્મા પરમાત્માના અભેદનો વિચાર કરવો જ્યાંસુધી તે શત્રુઓ શરીરની અંદર છે ત્યાં સુધી અભેદ કરવાવાળી અંતઃકરણની વૃત્તિ થતી જ નથી. યોગનાં અંગ કેટલાં છે તે દોઢ શ્લોકવડે વર્ણન કરી કહે છે. ૧ યમ, ૨ નિયમ, ૩ આસન, ૪ પ્રાણાયામ, ૫ પ્રસાદાર, ૬ ધારણા, ૭ ધ્યાન, ૮ સમાધિ, એ આઠ અંગ યોગીઓને યોગ-સાધનમાં કહ્યાં છે. અર્થાત્ જીવાત્મા પરમાત્માના અભેદજ્ઞાનવાળી જો અંતઃકરણની વૃત્તિ મેળવતી હોય તો ઉપરના આઠ અંગોનું અવશ્યમેવ સેવન કરવું જોઈએ, જેના વિના અભેદજ્ઞાનવાળી અંતઃકરણની વૃત્તિ બની શકતી જ નથી. ૪-૫

અર્હિસા સમ્યક્સતેયં બ્રહ્મવર્ષં દગાર્જવમ્ ॥

ક્ષમા ધૃતિર્નિવાહારઃ શૌચં ચેતિ યમા દશ ॥ ૬ ॥

“ઉપરના શ્લોકમાં યોગના આઠ અંગ વર્ણન કરીને કહ્યાં તેમાં પ્રથમ અંગ યમ છે તેનું શું લક્ષણ છે તે આ શ્લોકમાં જણાવે છે.” ૧ અર્હિસા (કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા ન કરતી), ૨ સત્ય (ખરું બોલતી), ૩ અસ્તેય (ચોરી નહીં કરતી), ૪ અભય (*આઠ પ્રકારના મેયુનો અભાવ), ૫ દયા (સર્વભૂત પ્રાણીઓ

* દર્શન સ્પર્શનં કેલિઃ કીર્તન ગુહ્યભાષણમ્ ।

સંકલ્પોઽધ્યવસાયઃ ક્રિયાનિવૃત્તિરેવ ચ ॥

ઉપર કરણા), ૬ આજંવ (સરક્ષતા-અધાઓની અપેક્ષાથી પોતાનામાં અદ્ય જ્ઞાનપણું-એમ કે હું કાંઈજ જાણુતો નથી એવી બુદ્ધિ કરવી), ૭ ક્ષમા (પૃથ્વીની માફક અપમાનના આદિ તિરસ્કાર વચ્ચેનો સહન કરવાં), ૮ ધૃતિ (સર્વનો નાશ થાય તો પણ ધૈર્ય રાખવું), ૯ મિતાહાર (xપેટમાં બે ભાગ અન્નથી પૂરવા એક ભાગ પાણીથી અને એક ભાગ ખાલી રાખવો કે જેમાં વાયુનો સંચાર થાય એનું નામ મિતાહાર કહેવાય છે), ૧૦ શૌચ (બહાર અને અંદરની શુદ્ધિ. બહારની શુદ્ધિ જલ અને મૃત્તિકાદિકથી સમજવી અને અંદરની શુદ્ધિ મનની પવિત્રતાથી જાણવી), એ દશ પ્રકારના યમ સમજવા, યોગનું પ્રથમ અંગ જે યમ તે સમાપ્ત થયું. ૬

तपः संतोष आस्तिक्यं दानं देवाय पूजनम् ॥

सिद्धान्तश्रवणं चैव हीर्मनिश्च जपो हुतम् ॥ ७ ॥

“હવે આ શ્લોકમાં યોગના બીજા અંગનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.” બીજું અંગ નિયમ છે અને તે પણ દશ પ્રકારનું છે. ૧ તપ (વિધિપ્રમાણે અનુક્રાન કરવું તેનું જ નામ તપ છે. આ ઠેકાણે તપ શબ્દથી આંદ્રાચણ કૃચ્છ વગેરે તપ લેવાં નહિ કારણ કે તે તપો શરીરને કલેશ કરવાવાળાં હોવાથી યોગમાં ઉપકારક નથી. એવો

અર્થ-સ્ત્રીઓનું દર્શન કરવું, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ કરવો, સ્ત્રીઓની સાથે કીડા કરવી, મૈથુનનો વાત કરવી, સ્ત્રીઓની સાથે એકાંતમાં ભાષણ કરવું, મૈથુનનો સંકલ્પ કરવો, મૈથુનની નિશ્ચય કરવો અરે પ્રત્યક્ષ મૈથુન કરવું, એ પ્રકારે આ શ્લોકમાં આઠ પ્રકારનું મૈથુન ગણાવ્યું છે.

× द्वौ भागौ पूरयेदम्बैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् ।

मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥

નીલકંઠસ્વામીનો અભિપ્રાય છે.) ૨ સંતોષ (પ્રારબ્ધવશથી જે મળે તેનાથી પોનાના મનમાં તૃપ્તિ માનવી), ૩ આસ્તિક્ય (વેદ દેવ બ્રાહ્મણો ગુરુ તેમના ઉપર વિશ્વાસ), ૪ દાન (યથાશક્તિ સત્પાત્રને દ્રવ્ય આપવું), ૫ દેવપૂજન (પરમેશ્વરનું પૂજન), ૬ સિદ્ધાંત શ્રવણ (વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું), ૭ હ્રી (ખરાબ કામ કરવામાં શરમ), ૮ મતિ (સારા કર્મમાં અને સારા શાસ્ત્રમાં જે ઉત્તમ જ્ઞાન તે), ૯ જપ (ગાયત્રીમંત્ર ઝોંકારમંત્ર ભુવનેશ્વરીમંત્ર વગેરેનો જપ), ૧૦ હૃત (નિત્ય હોમ, યોગનું બીજું અંગ જે નિયમ તે દશ પ્રકારનું છે એ વર્ણન કરીને કહ્યું ૭

દશૈતે નિયમાઃ પ્રોક્તા મયા પર્વતનાયક ॥

પદ્માસનં સ્વસ્તિકં ચ મદ્રં વજ્રાસનં તથા ॥ ૮ ॥

હે પર્વતના નાયક હિમાલય ! મે તને દશ પ્રકારના નિયમો કહી બતાવ્યાં, હવે યોગનું ત્રીજું અંગ જે આસન છે તેને સાંભળ. તે આસન પાંચ પ્રકારનું છે. ૧ પદ્માસન, ૨ સ્વસ્તિકાસન, ૩ ભદ્રાસન, ૪ વજ્રાસન, ૮

વીરાસનમિતિ પ્રોક્તં ક્રમાદાસનપञ्चકમ્ ॥

ऊर्वोरूपरि त्रिन्यस्य सम्पक्पादतले शुभे ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयादस्ताभ्यां व्युत्કમાत्ततः ॥

पद्मामनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयंगमम् ॥ १० ॥

અને પાંચ વીરાસન, એવી રીતે પાંચ પ્રકારનું આસન સમજવું. હવે પ્રથમ પદ્માસનનો પ્રકાર બતાવે છે. એ જાંઘો ઉપર સુંદર પાદનાં નલીયાં સારી રીતે સ્થાપન કરવાં અને પછી હસ્તને ફેરવીને એ

હાથવડે અંગુઠને બાંધવા અર્થાત્ પાછળના ભાગથી બંને હસ્તને ફેરવીને જમણા હસ્તેથી જમણા પગનો અંગુઠો અને ડાબા હસ્તથી ડાબા પગનો અંગુઠો બાંધવો, એનું નામ યોગીઓને પ્રિય એવું બદ્રાસન છે એમ જાણવું. ૯-૧૦

જાનૂર્વોરન્તરે સમ્યક્ત્વા પાદતલે શુભે ॥

ઋજુકાયા વિશેઘોગી સ્વસ્તિકં તત્પચક્ષતે ॥૧૧॥

બીજા સ્વસ્તિક નામના આસનનો પ્રકાર બતાવે છે કે બંને જંઘાઓના મધ્યમાં સુંદર પાદના તલને કરીને જે યોગી ઋજુકાય એટલે સીધી રીતે શરીરને રાખી બેસે છે તેનું નામ સ્વસ્તિક આસન કહેવાય છે. ૧૧

સીવન્યાઃ પાર્શ્વયોર્ન્યસ્ય ગુલ્ફયુગ્મં સુનિશ્ચિતમ્ ॥

વૃષણાઘઃ પાદપાર્ણીં પાણિભ્યાં પરિવન્ધયેત્ ॥૧૨॥

ભદ્રાસનમિતિ પોક્તં યોગિભિઃ પરિપૂજિતમ્ ॥

ઊર્વોઃ પાદૌ ક્રમાન્સ્ય જાન્વોઃ પ્રત્યહ્નુવાહુત્રી ॥૧૩॥

કરૌ વિદધ્યાદાહ્યાતં વજ્રાસનમનુત્તામ ॥

एकं पादमधः कृत्वा त्रिन्यस्योरुं तथोत्तरे ॥ १४ ॥

સીવની એટલે અંડની નીચે ભાગની શિરા તેના પડખાના ભાગમાં પગની પાનીનાં બે ભાગો સ્થાપન કરવા અને અંડના નીચેના ભાગમાં જે પાદનાં તલીયાંનો પૃષ્ઠભાગ તેને પોતાના બે હાથવડે બંધવો એનું નામ યોગીઓ ભદ્રાસન કહે છે. આ ત્રીજું ભદ્રાસન સમજવું. હવે ચોથું વજ્રાસન કહે છે કે ક્રમથી જંઘાના ઉપર પાદને સ્થાપન કરવા પછી પૂર્વ દિશા તરફ આંગલિઓ આવે એવી રીતે

તેના ઉપર બે હાથ મુકવા એનું નામ ઉત્તમ વજ્રાસન કહેવામાં આવે છે. હવે પાંચમું વીરાસન કહે છે કે એક પાદને નીચે નમાવવો અને બીજા પાદને તે પાદની સમીપ સ્થાપન કરવો પછી સીધી કાયા રાખી જે બેસવું તેનું નામ વીરાસન કહેવાય છે. ૧૨-૧૪

ઋજુકાયો વિશેષોગી વીરાસનમિતી રિતમ્ ॥

ઇડયા કર્ષયેદ્વાયું બાહ્ય ષોડશમાત્રયા ॥ ૧૫ ॥

ધારયેત્પૂરિતં યોગી ચતુઃષ્ઠયા તુ માત્રયા ॥

સુષુપ્ત્તામધ્યગં સમ્યગધ્વાત્રિંશન્માત્રયા શનૈઃ ॥ ૧૬ ॥

નાડ્યાપિઙ્ગલયા ચૈવ રેચયેદ્યોગવિત્તમઃ ॥

પ્રાણાયામમિમં પ્રાહુર્યોગશાસ્ત્રવિશારદાઃ ॥ ૧૭ ॥

“એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનાં આસન હતાં તે કહી બતાવ્યાં, હવે ત્રણ સ્લોકવડે યોગનું ચોથું અંગ જે પ્રાણાયામ તેનો પ્રકાર કહે છે. ” ઇડા નામની નાડીથી નાસિકાદ્વારા સોળ વખત ઓંકારનું મનમાં ઉચ્ચારણ કરીએ તેટલા સમય સુધી બહારના વાયુને અંદર ખીંચવો આનું નામ પૂરક કહેવાય છે અને તે ખીંચેલા વાયુને ચાસટ ઓંકાર મનમાં બોલાય ત્યાં સુધી સુષુપ્તના નામની નાડીમાં તેને રોકવો એનું નામ કુંભક કહેવાય છે. પછી બીજા ઓંકારનું મનમાં ઉચ્ચારણ કરીએ ત્યાં સુધી યોગને જાળુનાર પુરૂષે પિંગલ નામની નાડીવડે ધીરે ધીરે તે વાયુને ઉતારવો એનું નામ રેચક કહેવામાં આવે છે. યોગશાસ્ત્રને જાળુનારા વિદ્વાનો આને જ પ્રાણાયામ કહે છે. ૧૫-૧૭

ભૂયોભૂયઃ ક્રમાત્તસ્ય બાહ્યમેવં સમાચરેત્ ॥

માત્રાવૃદ્ધિઃ ક્રમેણૈવ સમ્યગ્દ્વાદશ પાઠશ ॥ ૧૮ ॥

જપધ્યાનાદિભિઃ સાર્થં સગર્ભં તં વિદુર્વૃષાઃ ॥

તદપેતં વિગર્ભં ચ પ્રાણાયામં પરે વિદુઃ ॥ ૧૯ ॥

કેટલાએક યોગીઓ પ્રાણાયમનો બીજો પ્રકાર એવી રીતનો માને છે કે ફરી ફરીને ઇડા નાડીમાંથી પિંગલામાં વાયુને લઇ જવો અને પિંગલામાંથી ઇડામાં લઇ જવો એવી રીતે બહારના વાયુને અંદર લઇ જવો અને વળી પાછો તેનો સાગ કરવો અને તે બહારનો વાયુ બાર વખત ઓંકારનું મનમાં ઉચ્ચારણુ કરીએ ત્યાં સુધી અંદર પૂરવો પછી તેને તેટલા જ વખત સુધી અંદર રોકવો અને પછી તે જ પ્રમાણે બહાર કાઢવો. બાર વખત ઓંકારનું ઉચ્ચારણુ કરીએ ત્યાં સુધી જ્યારે વાયુની ગતિ સિદ્ધ થાય ત્યાર પછી થોડા દિવસમાં તેની શક્તિ સોળ વખત ઓંકારનું ઉચ્ચારણુ કરીએ ત્યાં સુધી ચઢાવતી એમ ક્રમથી દિવસે દિવસે પ્રાણાયામની વૃદ્ધિ કરવી. તે પ્રાણાયામ બે પ્રકારનો છે એક સગર્ભ અને બીજો વિગર્ભ પોતાના ઇષ્ટ દેવતાના મંત્રનો જપ અને તેનું ધ્યાન પુજન વગેરે સહિત જે પ્રાણાયામ કરવો તેનું નામ સગર્ભ પ્રાણાયામ પડિતો કહે છે. અને જેમાં ઇષ્ટ દેવતાના મંત્રનો જપ અને ધ્યાન ન હોય કેવલ ખાલી પ્રાણાયામ જ હોય તેનું નામ વિગર્ભ પ્રાણાયામ કહે છે. એવી રીતે બે પ્રકારનો પ્રાણાયામ બળવો. ૧૮-૧૯

ક્રમાદભ્યસ્યતઃ પુંસો દેહે સ્વેદોદ્રમોઽધ્મઃ ॥

મધ્યમઃ કમ્પસંયુક્તો ભૂમિત્યાગઃ પરો મતઃ ॥ ૨૦ ॥

કનિષ્ઠ મધ્યમ અને ઉત્તમ એ ત્રણ પ્રકારનું પ્રાણાયામનું લક્ષણ વર્ણન કરીને કહે છે. ક્રમથી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરનાર પુરૂષને

ને પોતાના શરીરમાં પરસેવો આવી જાય તો તે કનિષ્ઠ (અધમ) પ્રાણુયામ જાણવો. અને ને પોતાના શરીરમાં કંપ છુટે તો મધ્યમ પ્રાણુયામ જાણવો અને ને પ્રાણુયામમાં ભૂમિનો ત્યાગ થાય તે ઉત્તમ પ્રાણુયામ જાણવો અર્થાત્ જ્યારે ભૂમિને છોડીને આસન ઉપર જ પુરૂષ રહે ત્યારે ભૂમિનો ત્યાગ કહેવાય તે પ્રાણુયામ ઉત્તમ કહેવાય છે. ૨૦

ઉત્તમસ્ય ગુણાવાપ્તિર્યાવચ્છીલનમિષ્યતે ॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निरर्गलम् ॥ ૨૧ ॥

ચલાદાહરણં તેભ્યઃ પ્રત્યાહારોઽપિશ્રીયતે ॥

अङ्गुष्ठगुल्फजानूरुमूलाधारलिङ्गनाभिषु ॥ ૨૨ ॥

હઢીવાકળઢદેશેષુ લમ્બિકાયાં તનો નસિ ॥

भूमध्ये मस्तके मूर्ध्नि द्वादशान्ते यथाविधि ॥ ૨૩ ॥

ધારણં પ્રાણમહતો ધારણેતિ નિગચ્ચતે ॥

समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्तिना ॥ ૨૪ ॥

“ઉત્તમ પ્રાણુયામની સિદ્ધિપર્યંત જ્યારે પ્રાણુયામ કર્યો ત્યારે તેનું શું ફક્ત થાય છે તે આ શ્લોકમાં બતાવે છે.” ઉત્તમ પ્રાણુયામ કરવાથી ગુણુની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ “અંગુઃપ્રકાશો જ્વનલસ્ય દ્વીતિરન્યાગશતા ચૈવ તનોર્લઘુત્વમ્” શરીરની અંદર એક જાતનો અપૂર્વ પ્રકાશ આવે છે, તેના મુખની કાંતિ ચોતરફ પડે છે, તેના ખાવાનો ખોરાક ઘણો જ થોડો થાય છે, શરીર હલકું થાય છે, ઇલાદિ ગુણુ તેનામાં સ્વભાવિક રીતે આવી જાય છે. ત્યાંસુધી પ્રાણુયામ આવે છે ત્યાંસુધી ઉતરોતર ગુણુની વૃદ્ધિ જ થાય છે.

હવે યોગનું પાંચમું અંગ જે પ્રત્યાહાર તેનો પ્રકાર વર્ણન કરીને કહે છે. પોતપોતાના વિષય તરફ પ્રવૃત્ત થતી જે ઇન્દ્રિયો તેનું તે ને વિષયોથી વિવરહિત જે સમેટી લેતું તેનું નામ પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી એનું નામ જ પ્રત્યાહાર છે. યોગનું છઠું અંગ જે ધારણ છે તેનું વર્ણન કરે છે. અંગુઠા, પગની પેડીઓ, જાનુ, ઉર, યુગ્લ, ત્રિન્ગ, નાભિ, હૃદય, ગ્રીવા (કાંઠ), કંઠ, તેમ જ નાસિકા, શ્રુકુટિનો મધ્યભાગ, મસ્તક, મુખ અને તાગવું, વગેરે સ્થાનોમાં યથાવિધિ જે પ્રાણરાયુતો નિરોધ કરવો તેનું નામ ધારણા કહેવાય છે. યોગનું સાતમું અંગ જે ધ્યાન તેનું વર્ણન કરે છે. ચૈતન્યનું જેની અંદર રહેવાપણું છે એવા સમાધાન પામેલા મનવડે. ૨૧-૨૪

અત્મન્યમીદેવાનાં ધ્યાનં ધ્યાનનિહોચયતે ॥

સમત્વભાવના નિત્યં જોવાત્મપરમાત્મનોઃ ॥ ૨૫ ॥

સમાધિપ્રાહુર્મુનયઃ પ્રોક્તવશાઙ્ગઞ્જનમ્ ॥

ઇદાનીં કથયે તેઽહં મન્ત્રયોગમનુત્તમમ્ ॥ ૨૬ ॥

પોતાના આત્મામાં જે પોતાના ઇષ્ટ દેવતા હોય તેનું ધ્યાન કરવું તેનું નામ જ ધ્યાન કહેવાય છે. હવે યોગનું આઠમું અંગ જે સમાધિ તેનું લક્ષણ કહે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા એ બેના સમપણાની જે ભાવના કરવી તેનું નામ જ મુનિઓ સમાધિ કહે છે. એ પ્રકારે યોગનાં આઠ અંગ કહી બતાવ્યાં, હવે જેનાથી બીજી કાંઈ પણ વસ્તુ ઉત્તમ નથી એવો મંત્રયોગ એટલે મંત્રાની સાદ્ આપનારો યોગ હે હિમાવ્રય ! તેને કહું તે સાંભળ. ૨૫-૨૬

વિશ્વં શરીરમિત્યુક્તં પञ્ચભૂતાત્મકં નગ ॥

ચન્દ્રસૂર્યાગ્નિતેજોભિર્જીવન્નૈક્યરૂપકમ્ ॥ ૨૭ ॥

હે હિમાલય ! પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પંચભૂતાનું બનેલું આ શરીર વિશ્વ એ પ્રકારે કહેવાય છે. અર્થાત્ પિંડ બ્રહ્માંડનું એકપાણું હોવાથી આ શરીર વિશ્વ એટલે બ્રહ્માંડરૂપ જ કહેવાય છે. ચંદ્ર સૂર્ય અગ્નિ અને તેજ એવડે જીવ અને બ્રહ્મનું એકપાણું સમજવું. ૨૭

તિસ્રઃ કોટ્યસ્તર્ધ્વેન શરીરે નાડયો મતાઃ ॥

તામુ મુખ્યાદશ પ્રોક્તાસ્તાભ્યસ્તિ ત્રો વ્ય સ્થિતાઃ ॥૨૮॥

આ શરીરની અંદર સાડા ત્રણ કોટિ નાડીઓ છે. અને તે નાડીઓના મધ્યમાં દશ નાડીઓ મુખ્ય છે. તેમાં પણ ત્રણ નાડીઓ પ્રધાન છે. ૨૮

પ્રધાના મેરુદળેડત્ર ચન્દ્રસૂર્યગ્નિરુપિણી ॥

ઇડા વામે સ્થિતા નાડો શુભ્રા તુ ચન્દ્રરુપિણી ॥૨૯॥

મેરુદંડ એટલે પાછળના વાંસામાં ચંદ્રસૂર્યઅગ્નિરૂપિણી પ્રધાના એટલે સુષુમ્ના નાડી રહી છે, અથ ત મૂલાધારથી લઇને પાછળના ભાગથી અનરંત્ર રૂપે સુષુમ્ના નાડી રહી છે અને તે સુષુમ્ના નાડીના વામ કહેતાં ડાબી બાજુએ શુભ્રા ચંદ્રરૂપિણી ઈડા નામની નાડી છે. ૨૯

શ્ચત્તિરૂપા તુ સા નાડી સંક્ષાદમૃતવિગ્રહા ॥

દક્ષિણે યા પિન્ગલાભ્યા પુરૂષા સૂર્યવિગ્રહા ॥૩૦॥

તે ઈડા નામની નાડી શક્તિરૂપા છે અને સાક્ષાત્ અમૃતને વર્ધનારી છે. અને તે સુષૂમ્નાનામની નાડીના દક્ષિણભાગમાં પિંગલા નામની નાડી છે. તે પુરૂષના જેવી આકૃતિવાળી નાડી સૂર્યસ્વરૂપિણી છે. ૩૦

સર્વતેજોમયી સા તુ સુષુમ્ના વત્તિરૂપિણી ॥

તસ્યા મધ્યે વિચિત્રાણ્યે ઇચ્છાજ્ઞાનક્રિયાત્મકમ્ ॥૩૧॥

મધ્યે સ્વયંભુ લિંગં તુ કોટિસૂર્યસમપ્રભમ્ ॥

તદ્ધર્વે માયાબીજં તુ હરાત્મા ચિન્દુનાદકમ્ ॥૩૨॥

સર્વતેજરૂપિણી તે સુષૂમ્ના નાડી વન્દિતરૂપિણી છે. અને તે સુષૂમ્ના નાડીના મધ્ય ભાગમાં વિચિત્રા નામની એક સૂક્ષ્મા નાડી છે. તેમાં ઈચ્છા જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ, કોટિ સૂર્યના જેવી જેનો પ્રભા છે એવું સ્વયંભૂ લિંગ મધ્યમાં રહ્યું છે. અને તેના ઉપર હકાર ચેદ્ય પ્રકાર અને ચિન્દુ જેમાં રહ્યાં છે એવું માયાશક્તિનું બીજ અર્થાત્ હ્રીં એ બીજ રહ્યું છે. ૩૧-૩૨

તદ્ધર્વે તુ શિલાકારા કુણ્ડલી રક્ત વિગ્રહા ॥

દેવ્યાત્મિકા તુ સા પ્રોક્તા મદ્ધિન્ના નગાશિપ ॥૩૩॥

અને તે હ્રીં બીજના ઉપર દીપતી શિખા જેવો જેનો આકાર છે રક્ત જેનું સ્વરૂપ છે એવી કુંડળી તે સાક્ષાત્ દેવીસ્વરૂપિણી છે. હે પર્વતના રાજ હિમાલય ! તે દેવી મારાથી અગ્રિય કહેવાય છે. ૩૩

તદ્દ્વાશે હેમરૂપાથં વાદિસાન્તચતુર્દલમ્ ॥

દ્રુતહેમસમપ્રખયં પદ્મં તત્ર વિચિન્તયેત્ ॥ ૩૪ ॥

તે કુંડળીના બહારના ભાગમાં સુવર્ણના જેવી જેવી કાંતિ છે એવું વકારના આદિ લઘ અર્થાત્ વ શ ષ સ એ ચાર વર્ણ જેમાં છે એવું ચતુર્દલ છે, તેમાં તપાવેલા સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળા કમળની ભાવના કરવી. ૩૪

તદૂર્ધ્વં ન્વનલપ્રખયં ષડ્દલં દીરકમથમ્ ॥

વાદિલાન્તષડ્ઘર્ષેન સ્વાધિષ્ઠાનપનુત્તમમ્ ॥ ૩૫ ॥

તે કમળમા ઉપરના ભાગમાં હીરાના જેવી જેવી કાંતિ છે અનેક જેતું નામ છે એવું ષડ્દલ છે. અને બહારના આદિ લઘ લકારાંત છ વર્ણવડે અર્થાત્ બ લ મ ય ર લ એ વર્ણોવડે યુક્ત જેનાથી બીજું ઉત્તમ નથી એવું પોતાનું અધિષ્ઠાન છે. ૩૫

મૂળમાધારષટ્કોણં મૂલાધારં તતો વિદુઃ ॥

સ્વશબ્દેન પરં લિંગં સ્વાધિષ્ઠાનં તતો વિદુઃ ॥ ૩૬ ॥

સર્વનું આધાર ષટ્કોણ મૂલ છે તેથી વિદ્વાનો તેને મૂલાધાર કહે છે. અને સ્વશબ્દથી પર લિંગસ્વરૂપ લેવું, તેનું અધિષ્ઠાન (આધાર) તેથી અધિષ્ઠાન એ પ્રકારે કહે છે. ૩૬

તદૂર્ધ્વં નાભિદેશે તુ મણિપૂરં મઙ્ગાપથમ્ ॥

મેઘાથં વિચુદાથં ચ बहुतेजोमयं ततः ॥ ૩૭ ॥

મણિવદ્ભિન્નં તત્પદ્મં મણિગદ્યં તથોચ્યતે ॥

દશભિન્નં દલૈર્યુક્તં ઢાદિકાન્તાક્ષરાન્વિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

ત્યાર પછી નાલિપ્રદેશમાં મણિઓથી ભરેલું જડેલું હોયને શું? ધણીજ જેની કાંતિ છે, મેઘ અને વિજળીના જેવી કાંતિવાળું તેથીજ ઘણું તેજોમય મણિઓની માફક ખિતલું તે પદ્ય (કમલ) મણિપદ્ય એ પ્રકારે કહેવાય છે. તે મણિપદ્ય દશ દલવડે યુક્ત છે. અને ડકારના આદિ લઘુ ડકાર સુધી જે વર્ણો—ક ઘ ગ ઘ ઙ ય છ જ ઝ ઞ ટ ઠ ડે ત્યાર વર્ણોવડે યુક્ત છે. ૩૭-૩૮

વિષ્ણુનાઽધિષ્ઠિતં પદ્યં વિષ્ણુચાલોકનકારણમ્ ॥

તદૂર્વેનાહતં પદ્યમુઘદાદિત્યસન્નિભમ્ ॥ ૩૯ ॥

કાઽઠિઠાન્તદલૈરર્કપદ્મૈશ્ચ સમધિષ્ઠિતમ્ ॥

તન્મધ્યે વાણલિઙ્ગં તુ સૂર્યાયુતસમપ્રભમ્ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દબ્રહ્મમયં શબ્દાનાહતં તત્ર દૃશ્યતે ॥

અનાહતાશ્ચ તત્પદ્યં મુનિભિઃ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪૧ ॥

તે મણિપદ્ય વિષ્ણુએ અધિષ્ઠિત છે. અર્થાત્ તે મણિપદ્યમાં સાક્ષાત્ વિષ્ણુ પિરાજમાન છે, અને તે મણિપદ્ય વિષ્ણુના પ્રકાશનું કારણ છે. ત્યાર પછી ઉગતા સૂર્યની કાંતિ જેવું લાલ અનાહત નામનું પદ્ય છે, અને તે પદ્યનાં આંકડાનાં પાંદડાં જેવા આકારવાળાં દલો છે. ડકારના આદિ લઘુ ડકાર સુધી જે વર્ણો—ક ઘ ગ ઘ ઙ ય છ જ ઝ ઞ ટ ઠ ડે ત્યાર વર્ણોવડે યુક્ત છે. અને તે અનાહત નામના પદ્યના મધ્યમાં હજારો સૂર્યોના સમાન કાંતિવાળું બાણલિંગ છે. અર્થાત્ આ અનાહત નામના પદ્યમાં મહાદેવજીનું બાણ અને તેમાં સાક્ષાત્ શબ્દબ્રહ્મસ્વરૂપ શબ્દાનાહત એવા શબ્દાનાહત-અનાહતો નામ તાહતં વિનાયે જાયમાનઃ શબ્દઃ સોઽનાહતઃ શબ્દો યસ્મિન્સ્તસ્મિન્શબ્દાનાહતમ્ । આહિતાગ્ન્યાદિત્વા-

સ્વાધુઃ । તાડન કર્યા વિના પણ પોતાની મેળે જ જે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય તે અનાહત શબ્દ કહેવાય અને વ્યાકરણના નિયમથી શબ્દ શબ્દને પ્રથમ મુકવો એટલે શબ્દાના હત થાય છે. ભાવાર્થ-તે. પદ્મ-માં રહેલું જે મહાદેવજીનું બાણકિંગ તેમાંથી પોતાની મેળેજ શબ્દો નિકળ્યા કરે છે. એથી મુનિઓ તે પદ્મને અનાહત એ પ્રકારે કહે છે. ૩૯-૪૧

આનન્દસદનં તત્તુ પુરુષાધિષ્ઠિતં પરમ્ ॥

તદૂર્ધ્વં તુ વિશુદ્ધાશ્રયં દલગોદશપદ્મજમ્ ॥૪૨॥

તેથી ઉપર સોળ દલનું વિશુદ્ધ નામનું ચક્ર છે અને તે આનંદનું સ્થાન છે. પુરુષ જે રૂપ તેણે અધિષ્ઠિત છે. અર્થાત્ તે વિશુદ્ધ ચક્રના અધિષ્ઠાતા રૂપ દેવતા છે. ૪૨

સ્મરૈઃ ષોડશમિયુક્તં ધ્રુમ્નવર્ણં મહાપ્રભમ્ ॥

વિશુદ્ધં તનુતે યસ્માઝીવસ્ય હંસલોકનાત્ ॥૪૩॥

તે વિશુદ્ધ નામના ચક્રનાં જે સોળ દલ છે તેના પ્રત્યેક દલમાં એક એક સ્વરવર્ણ રહેવાથી તે સોળ દલો સોળ સ્વરથી યુક્ત છે ધ્રુમાડના જેવો જેનો વર્ણ છે, મહાન્ જેની કાંતિ છે, જે જીવાત્મા છે તે હંસ એટલે પરમાત્માનું અવલોકન કરે છે અને અવલોકન કરવાથી જીવ પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપ થાય છે; તેથી આ ચક્રનું નામ વિશુદ્ધ એવું આપવામાં આવ્યું છે. આ ઠેકાણે એટલું વિશેષ સમજવાનું છે કે ઉપરના રજોકામાં જે અનાહત નામનું ચક્ર કહ્યું તે હૃદય દેશમાં જાણવું અને વિશુદ્ધ નામનું ચક્ર કંઠ દેશમાં જાણવું, અને આમળના રજોકામાં જે આઘાચક્ર વર્ણન કરવામાં આવશે તે મૂળ-દેશમાં જાણવું. ૪૩

વિશુદ્ધં પદ્મમાख्याતમાકાશાખ્યં મહાદ્રુતમ્ ॥

આજ્ઞાચક્રં તદૂર્ધ્વં તુ આત્મનાઽધિષ્ઠિતં પરમ્ ॥૪૪॥

ઉપર જે વિશુદ્ધ નામનું ચક્ર વર્ણન કર્યું તેનું ખીણું નામ મહાદ્રુત આકાશચક્ર પણ કહેવામાં આવે છે અને તે વિશુદ્ધ ચક્રથી આગળ ભૂપ્રદેશમાં આજ્ઞાચક્ર છે તે એક ચક્ર આત્માએ અધિષ્ઠિત છે, અર્થાત્ તેની દેવતા આત્મા છે. ૪૪

આજ્ઞાસંક્રમણં તત્ર તેનાજ્ઞેતિ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

દ્વિદલં હૃક્ષસંયુક્તં પદ્મં તત્સુમનોહરમ્ ॥ ૪૫ ॥

તે આજ્ઞાચક્ર આજ્ઞાવડે સંક્રમણ છે, અર્થાત્ આજ્ઞાચક્રમાં જે પુરુષનું મન સ્થિર થાય છે તે પુરુષને સર્વ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને તે એમ કહી શકે છે કે આવું ભૂત હતું, આ પ્રકારે વર્તમાન ચાલે છે અને પછી ભવિષ્યમાં આ પ્રકારે થશે, એવા ત્રિકાલજ્ઞાનની આજ્ઞા કરવાથી આ ચક્રનું નામ આજ્ઞા એવું આપવામાં આવ્યું છે, તે ચક્રને દ્વિદલ એ જ દલ છે, હૃક્ષ એ એ અક્ષરોથી યુક્ત છે, અલંત મનોહર કમલના જેવો આકાર છે. ૪૫

કૈલાસાખ્યં તદૂર્ધ્વં તુ રોધિની તુ તદૂર્ધ્વતઃ ॥

एवं त्वाधारचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥ ४६ ॥

તે આજ્ઞાચક્રના ઉપર કૈલાસ નામનું ચક્ર છે, અને તેના ઉપર રોધિની નામનું ચક્ર એ. હે હિમાલય ! એ પ્રકારે આધાર ચક્રનું વર્ણન મે તને કહી જતાવ્યું. ૪૬

सहस्रारयुतं बिन्दुस्थानं तदूर्ध्वमीरितम् ॥

इत्येतत्કथितं सर्वं योगमार्गमनुत्तमम् ॥ ४७ ॥

સર્વ ચક્રોની ઉપર રહેલું હજાર જેના આરાઓ છે એવું ગિંદુ-
સ્થાન(પરમ આત્મસ્થાન)કહ્યું છે. હે હિમાવ્રય! જેનાથી ખીન્ને કોઈ
પણ માર્ગ ઉત્તમ નથી એવો યોગમાર્ગ સપૂર્ણ મે તને કહ્યો. ૪૭

આદૌ પૂરકયોગેનાપ્યાધારે યોજયેન્મનઃ ॥

ગુદમેદ્દાન્તરે શક્તિસ્તામાકુચ્ચ્ય પ્રબોધયેત્ ॥ ૪૮ ॥

“ચોતું જ્ઞાન મેળવી પછી શું કરવું એ આ શ્લોકમાં બતાવે
છે.” પ્રથમ પૂરકયોગવડે બહારના વાયુને ખીંચી કુંભકયોગ કરવો.
પછી મનને વાયુ સાથે જોડી મૂલાધારમાં તેની યોજના કરવી, પછી
શુદ્ધ અને સ્વિંગના મધ્યમાં અર્થાત્ મૂલાધારચક્રમાં રહેલી જે શક્તિ
(કુંડલિની) તેનું આકુચન કરી અર્થાત્ મૂલાધારમાં રહેલા વાયુવડે
તેનું પીડન કરી ઉત્થાપન કરવું. ૪૮

લિङ્ગભેદક્રમેઽવ બિન્દુચક્રં ચ પ્રાપયેત્ ॥

શમ્ભુના તાં પરાશક્તિમેકીભૂતાં વિચિન્નયેત્ ॥૪૯॥

તે શક્તિ એટલે કુંડલિની તેનું ઉત્થાપન કર્યા બાદ ઉપરના
શ્લોકોમાં વર્ણન કરેલાં તે તે ચક્રોમાં સ્થિત તેજોમય સ્વયંભૂ આદિ-
લિંગોનું ભેદન કરી અર્થાત્ ક્રમવડે તે માર્ગથી કુંડલિની શક્તિને
હજાર આરાઓવાળા ૧૫દુચક્રની સાથે જોડવી, પછી હજાર આરા-
વાળા પદ્મમાં સ્થિત શંભુની સાથે એકીભાવ કરી તે કુંડલિની પરાશક્તિ
એવી ભાવના કરવી. ૪૯

તત્રોન્થિનામૃતં યત્તુ દ્રુતલાક્ષારમોપમમ્ ॥

પાયયિત્વા તુ તાં શક્તિ માયાલ્લયાં યોગસિદ્ધિદામ્॥૫૦॥

તે બિંદુચક્રમાં શિવ અને શક્તિનો યોગ થયે સતે જે અમૃત ઉત્પન્ન થયું તે દીધલેલી લખના ગ્રસસમાન બાણુવું, તે અમૃતનું યોગની સિદ્ધિ આપવાવાળી માયા જેનું બીજું નામ છે એવી કુંડલિની પરાશકિાને પાત કરાવ. ૫૦

ષટ્ચક્રદેવતાસ્તત્ર સંતર્પ્યામૃતધારયા ॥

આનયેત્તન માર્ગેણ મૂલાધારં તતઃ સુધીઃ ॥ ૫૧ ॥

આગળ જે ષટ્ચક્રોનું નિરૂપણ કર્યું તે ચક્રોમાં સ્થિતિ તે તે દેવતાઓને તે બિંદુચક્રમાં અમૃતની ધારવડે તૃપ્તિ કરવા પછી જે માર્ગથી કુંડલિનીને મરતક પર્યંત યોગી લાંબો હતો તેજ માર્ગવડે પુનઃ મૂલાધારમાં પાછી લઈ જવી, ૫૧

एवमभ्यस्यमानस्याऽऽप्पहन्यहनि निश्चितम् ॥

पूर्वोक्तदृषिता मन्त्राः सर्वे सिद्ध्यन्ति नान्यथा ॥ ૫૨ ॥

એ પ્રમાણે પ્રતિદિન અભ્યાસ કરનાર યોગીના પ્રથમ કહેલા દૃષિત સર્વે મંત્રો નિશ્ચય સિદ્ધ થાય છે અન્યથા સિદ્ધ થતા નથી, અર્થાત્ જિનાદિ દોષથી દૃષિત મંત્રો આ યોગથીજ (હડયોગથીજ) સિદ્ધ થાય છે. એવું શારદાતિલકે નામના મંત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં કહ્યું પણ છે કે “इत्यादिदोषदुष्टांस्तान्मन्त्रानात्मनि योजयेत् । शोधयेत्तुद्धपवनोच्छ्रया योनिमुद्रया” જિનાદિ દોષોથી દુષ્ટ થએલા મંત્રોને મનની સાથે બોડી દેવા, પછી જેણે પ્રાણવાયુને રોક્યો છે એવો યોગી બદ્ધયોનિમુદ્રાવડે તે મંત્રોનું શોધન કરે. ૫૨

जरामरणदुःखाद्यैर्मुच्यते भवबन्धनात् ॥

ये गुणाः सन्ति देव्या मे जगन्मातुर्ययातथा ॥ ૫૩ ॥

તે ગુણાઃ સાધકવરે ભવન્ત્યેવ ન ચાન્યથા ॥

इत्येवं कथितं तात वायुधारणमुत्तमम् ॥ ५४ ॥

આ પ્રકારે યોગાભ્યાસ કરનાર યોગી જરા મરણુ આદિ દુઃખો-
થી તેમ મંસારના બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે, જમતી માતા દેવી
સ્વરૂપ જે હું તે મહારા જે પ્રકારના યથાર્થ ગુણો છે તેવાજ તે
સર્વે યથાર્થ ગુણો યોગાભ્યાસ કરનાર યોગીમાં આવી જાય છે,
અર્થાત્ મહારા જેવું તેનું પણ સામર્થ્ય થાય છે, ખીજના જેવું થતું
નથી હે તાત ! હિમાલય ! એ પ્રકારે મે તને વાયુને ધારણપ્રકાર
કહ્યો, અર્થાત્ વાયુની ધારણા શરીરમાં ફેવી રીતે કરવી, કીયે માર્ગે
કરવી અને કરવાથી શું ફળ મળે છે, એ સર્વ મે તને
વિસ્તારથી કહ્યું. ૫૩-૫૪

इदानीं धारणाख्यं तु शृणुष्ववहितो मम ॥

दिकालाद्यनवच्छिन्नदेव्यां चेतो विधाय च ॥ ५५ ॥

હે હિમાલય ! હવે દિશાકાલથી અવચ્છિન્ન દેવીના સ્વરૂપમાં
ચિત્તને ધારણુ કરી, સાવધાન મનથી મહારા ધારણા સ્વરૂપ સાંભળ.
જો કે પ્રમંગલવશથી ધારણાનું સ્વરૂપ આગળ કહી ગયા છીએ તો
પણ આ સ્થાનમાં પુનઃ ચિત્તની ધારણાનું સ્વરૂપ વર્ણન કરે છે- ૫૫

तन्मयो भवति क्षिपं जीवब्रह्मवपयोजनात् ॥

अथवा समलं चेतो यदि क्षिप न सिद्ध्यति ।. ५६.।

तदावयवयोगेन योगी योगान्समभ्यसेत् ॥

मदीयहस्तपादादावङ्गे तु मधुरे नग ॥ ५७ ॥

ચિત્તં સંસ્થાપયેન્મન્ત્રી સ્થાનસ્થાનજયાત્પુનઃ ॥

વિશુદ્ધચિત્તઃ સર્વાસ્મિન્રૂપે સંસ્થાપયેન્મનઃ ॥ ૫૮ ॥

દેવીને વિષે ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાથી શીઘ્ર યોગી તન્મયજ થાય છે, જેમ કીટભૃગન્યાયથી જીવાત્મા બ્રહ્મની સાથે અભેદભાવનાને પામે છે તેમ, અથવા જે મત્ત એ.લે વિદ્યેપાદ દોષ સહિત ચિત્ત દેવીના સ્વરૂપમાં એકાગ્રતાને જન્મદી ન પામે તો દેવીના અવયવોની સાથે ચિત્તને બેડી યોગી યોગનો અભ્યાસ કરે. હે હિમાલય ! મહારા હસ્તપાદ વગેરે સુંદર અવયવોમાં પોતાના ચિત્તને સ્થાપન કરવું, અર્થાત્ લગવતીના ચરણનું તેમજ હસ્તનું સ્વરૂપ પોતાના ચિત્તમાં સ્થિર કરવું, બાદ મંત્રની સિદ્ધિ મેળવનાર યોગી ધીરે ધીરે એક સ્થાનમાંથી બીજી જગાએ અને બીજેથી ત્રીજી જગાએ એમ મનને સ્થિર કરતો સતો વિશુદ્ધચિત્ત થઈ • મહારા સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પોતાના મનને સ્થાપે. ૫૬ ૫૮

યાવન્મનો લયં યાતિ દેવ્યાં સંવિદિ પવત ॥

તાવદિષ્ટમનું મન્ત્રી જપદોમૈઃ સમમ્ભયસેત્ ॥ ૫૯ ॥

“ જે પુરૂષની ધ્યાનયોગ કરવામાં શક્તિ નથી તે પુરૂષે શું કરવું બેઠકએ તે આ સ્લોકમાં બતાવે છે. ” હે હિમાલય ! જ્ઞાન સ્વરૂપિણી દેવીમાં જ્યાં સુધી પોતાના મનનો લય થાય નહિ ત્યાં સુધી મંત્રી (મંત્રનો જપ કરનાર યોગી) જપ હોમવડે, પોતાના ઇષ્ટ મંત્રનો અભ્યાસ કરે અર્થાત્ તેનો જપ કરે અને દેવીનું યજન કરે. ૫૯

મન્ત્રાભ્યાસેન યોગેન જ્ઞેયજ્ઞાનાય કલ્પતે ॥

ન યોગેન વિના મન્ત્રો ન મન્ત્રેણ વિના હિ સઃ ॥૬૦॥

મંત્રનો જપ કરવાથી તેમજ યોગનો અભ્યાસ કરવાથી જાણવાને યોગ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે, યોગ એટલે ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ, તેના વિના મંત્રની સિદ્ધિ થતી નથી, અને મંત્ર વિના યોગ પણ સિદ્ધ થતો નથી, અર્થાત્ મંત્રનો અને યોગનો પરસ્પર સંબંધ છે. ૬૦

द्वयोरभ्यासयोगो हि ब्रह्मसंसिद्धिकारणम् ॥

तमःपरिवृत्ते गेहे चटो दीपेन दृश्यते ॥ ६१ ॥

एवं मायावृतो ह्यात्मा मनुना गोचरीकृतः ॥

इति योगविधिः कृत्स्नः साङ्गः प्राक्तो मयाऽधुना । ६२॥

गुरुपदेशतो ज्ञेयो नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥

इतिશ્રીદેવીભાગવતે મહાપુરાણે સત્તમસ્કન્ધે પશ્ચમોઽધ્યાયઃ॥૫॥

મંત્રનો જપ અને યોગનો અભ્યાસ એ બેનો સંબંધ જ બ્રહ્મની સિદ્ધિમાં કારણ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ એ બે જ કારણ છે, ગાઢ અંધકારથી છવાઈ ગયેલા ઘરમાં પડેલો ઘટ દિવા વિના કદાપિ દેખાતો નથી, એ પ્રકારે માયાવડે આવૃત્ત થયેલો આત્મા મંત્ર વિના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતો નથી અર્થાત્ મંત્રના જપથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે અને સ્વસ્વરૂપ પોતાની મેળેજ દેખાઈ આવે છે. હે હિમાલય ! એ પ્રકારે સંપૂર્ણ અંગસહિત યોગનો વિધિ મેં તને જણાવ્યો, અને તે યોગનો વિધિ ગુરૂના ઉપદેશથી જ જાણવો જોઈએ કેવલ યોગશાસ્ત્રના પ્રથો વાંચવાથી આવડે તેમ નથી, અર્થાત્ યોગનો અભ્યાસ કરવા તેમાં યોગાભ્યાસ કરનાર ગુરૂની જરૂર છે, ગુરૂ વિના તે માર્ગ યથાથ રીતે કોઈ પણ બતાવી શકે તેમ નથી. ૬૧-૬૨

॥ इतिश્રીदेवीभागवतमां महापुराणमां सत्तमस्कंधमां देवोगी-

तामां पांचमो अध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

અધ્યાય ૬ ટો.

“છઠ્ઠા અધ્યાયના ત્રિશ સ્લોકોવાડે મુખ્યત્વે કરી બ્રહ્મસ્વરૂપ વર્ણન કરવામાં આવશે, કારણ કે બ્રહ્માવદા અત્યંત દુર્લભ છે તેથી યથા-વત્ આ અધ્યાયમાં કહેવાશે.”

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

इन्द्राय योगयुक्तात्मा ध्यायेन्मां ब्रह्मरूपिणीम् ॥

भक्त्या निर्व्याजं राजनासने समुपस्थितः ॥૧॥

“પાંચમા અધ્યાયમાં કથન કરેલા યોગની સિદ્ધિ થયા બાદ જે વસ્તુનું ધ્યાન કરવાનું છે તે વસ્તુ હવે પ્રતિપાદન કરે છે.” શ્રીદેવી હિમાવતને કહે છે કે નિષ્કામ ભક્તિવડે શોભતો અને આસન ઉપર બેઠેલો, પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલા યોગ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપિણી એવી જે હું તે મહારું ધ્યન કરે. ૧

आविःसन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदम् ॥

अत्रैतत्स्वमर्मितमेजत्प्राणनिमिषच्च यत् ॥ ૨ ॥

જેવા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે તે સ્વરૂપ આ સ્નાકમાં બતાવે છે. સર્વત્ર પ્રદાશમાન પોતાતી પાસેજ સ્થિત બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં વિચરતી એટલે પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં જેનું યથાર્થ પ્રાપ્તિમય પડવાથી તેમાં જ જેની ઉપસંગિધ છે. મુનિઓએ યાગાદિ સાધનો વડે પ્રાપ્ત તેથી મહત્પદ, આ બ્રહ્મસ્વરૂપ તાં આશ-શાદિ પંચમૂલો ક્રોધપત છે વળી બીજી કઇ કઇ વસ્તુઓ કલ્પિત છે,

તે કથન કરે છે. એજત્ એટલે ચક્રાયમાન પક્ષિ આદિ, પ્રાણુત્ એટલે મનુષ્યાદિ, નિમિષત્ નિમિષાદિ ક્રિયાવત્, વગેરે સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્મને વિષે જ કલ્પિત છે. ૨

एतज्ज्ञानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥

यदिचिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लોકા નિહિતા લોકિનથ ॥૩॥

હિમાલયના સમક્ષ દેવતાઓને ભગવતી કહે છે કે હે દેવો તે મ્હારું સ્વરૂપ જાણો કે જે સત્ એટલે કારણરૂપે માયા અને અસત્ એટલે કાર્યરૂપ જગત્ છે તે સત્ અને અસત્ એ બેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, લોકોના વિશેષ જ્ઞાનથી પણ પર છે, અર્થાત્ તેમના જ્ઞાનનો અવિષય છે, જે સ્વરૂપ સૂર્યાદિ પ્રકાશક પદાર્થોને પણ પ્રકાશ કરનાર છે. આણુથી પણ આણુ સ્વરૂપ છે. જે સ્વરૂપમાં બૂરાદિ લોકો તથા તેમાં રહેવાવાળા જનો સર્વ કલ્પિત છે. ૩

तदेतदक्षरं ब्रह्म समाणस्तदुवाङ्मनः ॥

तदेतत्सत्यममृतं तद्वेद्व्यं सौम्य विधि ॥ ૪ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં વર્ણન કરેલું બ્રહ્મસ્વરૂપ ચેતનસંકિતવાળું અને અક્ષર એટલે જેનો કાઈ પણ દિવસ નાશ ન થાય તેવું છે, તેજ સત્ય એટલે ત્રણ કાલવડે જેનો બાધ ન થાય તેવું અમૃત સ્વરૂપ છે. હે સૌમ્ય ! તે જ વેધ કરવાને યોગ્ય છે એમ જાણ્ય, અર્થાત્ તે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ મનરૂપી આણુવડે તાડન કરવા યોગ્ય છે મનનું તે સ્વરૂપમાં જ સમાધાન કરવું ૪

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं क्षुपासानिशितं संशयीत ॥

આયમ્ય તદ્ભાવગતેન ચેતસા લક્ષ્યં તદેવાક્ષરં સૌમ્ય વિદ્ધિ ॥

“ તે બ્રહ્મ સ્વરૂપ મનવડે દેવી રીતે વીંધવું તે આ શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરે છે.” ઉપનિષદોની અંદર પ્રતિપાદન કરેલું મહાત્મ્યરૂપ ધનુષને ગ્રહણ કરી, તેમ જ ઉપાસનાવડે તીક્ષ્ણ કરેલું અર્થાત્ નિરંતર ધ્યાનવડે તીક્ષ્ણ કરેલું બાણ તે ધનુષમાં સંધાન કરવું. હે સૌમ્ય ! હિમાલય ! ધનુષમાં બાણને સ્થાપન કર્યા પછી ખીચીને અર્થાત્ ઈંદ્રિયોએ સહિત અંતઃકરણને પોતપોતાના વિષયોથી નિવૃત્તિ પામી લક્ષ્ય જે બ્રહ્મ તેમાં સ્થાપન કરીને તે અક્ષર સ્વરૂપમાં તદ્રુપે સ્થિત ચિત્તવડે તે અક્ષર સ્વરૂપનો વેધ કરવો. ૫

પ્રણવો ધનુઃ શરો હ્યાત્મા બ્રહ્મ તલ્લન્યમુચ્યતે ॥

અપ્રમત્તેન વેદ્યવ્યં શરવત્તન્મયો ભવેત્ ॥ ૬ ॥

હવે ધનુષબાણ વગેરે કીયાં સમજવા તે પ્રતિપાદન કરે છે, પ્રણવ એટલે ઈંકાર અથવા દેવીનો પ્રણવ આ કેનાણે ધનુષ બાણનું, અર્થાત્ જેમ ધનુષ લક્ષ્યમાં બાણના પ્રવેશનું કારણ છે તેમ જ ચિત્તરૂપી બાણનું અક્ષરરૂપ લક્ષ્યમાં પ્રવેશ કારણ પ્રણવ એટલે ઈંકાર છે, પ્રણવના જપનો અભ્યાસ કરનાર પુરુષ મંસ્કાર પામી તેનું આક્રમ્બન કરી પ્રતિબંધરહિત અક્ષર સ્વરૂપમાં રહે છે, બાણને કેનાણે અંતઃકરણ લેવું અને લક્ષ્ય બ્રહ્મ સમજવું, એકાંત ચિત્તવડે લક્ષ્ય બ્રહ્મનો વેધ કરવો, વેધ કરતી વખતે બાણની માફક તન્મય થઈ જવું, અર્થાત્ જેમ બાણ લક્ષ્યની સાથે એકલાવ પામે છે તેમ જ દેહાદિમાં આત્મભાવનો તિરસ્કાર કરી અક્ષર બ્રહ્મની સાથે એકલાવના કરવી. ૬

યસ્મિન્દ્યૌશ્ચ પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમોતં મનઃ સહ પ્રાણૈશ્ચ સર્વૈઃ ॥

તમેવૈકં જાનતાત્માનમન્યા વાચો વિમુશ્ચયા અમૃતરયૈષ સેતુઃ ७

લક્ષ્ય અક્ષરસ્વરૂપ એક વખત ધ્યાનમાં આવે તેનું નથી તેથી પુનઃ તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, જે અક્ષર સ્વરૂપમાં ઘૌ (આકાશ) પૃથ્વી અંતરિક્ષ સર્વ પ્રાણિઓએ સહિત મન રહેલું છે તે એક અદ્વિતીય આત્માને જાણે, દેવતાઓના સમક્ષ [માલયને કહે છે કે હે દેવો ! જે આત્મસ્વરૂપને જાણી બીજી વાણીને અર્થાત્ પર-વિઘારૂપ વાણીને છાંડી દો, કારણ કે મોક્ષની પ્રાપ્તિમા એ સેતુ છે, અર્થાત્ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરવાનું એ જ કારણ છે અન્ય કારણ નથી ૭

અરા ઇવ રથનાભૌ સંહતા યત્ર નાહ્યઃ ॥

સ ઇષોતશ્વરતે बहुधा जायमानः ॥ ૮ ॥

જેમ રથની નાભિમા સમપિત આરાઓ પ્રવિષ્ટ છે તેમ જ જે હૃદયને વિષે બધી નાડીઓ પ્રવિષ્ટ છે, તે હૃદયને વિષે બુદ્ધિ પ્રલક્ષ્મનો સાક્ષી તે જ આત્મા મધ્યમાં રહેલો છે, અને બુદ્ધિ આદિના પ્રલયથી ઉત્પન્ન હોય તે થું એમ અંતઃકરણની ઉપાધિથી જુદા જુદા રૂપે પ્રતીયમાન છે. ૮

ओमित्येवं ध्यायथाम्भानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥

दिव्ये ब्रह्मपुरे व्यं म्रि आत्मा संप्रतिष्ठितः ॥ ૯ ॥

હિમાલય પ્રભૂત દેવતાઓને ભગવતી કહે છે કે હે દેવો ! ઓંકારનું આત્મજન (પ્રહણ) કરી તે આત્મસ્વરૂપનું તમે ધ્યાન કરો. ભગવતીએ આશીર્વાદ આપ્યું કે પાર ઉતરવાને અને અવિઘારહિત બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થ તમારું કલ્યાણ થાવ, તે આત્મા ક્યાં છે ? જે સર્વજ્ઞ જેનો આટલો બધો મહિમા છે તેઆત્મા, દિવ્ય

એટલે પ્રકાશવાળું જ્ઞાનપુર એટલે હૃદયકમલ તેને જે આકાશ ભાગ છે ત્યાં સ્થિત છે, અર્થાત્ આત્માનો બરોબર પ્રકાશ હૃદય કમલમાં થાય છે તેથી ત્યાં તેની સ્થિતિ બતાવી. ૯

મનોમયઃ પ્રાણશરીરનેતા પ્રતિષ્ઠિતોઽન્ને હૃદયં મન્નિધાય ॥

તદ્વિજ્ઞાનેન પરિપશ્યન્તિ ધીરા આનન્દરૂપમમૃતં યદ્વિભાતિ?૦

તે આ મા મનની વૃત્તિઓ વડે જ નિશ્ચય કરાય છે તેથી મનોમય છે, અતે તે મનોમય પ્રાણ અને શરીરનો નેતા છે, એક શરીરથી બીજા શરીર પ્રતિ અવસ્થિત છે. દેવી રીતે અવસ્થિત છે કે અત્રનું જેમ પરિણામ છે એવા હૃદયકમલમાં બુદ્ધિનું સંનિધાન કરી તે આત્મા અવસ્થિત છે, તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી વિવેકી પુરુષો સર્વત્ર પરિપૂર્ણ આત્માને જુવે છે. તે આત્માનું સ્વરૂપ આનન્દરૂપ એટલે દુઃખથી અગ્રસ્પૃષ્ટ હોવાથી સર્વદા અમૃતરૂપ ભાસે છે. ૧૦

પિયો હૃદયગ્રન્થિશ્ચિચ્ચન્તે સર્વસંતયાઃ ॥

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટે પરાવરે ॥ ૧૧ ॥

“આત્મજ્ઞાનનું થું ફલ છે તે આ શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરે છે.” હૃદયમાં રહેલી ગ્રંથિઓ બેદાર્ઠ જાય છે, અર્થાત્ ચિદહંકાર તાદાત્મ્ય-રૂપ નાથ પામે છે, સર્વ જાણવાને યોગ્ય વસ્તુમાં ઉત્પન્ન થતા સંશયો છેદાઈ જાય છે, તે પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર કરે સતે પ્રારબ્ધ શિવાય મંચિત અને ક્રયામાણુ કર્મો ક્ષય પામે છે. ૧૧

હિરણ્મયે પરે કોશે વિરજં બ્રહ્મ નિષ્કલમ્ ॥

તત્કુલ્મં જ્યોતિષાં જ્યોતિસ્તદ્વદાત્મવિદો વિદુઃ ॥૧૨॥

ઉપર કથન કરેલા અર્થને ટેકા આપનારા વેદના ત્રણ મંત્રોનો અનુવાદ કરે છે. હિરણ્મય એટલે જ્યોતિર્મય પર કાશમાં 'એટલે આનંદમય કાશમાં વિરજ એટલે ગુણત્રયરહિત અને નિષ્કલ એટલે માયા રહિત ધ્વજ છે. ઉક્ત વિશેષણવાળું છે એથી જ અત્યંત શુભ્ર (સ્વચ્છ) છે, પ્રકાશ કરનારા સૂર્યાદિને પણ પ્રકાશ કરનાર છે, જે ધ્વજસ્વરૂપ આત્માને જાણનારા વિવેકી પુરૂષો મહોટા પ્રયાસથી જાણે છે તે આત્મસ્વરૂપ જ્યોતિર્મય આનંદમય કાશમાં રહ્યું છે, અર્થાત્ ત્યાં તેની ઉપલબ્ધ થાય છે. ૧૨

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रत रक्कं नेमा विद्युतो भान्ति कुताऽयमग्निः
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१३॥

તે આત્મસ્વરૂપ ધ્વજમાં સૂર્ય પ્રકાશ કરી શકતો નથી, તેમજ ચંદ્ર અને તારાઓ પણ પ્રકાશ કરી શકતા નથી. વજળા પણ પ્રકાશ કરી શકતી નથી, અગ્નિ તો ક્યાંથી જ પ્રકાશ કરી શકે. વિશેષ શું કહેવું જે કાંઈ આ જગત્ બધું પ્રકાશિત છે તે ધ્વજના પ્રકાશથી જ સર્વ પ્રકાશિત છે અને તે ધ્વજના પ્રકાશથી જ સૂર્યાદિ વગેરે પ્રકાશિત છે. ૧૩

ब्रह्मैवेदममृत पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥

अब्रह्मोर्ध्वं च ममृत ब्रह्मवेदं विश्वं वरिष्ठम् ॥१४॥

ભગવતી દેવતાઓના પ્રતિ હે છે કે મેં જે ધ્વજનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું તેજ સંસ છે અને તે શિવાય અન્ય સર્વે રજ્જુમ સર્પની માફક કલ્પત છે તેથી તે ધ્વજસ્વરૂપનો જ આત્રય કરવો જોઈએ એ ઉપનિષદમાં બતાવે છે. આ અમૃતસ્વરૂપ ધ્વજ જ

આગળ પાછળ દક્ષિણ ઉત્તર નીચે ઉંચે ચોતરફ ફેલાએલું આ વરિદ વિશ્વ બ્રહ્મરૂપજ છે, અર્થાત્ સર્વનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે અને કલ્પિત વિશ્વની અધિષ્ઠાનને છોડી અન્યત્ર સત્તા નથી. ૧૪

एताद्वगनुभवो यस्य स कृतार्थो नरोत्तमः ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ॥૧૫॥

જેનો સર્વત્ર બ્રહ્મભાવનો અનુભવ છે તેજ કૃતાર્થ અને નરોત્તમ ઉત્તમ નર જાણવો. પ્રસન્ન જેનું મન છે. એવો તે બ્રહ્મભૂત વિવેકી શોક કરતો નથી તેમ ક્રોધ પણ પદાર્થની અપેક્ષા કરતો નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મ વ્યતિરિક્ત મિથ્યા હોવાથી તેનો શોક અથવા અપેક્ષા જ્ઞાનીને સંભવેજ નહિ. ૧૫

द्वितीयाद्वै भयं राजंस्तदभावाद्धिभेति न ॥

न तद्वियोगो मेप्यस्ति मद्वियोगोऽपि तस्य न ॥૧૬॥

ભયમાં કારણ બીજી વસ્તુ છે પરંતુ જ્ઞાનીએ બ્રહ્મ શિવાય અન્ય વસ્તુ કલ્પિત માની છે તેથી હે હિમાલય ! અન્યનો અભાવ હોવાથી જે જ્ઞાનિ ભય પામતો નથી. તેમજ પોતાના મનમાં એમ માને છે કે તે વસ્તુનો મારી સાથે વિયોગ નથી તેમ મારો તેની સાથે વિયોગ નથી કારણ કે મિથ્યા વસ્તુનો સંયોગ વિયોગ બની શકે જ નહિ. ૧૬

अहमेव स सोऽहं वै निश्चितं विद्धि पर्वत ॥

मद्दर्शनं तु तत्र स्याद्यत्र ज्ञानी स्थितो मम ॥૧૭॥

હે પર્વત ! (હિમાલય !) ઉપરના શ્લોકોમાં પ્રતિપાદન કરેલા બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાની તે હું જ છું, અર્થાત્ હું તેજ છું.

અને તે જ્ઞાની હુંજ છું, અને મહારા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને જાણનાર
જ્ઞાની જે ઠેકાણે સ્થિત છે તે જ ઠેકાણે મહારું દર્શન થાય છે, અર્થાત્
તેવા જ્ઞાનીના હૃદયકમલમાં હમેશાં હું વાસ કરીને રહું છું. ૧૭

નાહં તીર્થે ન કૈલાસે વૈકુણ્ઠે વા ન કર્હિચિત્ ॥

વસામિ કિંતુ મજ્જાનિહદયામ્ભોજમધ્યમે ॥૧૮॥

હે હિમાલય ! હું તીર્થમાં કૈલાસમાં તેમજ વૈકુંઠમાં કોઈપણ
જગ્યામાં વસતી નથી, કિંતુ મહારા યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાની
પુરુષોના હૃદયકમલમાં વસું છું. ૧૮

મત્પૂજાકોટિકલદં સકૃન્મજ્જાનિનોડર્વનમ્ ॥

કુલં પવિત્રં તસ્યાસ્તિ જનની કૃતકૃત્યકા ॥૧૯॥

મહારા યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાનીનું પૂજન જે એક વખત
કર્તું હોય તે મહારી કોટીપૂજનું જે ફક્ત તેને આપનારું છે, તેનું
આખું કુલ પવિત્ર થાય છે, અને તેની જનની કૃતકૃત્ય થાય છે. ૧૯

વિશ્વંભરા પુણ્યવતી ચિત્રયો यस્ય ચેતસઃ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનં તુ યત્પૃષ્ઠં તયા પર્વતસત્તમ ॥૨૦॥

જે પુરુષનું ચિત્ત પરમાત્માના સ્વરૂપમાં લય પામ્યું છે તે
પુરુષવડે પૃથ્વી પુણ્યવાળી ગણાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષો જે પૃથ્વી
ઉપર વિચરે છે તે પૃથ્વી પણ ધન્ય છે, હે પર્વતમાં શ્રેષ્ઠ હિમાલય !
તેં જે બ્રહ્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ પુછું હતું તે કહ્યું. ૨૦

કથિતં તન્મયા સર્વં નાડો વક્તવ્યમસ્તિ હિ ॥

ઈદં જ્યેષ્ઠાય પુત્રાય ભક્તિયુક્તાય શીલિને ॥૨૧॥

શિષ્યાય ચ યથોક્તાય વક્તવ્યં નાન્યથા ક્વચિત્ ॥

યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ ॥૨૨॥

તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥

યેનોપદિષ્ટા વિદ્યેયં સ એવ પરમેશ્વરઃ ॥ ૨૩ ॥

મે તને જે બ્રહ્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ કહ્યું એથી અન્ય બીજું કંઈ પણ કહેવાનું નથી, આ બ્રહ્મજ્ઞાન ભક્તિયુક્ત પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને અને શાસ્ત્રમાં જે શિષ્યનાં લક્ષણ કહ્યાં છે તે લક્ષણયુક્ત સુંદર પોતાના શિષ્યને કહેવું જોઈએ, બીજાને આવા ઉત્તમ જ્ઞાનનો અધિકાર નથી. જેની દેવને વિષે પરા (ત્રેષ) ભક્તિ છે, જેવી દેવને વિષે છે તેવીજ પોતાના ગુરૂને વિષે છે તેવા અધિકારીને મહાત્મા પુરૂષો જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે અર્થાત્ અનધિકારીને ઉપદેશ કરતા નથી, જેણે આ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારીને ઉપદેશ કર્યો તે તો સાક્ષાત્ પરમેશ્વર જેવાજ જાણવા. ૨૧-૨૩

યસ્યાયં મુકુતં કર્તુમસમર્થસ્તતો ઋણી ॥

પિત્રોરપ્યધિકઃ પ્રોક્તો બ્રહ્મજન્મપ્રદાયકઃ ॥૨૪॥

બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશક ગુરૂ, માતા પિતા કરતાં પણ અધિક છે એવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; કારણ કે માતા પિતાથી થએલો જન્મ મરણ પછી નાશ થાય છે અને ગુરૂએ કરેલો બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ નાશ થતો નથી. જે ગુરૂતા કરેલા સદુપદેશનો બદલો વાળવાને શિષ્ય અસમર્થ છે, તેથી શિષ્ય ગુરૂનો જન્મભર કરજદાર છે. ૨૪

પિતૃજાતં જન્મ નેષ્ટં નેત્યં જાતં કદાચન ॥

તસ્યૈ ન દ્રઘેદિત્યાદિનિગમોપ્યવદન્નગ ॥ ૨૫ ॥

પિતાથી ઉત્પન્ન થએલું જન્મ જેવી રીતે નષ્ટ થાય છે તેવી રીતે ગુરૂથી થએલો સદુપદેશ કદાપિ નષ્ટ થતો નથી, અર્થાત્ કાલાંતરમાં પણ તેનું ફલ મળ્યા વગર રહેતું નથી. હે હિમાવ્રય ! તેથી તે ઉપદેશક ગુરૂનો કદાપિ દ્રોહ કરવો નહિ એનું વેદનું વચન છે. ૨૫

તસ્માઞ્ચાશ્રમસ્ય સિદ્ધાન્તો ब्रह्मदाता गुरुः परः ॥

શિવે રુષ્ટે ગુરુશ્ચાતા ગુરૌ રુષ્ટે ન શક્કરઃ ॥ ૨૬ ॥

તેથી શાસ્ત્રનો એવો સિદ્ધાંત છે કે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશક ગુરૂ બ્રેષ્ટ છે. જ્યારે શંકર રૂષ્ટ થાય છે ત્યારે ગુરૂ તેનું રક્ષણ કરે છે, અને ગુરૂ રૂષ્ટ થયા તો પછી શંકર તેનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, એમ જાણી શકર કરતાં પોતાના ઉપદેશક ગુરૂ ઉપર વધારે ભાવ રાખવો. ૨૬

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रीगुरुं तोषयेन्नर ॥

કાયેન મનસા વાચા સર્વદા તત્પરો ભવેત્ ॥૨૭॥

હે હિમાવ્રય ! તેથી સર્વ પ્રયત્નવડે તે ગુરૂને સંતોષવા, કાયવડે મનવડે વચનવડે જેમ બને તેમ તેમની સેવા કરવી, અર્થાત્ ઉપદેશક ગુરૂનું જેવી રીતે મન સંપાદન થાય તેવી રીતે તેમનું હિત કરવું એ શિષ્યનો ધર્મ છે. ૨૭

अन्यथा तु कृतघ्नः स्यात्कृद्रे नास्ति निष्कृतिः ॥

इन्द्रेणायवणायोक्ता शिरश्छेदप्रतिज्ञया ॥ ૨૮ ॥

જો શિષ્ય ગુરૂની મન વચન કાયાવડે સેવા ન કરે તો કૃતઘ્ન કહેવાય છે અને કૃતઘ્નનો બદલો શાસ્ત્રમાં નથી. ઈંદ્રે આયર્વાણ્ય

(દધ્યહ)નામના મુનિને ધ્વજવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો અને એમ પશુ કહ્યું છે કે જો તું કોઈને ઉપદેશ કરીશ તો તારું માથું કાપી નાખીશ. આ ઠેકાણે એવો ઇતિહાસ છે કે દધ્યહ નામના અથર્વાણ મુનિએ ઇંદ્રની પ્રાર્થના કરી કે મહારાજ ! તમે મને ધ્વજવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. પછી ઇંદ્રે ધ્વજવિદ્યાનો ઉપદેશ કરી કહ્યું કે જો આ ધ્વજવિદ્યાનો તું કોઈને ઉપદેશ કરીશ તો તારો શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે. પછી કેટલોક સમય વ્યતીત થયા બાદ દેવતાઓના વૈષ્ણ અશ્વિનીકુમારોએ તે દધ્યહ નામના મુનિની પાસે આવી ધ્વજવિદ્યાની પ્રાર્થના કરી. પછી મુનિએ કહ્યું કે જો હું તમને ધ્વજવિદ્યાનો ઉપદેશ કરું તો ઇંદ્ર આવીને મારો શિરચ્છેદ કરે તેથી હું તમને ઉપદેશ નહિ કરું મુનિનું વચન સાંભળી અશ્વિનીકુમારોએ ઉત્તર આપ્યું કે હે મુનિરાજ ! આ તમારું માથું કાપી અમે બીજા સ્થાનમાં રાખીશું અને તેને ઠેકાણે અમે લોકોનું માથું બેસારીશું તે મુખથી જાને અમને ઉપદેશ કરો, જ્યારે ઇંદ્ર આવીને તમારા શિરનો છેદ કરશે ત્યારે અમે તમારું પૂર્વનું જે મસ્તક છે તે પાછું સ્થાપન કરીશું, પછી તમારા મુખ્ય મસ્તકથી પુનઃ અમને ધ્વજવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો, સૂર્યાદિ તેજ પ્રમાણે બધું વ્રતાંત થયું અને મુનિએ ધ્વજવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો, અર્થાત્ ધ્વજવિદ્યા અધિકારી શિવાયને આપવી નહિ. ૨૮

अश्विभ्यां कथने तस्य शिरश्छिन्नं च वज्रिणा ॥

अथायं तच्छिरो नष्टं दृष्ट्वा वैद्यौ सुरोत्तमौ ॥૨૯॥

पुनः संयोजितं स्वीयं ताभ्यां मुनिशिरस्तदा ॥

इतिसंकटसंपाद्या ब्रह्मविद्यां नगाधिप ॥ ૩૦॥

લઘ્વા યેન સ ધન્યઃ સ્યાત્કૃતકૃત્યશ્ચ ભૂધર ॥

इति श्रीदे० महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां षष्ठोऽध्यायः॥६॥

અશ્વિનીકુમારોને અભિવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવાથી ઈંદ્રે આવીને દધ્યઃ નામના મુનિનું શિર છેદી નાંખ્યું, પછી દેવતાઓના ંદ્રે અશ્વિનીકુમારોએ તે લગાડેલું ધોડાનું શિર નષ્ટ થએલું જોઈ પુનઃ ઋષિનું પોતાનું જે શિર હતું તે જોડી દીધું. હે હિમાલય ! એ પ્રકારે અતિસંકટથી અભિવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે સહેલાઈથી મળે તેમ નથી. હે ભૂધર ! જેણે અભિવિદ્યા મેળવી છે તે આ જગત્માં ધન્ય અને મૃતમૃલ્ય છે. ૨૯-૩૦

॥ इति श्रीदेवीभागवतमां महापुराणमां सप्तमस्कन्धमां देवी-
गीतामां छट्ठो अध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

अध्याय ७ मो.

“ આ સપ્તમા અધ્યાયના પીસ્તાલીશ શ્લોકોવડે ભક્તિસ્વરૂપને! મહિમા વર્ણન કરવામાં આવશે. ”

॥ हिमालय उवाच ॥

स्वीयां भक्तिं वद स्वाम्भ येन ज्ञानं सुखेन हि ॥

जायेत मनुजस्यास्य मध्यमस्याविरागिणः ॥ १ ॥

હિમાલય ભક્તિનું સ્વરૂપ પુછે છે કે હે અંબે ! તમારી ભક્તિનું સ્વરૂપ અમને કહો, જે ભક્તિવિના જ્ઞાનમાં સુખ નથી, જેનામાં દૈરાગ્ય નથી એવા મધ્યમ અધિકારી મનુષ્યને જ્ઞાનમાં સુખ ઉત્પન્ન થાય એવું ભક્તિનું સ્વરૂપ વર્ણન કરીને કહો. ૧

॥ દેવ્યુવાચ ॥

માર્ગાશ્રયો મે વિરુયાતા મોક્ષમાતૈ નગાધિપ ॥

કર્મયોગો જ્ઞાનયોગો ભક્તિયોગશ્ચ સત્તમ ॥ ૨ ॥

આ પ્રકારે હિમાલયનો પ્રશ્ન સાંભળી ભગવતી બોલ્યાં કે હે પર્વતરાજ ! મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં ત્રણ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે. કર્મયોગ જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ. તેમાં જ્ઞાનયોગ સાક્ષા મોક્ષમાં કારણ છે, અને કર્મયોગ તથા ભક્તિયોગ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષમાં કારણ છે. ભક્તિયોગશબ્દથી આ ઠેકાણે ઉપાસનામાર્ગ લેવો. ૨

ત્રયાણામધ્યયં યોગ્યઃ કર્તુ શક્તોઽસ્તિ સર્વથા ॥

સુલભતાન્માનસતાત્કાયચિત્તાધીનતાત્ ॥ ૩ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં કથન કરેલા ત્રણ માર્ગમાં વર્તતા અધિકારીઓએ આ ભક્તિયોગ સર્વથા કરવાને શક્ય છે, કારણ કે ખીજ બે યોગ કરતાં આ ભક્તિયોગ સુલભ છે અને શરીરને આયાસ નહિ આપતાં કેવલ માનની વૃત્તિથી સંપાદ્ય છે, જે ભક્તિયોગમાં શરીર ચિત્ત દ્રવ્ય વગેરેને કલેશ આપવાની પણ જરૂર નથી. ૩

ગુણભેદાન્મનુષ્યાણાં સા ભક્તિસ્ત્રિવિધા મતા ॥

પરપીઠાં સમુદ્દિશ્ય દમ્ભં કૃત્વા પુરઃસરમ્ ॥ ૪ ॥

મનુષ્યોના ત્રણ પ્રકારના ગુણુભેદથી ભક્તિના પણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ માનેલા છે. અર્થાત્ સત્ત્વગુણ રજોગુણ અને તમોગુણ એ ત્રણ ગુણો મનુષ્યોમાં હોય છે તેથી સાત્ત્વિકી ભક્તિ રાજસી ભક્તિ અને તામસી ભક્તિ એ ત્રણ ભેદો ભક્તિના કલા છે. પોતાના મનમાં

દંભ રાખી તેમ જ ખીજખોને પીડાના ઉદ્દેશથી ભક્તિ કરનારો આ શ્લોકનો આગળ શ્લોક સાથે સંબંધ છે. ૪

માત્સર્યક્રોધયુક્તો યસ્તસ્ય ભક્તિસ્તુ તામસી ॥

પરપીઢાદિરહિતઃ સ્વકલ્યાણાર્થમેવ ચ ॥ ૫ ॥

અને માત્સર્ય તથા ક્રોધવડે યુક્ત જે પુરૂષ છે તેની ભક્તિ તામસી જાયતી. ખીજખોને પીડા નહિ કરી અને પોતાના કલ્યાણાર્થ જ ભક્તિ કરનારો આ શ્લોકનો આગળના શ્લોક સાથે સંબંધ છે. ૫

નિત્યં સકામો હૃદયે યશોર્થી ભોગલોલુપઃ ॥

તત્ત્વફલસમાવાપ્ત્યૈ મામુપાસ્તેઽતિભક્તિનઃ ॥ ૬ ॥

અને નિત્ય પોતાના હૃદયમાં કામનાવાળો, યશની ઇચ્છાવાળો નાના પ્રકારના ભોગ ભોગવવામાં લોલુપ અને તે તે ફક્તની પ્રાપ્તિ માટે અત્યંત ભક્તિથી મારી ઉપાસના કરે છે. ૬

ભેદબુદ્ધ્યા તુ માં સ્વસ્માદન્યાં જાનાતિ પામરઃ ॥

તસ્ય ભક્તિઃ સમાખ્યાતા નગાધિપ તુ રાજસિ ॥ ૭ ॥

તે પામર ભેદબુદ્ધિથી મને પોતાથી જુદી જાણે છે, અર્થાત્ ભેદભાવથી મારું યજન કરે છે. હે પર્વતરાજ ! તે પુરૂષની ભક્તિ રાજસી એ પ્રકારે વિદ્વાનોએ કહી છે ૭

પરમેશાર્પણં કર્મ પાપસંક્ષાલનાય ચ ॥

વેદોક્તત્વાદવશ્યં તત્કર્તવ્યં તુ મયાર્જનશ્ચમ્ ॥ ૮ ॥

इति निश्चितबुद्धिस्तु भेदबुद्धिमुपाश्रितः ॥

करोति प्रीतये कर्म भक्तिः सा नग सात्त्विकी ॥९॥

“હવે એ શ્લોકોવડે સાત્ત્વિકી ભક્તિનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે.” જે કાંઈ કર્મ કરવું તે પરમેશ્વરને અર્પણ કરવું અથવા તેા પાપના નાશસર જે કર્મ કરવામાં આવે છે, અને વેદમાં કહ્યું છે માટે અવશ્યક મ્હારે રાજ કર્મ કરવું એ પ્રકારે જેની બુદ્ધિ નિશ્ચિત છે, જીવાત્મા અને ઇશ્વરનો પરસ્પર ભેદ છે એવી ભેદબુદ્ધિનો આશ્રય કરનાર પુરૂષ મ્હારી પ્રીતિને માટે જે ભક્તિ કરે છે હે દિમાલય ! તે સાત્ત્વિકી ભક્તિ જાણવી. ૮-૯

परभक्तः प्रापिकेयं भेदबुद्धयवलम्बनात् ॥

पूर्वप्रोक्ते हुमे भक्ती न परप्रापिके मते ॥१०॥

“ત્રણ પ્રકારનું ભક્તિનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું તેમાં તામસી ભક્તિ અને રાજસી ભક્તિ મુમુક્ષુએ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી, અને સાત્ત્વિકી ભક્તિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એ આ શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરે છે.” તે સાત્ત્વિકી ભક્તિ. પરપ્રેમરૂપા પરભક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવાવાળી છે, તેથી સાત્ત્વિકી ભક્તિ આશ્રય કરવા લાયક છે. સાત્ત્વિકી ભક્તિ પરભક્તિ કહેવાતી નથી, કારણ કે તેમાં ભેદબુદ્ધિનો આશ્રય છે અને પરભક્તિમાં સર્વથા અભેદબુદ્ધિ જ થઈ જાય છે તેથી સાત્ત્વિકી ભક્તિ પરભક્તિની પ્રાપ્તિકા છે, અને તામસી ભક્તિ તથા રાજસી ભક્તિ પદભક્તિની પ્રાપ્તિકા નથી એવું મારું માનવું છે. ૧૦

અધુના પરમકૃતિ તુ પ્રોચ્યમાનાં નિવોધ મે ॥

મદ્દુશ્રવણં નિત્યં મમ નામાનુકીર્તનમ્ ॥ ૧૧ ॥

હે હિમાવય ! હવે હું નને પરાભક્તિનું સ્વરૂપ કહું તેને સાંભળ પુરાણોની અંદર કથન કરેલા મહારા ગુણોનું શ્રવણ કરવું અને નિરંતર મહારા નામોનું કીર્તન કરવું, અર્થાત્ એક ક્ષણ પણ ભગ-વતીના નામોચ્ચારણ વિના ગમાવવો નહિ. ૧૧

કલ્યાણગુણરત્નાનામાકરાયાં મયિ સ્થિરમ્ ॥

ચેતસો વર્તનં ચૈવ તૈલધારાસમં સદા ॥ ૧૨ ॥

શુભ ગુણરૂપી રત્નોની ખાણરૂપ જો હું તે મ્હારે વિષે નિરંતર તૈલની ધારામાફક વિચ્છેદરહિત પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરવું અર્થાત્ સંસારના નાશવાન્ પદાર્થોમાંથી પોતાના ચિત્તને હઠાવી મ્હારે વિષેજ નિરંતર સ્થાપન કરવું. ૧૨

હેતુન્તુ તત્ર કો વાપિ ન કદાચિદ્ભવેદપિ ॥

સામીપ્યસાર્થિસાયુજ્યસાલોક્યાનાં ન ચેષણા ॥ ૧૩ ॥

એ પ્રકારના ધ્યાનનું ફક્ત હોય અથવા ન હોય તો પણ કેવલ મારી પ્રીતિ સંપાદન કરવા અવસ્ય ધ્યાન કરવું જોઈએ, મારી પરાભક્તિનું સેવન કરનારને સામીપ્ય, સાર્થિ, સાયુજ્ય અને સાલોક્ય એ ચાર પ્રકારની મુક્તિમાંથી કોઈની પણ ઇચ્છા રહેતી નથી. ૧૩

મત્સેવાતોઽધિકં કિંચિન્નૈવ જાનાતિ કર્હિંચત્ ॥

સેવ્યસેવકતાભાવાત્તત્ર મોક્ષં ન વાઙ્મતિ ॥ ૧૪ ॥

અને તે મારો પરમભક્ત મ્હારી સેવાથી કાંઈ પણ અધિક કાંઈ કાલમાં જાણુનો નથી, અર્થાત્ મારી સેવા જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ માને છે, તેમાં સેવ્યસેવકભાવ હોવાથી મોક્ષની પણ ઇચ્છા કરતો નથી. ૧૪

પરાનુરક્ત્યા મામેવ ચિન્તયેયો હ્યતન્દ્રિતઃ ॥

સ્વામેદેનૈવ મા નિત્યં જાનાતિ ન વિમેદતઃ ॥ ૧૫ ॥

પરમ પ્રેમવડે આલસ્યરહિત થઈ જે ભક્ત મ્હાર ચિંતન કરે છે તે મ્હારો પરમ ભક્ત પોતાથી અભિન્ન જ મને નિત્ય જાણે છે બેદભાવથી જાણુનો નથી, અર્થાત્ પોતાના મનમાં એમ માને છે કે હું જ પોતે સમ્યક્દાનંદ ભગવતીસ્વરૂપ છું. ૧૫

મદ્રૂપત્વેન જીવાનાં ચિન્તનં કુરુતે તુ યઃ ॥

યથા સ્વસ્યાત્મનિ પ્રીતિસ્તથૈવ ચ પરમાત્મનિ ॥ ૧૬ ॥

જે મ્હારો ભક્ત જીવોનું મ્હારા રૂપથી ચિંતન કરે છે, અર્થાત્ આ બધા જીવો ભગવતીરૂપજ છે ભગવતીની સત્તાથી ભિન્ન સત્તા જીવોની નથી એ પ્રકારે માને છે, તે મ્હારો ભક્ત જેવી રીતે પોતાના આત્મામાં પ્રીતિવાળો છે તેવીજ રીતે બીજાના આત્મામાં પણ પ્રીતિવાળો હોય છે, કારણ કે તેનામાં બેદભાવ છે જ નહિ. ૧૬

ચૈતન્યસ્ય સમાનતાન્ન મેદં કુરુતે તુ યઃ ॥

સર્વત્ર વર્તમાનાં માં સર્વરૂપાં ચ સર્વદા ॥ ૧૭ ॥

જે મ્હારો ભક્ત કોઈ પણ જગાએ બેદને કરતો નથી, અર્થાત્ બેદબુદ્ધિ બિલકુલ કરતો નથી; કારણ કે ચૈતન્ય બધી

જગાએ સમાન છે, સર્વત્ર અને સર્વ કાલમાં વર્તમાન એવી મને સર્વરૂપ જુવે છે. ૧૭

નમતે યજતે ચૈવાપ્યાચાણ્ડાલાન્તમીશ્વર ॥

ન કુત્રાપિ દ્રોહબુદ્ધિ કુસ્તે મેદવર્જનાત્ ॥ ૧૮ ॥

બ્રહ્મદેવથી આરંભી ચાંડાલપર્યંત સર્વત્ર એકરૂપે રહેલી મને નમે છે, તેમજ મહાઈ યજ્ઞન કરે છે. હે હિમાલય ! ભેદ ભાવ દૂર થવાથી કામના ઉપર પણ દ્રોહબુદ્ધિ કરતો નથી. ૧૮

મત્સ્થાનદર્શને શ્રદ્ધા મદ્ગત્તદર્શને તથા ॥

મચ્છાસ્ત્રશ્રવણે શ્રદ્ધા મન્ત્રતન્ત્રાદિષુ પ્રમો ॥ ૧૯ ॥

મહારાં જે સ્થાનો છે તેના દર્શનમાં શ્રદ્ધા રાખવી, તેમજ મહારા જે અનન્યભક્તો છે તેના દર્શનમાં પણ શ્રદ્ધા રાખવી, જેમાં મહારા ચરિત્રનું વર્ણન છે એવાં મહારા શાસ્ત્રોનાં શ્રવણમાં શ્રદ્ધા રાખવી, હે હિમાલય ! મન્ત્રતન્ત્રાદિમાં પણ શ્રદ્ધા રાખવી. ૧૯

મયિ પ્રેમાકુલમતી રોમાશ્ચિતતનુઃ સદા ॥

પ્રેમાશ્રુજલપૂર્ણાક્ષઃ કણ્ઠગદ્ગદનિસ્વનઃ ॥ ૨૦ ॥

અનન્યેનૈવ ભાવેન પૂજયેદ્યો નગાધિપ ॥

મામીશ્વરીં જગદ્યોર્નિ સર્વકારણકારણમ્ ॥૨૧॥

મહારે વિષે પ્રેમવડે જેની બુદ્ધિ વ્યાકુલ છે, શરીરનાં રુવાટાં જેનાં ઉભાં થઇ ગયાં છે, પ્રેમવડે અશ્રુજલથી જેનાં નેત્રો પૂર્ણ થયાં છે, ગદ્ગદ કંઠ થવાથી જેના સ્વરનો ભંગ થયો છે. એવો મહારો

ભક્ત, હે હિમાલય ! સર્વ કારણનું પણ કારણરૂપ જગત્તી થોનિ (ઉત્પત્તિસ્થાન) એથી મને ઇશ્વરીને અનન્યભાવવડે પૂજે છે. ૨૦-૨૧

વ્રતાનિ મમ દિવ્યાનિ નિત્યનૈમિત્તિકાન્યપિ ॥

નિત્યં યઃ કુરુતે ભક્ત્યા વિત્તશાટ્યવિવર્જિતઃ ॥૨૨॥

હે હિમાલય ! જે મ્હારો ભક્ત દ્રવ્યનો વ્યય કરવામાં શક્તો રહિત થયો સતો નિરંતર ભક્તિવડે મ્હારાં દિવ્ય એવાં વ્રતો કરે છે, તેમજ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોને પણ કરે છે. ૨૨

મદુત્સવદિદક્ષા ચ મદુત્સવકૃતિસ્તથા ॥

જાયતે યસ્ય નિયતં સ્વભાવાદેવ ભૂધર ॥ ૨૩ ॥

હે હિમાલય ! જે પરમ ભક્તને મ્હારા ઉત્સવ જોવાની ઈચ્છા થાય છે, તેમજ નવીન નવીન નિત્ય ઉત્સવોં કરવાની પણ ઈચ્છા થાય છે, કારણ કે તે ભક્તની મ્હારે વિષે અલંત પ્રીતિ હોવાથી આવાં ઉત્તમ કાર્યો સ્વભાવથીજ થયા કરે છે. ૨૩

ઉચ્ચૈર્ગાયંશ્ચ નામાનિ મમૈવ સ્વનુ નૃત્યતિ ॥

અહંકારાદિરહિતો દેહતાદાત્મ્યવર્જિતઃ ॥ ૨૪ ॥

તે મ્હારો ભક્ત મ્હારા નામોનું ઉચ્ચસ્વરથી ગાન કરતો સતો નૃત્ય કરે છે, દેહને વિષે તાદાત્મ્ય છોડી અને અહંકાર કામ ક્રોધાદિથી રહિત થયો સતો આનંદમાં વર્તે છે. ૨૪

પ્રારબ્ધેન યથા યચ્ચ ક્રિયતે તત્તથા ભવેત્ ॥

ન મે ચિન્તાસ્તિ તત્રાપિ દેહસંરક્ષણાદિષુ ॥ ૨૫ ॥

હે હિમાલય ! મ્હારે પરમ ભક્ત પોતાના મનમાં એમ જ માને છે કે જે પ્રારબ્ધ કર્મથી સુખદુઃખ વગેરે થાય છે તે અવશ્ય થયાજ કરે છે, તેમાં દેહાદિના સંરક્ષણમાં મ્હારે શું કરવા ચિંતા કરવી જોઈએ એમ જાણી નિરંતર ભગવતીના ધ્યાનમાં જ તત્પર રહે છે. ૨૫

इतिभक्तिस्तु या प्रोक्ता परभक्तिस्तु सा स्मृता ॥

यस्यां देव्यतिरिक्तं तु न किंचिदपि भाव्यते ॥૨૬॥

હે હિમાલય ! એ પ્રકારની જે ભક્તિ મેં તને કહી તે પરા-ભક્તિ જાણવી. જે પરાભક્તિમાં દેવી શિવાય દુનિયામાં કંઈ છે જ નહિ એ એવી ભાવના કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ આ સર્વ જગત્ દેવી મય જ છે એવી ભાવના પરાભક્તિમાં, થઈ જાય છે. ૨૬

इत्थं जाना परा भक्तिर्यस्य भूधर तत्त्वनः ॥

तदैव तस्य चिन्मात्रे मद्रूपे विलयो भवेत् ॥૨૭॥

હે હિમાલય ! એ પ્રકારની યથાર્થ પરાભક્તિ જેને થઈ છે. તેના તે જ સમયમાં ચિન્માત્ર જે મ્હારૂં રૂપ છે તેમાં વિલય થાય છે, અર્થાત્ પરાભક્તિવડે સ્વસ્વરૂપમાં ચિત્તવ્રયની યોગ્યતા આવે છે. ૨૭

भक्तेस्तु या परा काष्ठा सैव ज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥

वैराग्यस्य च सीमा सा ज्ञाने तदुभय यतः ॥૨૮॥

જે ભક્તિની પરાકાષ્ટા છે તેનું નામ જ જ્ઞાન કહેવું છે, અને તેજ વૈરાગ્યની સીમા છે, જેથી જ્ઞાનમાં ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એ એ

પ્રધાન કલ્યાં છે. અર્થાત્ જ્ઞાન થયે સતે ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એ બે સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે, તેથી ભક્તિ અને વૈરાગ્યની જે પરા કાષ્ટા છે તેજ સમજવું ૨૮

भक्तौ कृतायां यस्यापि प्रारब्धवशतो नग ॥

न जायते मम ज्ञानं मणिद्वीपं स गच्छति ॥ ૨૯ ॥

હે હિમાલય ! મ્હારી ભક્તિ કરે સતે પણુ જે પુરૂષને પ્રાર-
બ્ધના યોગથી મ્હારું જ્ઞાન થતું નથી તે પુરૂષ મ્હારા મણિ દ્વીપ
નામના સ્થાનમાં જાય છે, અર્થાત્ મ્હારી ભક્તિના પ્રભાવથી આ
મૃત્યુલોકને છોડી મણિદ્વીપમાં જે ડેકાણે હું પ્રલક્ષ બિરાજતું છું
ત્યાં જાય છે. ૨૯

तत्र गत्वाऽखिलान्भोगाननिच्छन्नपि चच्छति ॥

तदन्ते मम चिद्रूपज्ञानं सम्यग्मवेक्षण ॥ ૩૦ ॥

તે મણિદ્વીપમાં જઈને પોતાની ઇચ્છા ન હોય તો પણુ તે
સ્થાનના પ્રભાવથી સંપૂર્ણ એવા ભોગને મનુષ્ય ભોગવે છે. હે
હિમાલય ! ત્યાર બાદ મ્હારા ચિદ્રૂપનું સમ્યક્જ્ઞાન યથાર્થ રીતે
થાય છે.

तेन मुक्तः सदैव स्याज्ज्ञानान्मुक्तिर्न चान्यथा ॥

इहैव यस्य ज्ञानं स्याद्भूतप्रत्यगात्मनः ॥ ૩૧ ॥

તે મણિદ્વીપમાં પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાન વડે સદા તે મુક્ત જ થાય
છે, કારણ કે જ્ઞાન વિના મુક્તિ કદાપિ થતી નથી, અને જે પુરૂષને
આજ લોકમાં હૃદયની અંદર રહેલા પ્રલય આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન
થયું છે, આગળના શ્લોક સાથે સંબંધ છે ૩૧

મમ સંવિત્પરતનોસ્તસ્ય પ્રાણા વજ્રન્તિ ન ॥

બ્રહ્મૈવ સંસ્તદાપ્નોતિ બ્રહ્મૈવ બ્રહ્મ વેદ યઃ ॥ ૩૨ ॥

તથા મારા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જેને યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે. તે પુરુષના પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ થતું નથી. એટલે મૃત્યુ થતું, નથી કારણ કે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઇને જ બ્રહ્મને પામેલા છે, અને વેદની શ્રુતિ પણ એ પ્રકારે બોધન કરે છે કે જે બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણે છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. ૩૨

કઠચામીકરસમમજ્ઞાનાત્તુ તિરોહિતમ્ ॥

જ્ઞાનાદજ્ઞાનનાશેન લબ્ધમેવ હિ લભ્યતે ॥ ૩૩ ॥

જેવી રીતે પોતાના ગદ્દામાં રહેલું સોનાનું આભૂષણ પોતાના અજ્ઞાનથી માલમ પડતું નથી અને એમ બોલવા લાગે છે કે મ્હારું આભૂષણ ખોવાઈ ગયું. બાદ કાંઈ જાનીએ તેને બતાવ્યું કે તારું આભૂષણ તારી પાસે જ છે. ખોવાયું નથી, તેવી જ રીતે આત્મસ્વરૂપ પોતાની પાસે જ છે, પરંતુ અજ્ઞાનવડે તિરોભૂત છે તેથી માલમ પડતું નથી, પછી અજ્ઞાનનો નાશ થયે સતે તે જ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અન્યની થતી નથી. ૩૩

વિદિતાવિદિતાદન્યન્નગોત્તમ વપુર્મમ ॥

યથાદર્શો તથાઽઽત્મનિ યથા જલે તથા પિતૃઞ્ચોકે ॥૩૪॥

હે પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ હિમાલય ! તે મ્હારું આત્મસ્વરૂપ, વિદિત એટલે કાર્ય જે ઘટાદિ તેથી અન્ય છે અને અવિદિત એટલે કારણ માયા-રૂપ તેથી પણ અન્ય છે. જેમ આરસમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ

જ આત્માવધયક આ દેહમાં અનુભવ થાય છે, જેની રીતે જલમાં પડેલું પ્રતિબિંબ પૂર્વની અપેક્ષાથી ભિન્ન સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે તેવીજ રીતે પિતૃલોકમાં અનુભવ થાય છે. ૩૪

છાયાતપૌ યથાસ્વચ્છૌ વિવિક્તૌ તદ્દેવ હિ ॥

મમ લોકે ભવેજ્ઞાનં દ્વૈતભાનવિવર્જિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

જેની રીતે લોકમાં છાયા અને તાપ એ બંને પદાર્થો સ્વચ્છ અને સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે તેવીજ રીતે મ્હારા લોકમાં જેમાંથી દ્વૈતભાન દૂર થયું છે એવું અદ્વિતીયજ્ઞાન યથાર્થ રીતે થાય છે. ૩૫

યસ્તુ વૈરાગ્યવાનેવ જ્ઞાનહીનો ધ્રિયેત ચેત્ ॥

બ્રહ્મલોકે વસેન્નિત્યં યાવત્કલ્પં તતઃ પરમ્ ॥ ૩૬ ॥

શુચીનાં શ્રીમતાં ગંધે ભવેત્તસ્ય જનિઃ પુનઃ ॥

કરોતિ સાધનં પશ્ચાત્તતો જ્ઞાન હિ જાયતે ॥ ૩૭ ॥

જે પુરૂષ સંપૂર્ણ વૈરાગ્યવાન તો છે અને સદ્ગુણના અભાવને લીધે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી તે પુરૂષ કદાચિત્ મરણ પામ્યો તો આ મૃત્યુલોકને છોડી અન્નલોકમાં જઈ વસે છે, ત્યાં આગળ કલ્પની સમાપ્તિપર્યંત તેને રહેવું પડે છે, આઠ પવિત્ર શ્રીમાન્ના ધરમાં પુનઃ તેનો જન્મ થાય છે, અને ત્યાં જન્મ થયા પછી જ્ઞાનના સાધનો પ્રથમ સંપાદન કરે છે. પછી તેને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેટલાક પ્રથમરોનો એવો આશય છે કે અન્નલોકમાં ગએલા પુરૂષનું પુનરાગમન થતું નથી, અને અભાનના ઉપદેશથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે પછી તે અશ્વસ્વરૂપ થાય છે. ૩૬-૩૭

अनेकजन्मभी राजञ्ज्ञानं स्यान्नैकजन्मना ॥

ततः सर्वप्रयत्नेन ज्ञानार्थं यत्नमाश्रयेत् ॥ ३८ ॥

હે હિમાલય ! મનુષ્યોને અનેક જન્મમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે એક જન્મમાં જ્ઞાન થતું નથી, તેથી જેમ બને તેમ સર્વ પ્રયત્નથી જ્ઞાનમાટે વિવેકીઓએ યત્ન કરવો જોઈએ. ૩૮

नोचेन्महाविनाशः स्याज्जन्मैतर्द्धुभं पुनः ॥

तत्रापि प्रथमे वर्णे वेदे प्राप्तिश्च दुर्लभा ॥ ३९ ॥

આ ઉત્તમ મનુષ્યદેહ દુર્લભ છે અને તે મનુષ્યદેહને પામી જો જ્ઞાનને માટે મનુષ્ય પ્રયાસ ન કરે તો ખરેખર તેણે પોતાનો મહેરોટા નાશ કર્યો એમ સમજવું. મનુષ્યદેહમાં પણ બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ થવો એ અત્યંત દુર્લભ છે, અને બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ મારણ કરીને પણ વેદની પ્રાપ્તિ થવી એ અત્યંત દુર્લભ છે. ૩૯

शमादिषट्कसंपत्तिर्योगसिद्धिस्तथैव च ॥

तथोत्तमगुरुप्राप्तिः सर्वमेवात्र दुर्लभम् ॥ ४० ॥

વેદની પ્રાપ્તિ થયા બાદ વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટસંપત્તિ અને મોક્ષે રુચિ એ ચાર સાધનોમાં કહેલી શ્મ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ છ પ્રકારની સંપત્તિ મળવી એ દુર્લભ છે, અને સંપત્તિ મળ્યા બાદ યોગની સિદ્ધિ મળવી એ દુર્લભ છે, તેમ જ બંધી વાતની અનુકૂલતા છતાં ઉત્તમ ગુરુની પ્રાપ્તિ થવી એ દુર્લભ છે, તાત્પર્ય ઉત્તમ વસ્તુઓ સહેલાઈથી મળી સકતી નથી. ૪૦

તથેન્દ્રિયાણાં પદુતા સંસ્કૃતત્વં તનોસ્તથા ॥

અનેકજન્મપુણ્યૈસ્તુ મોક્ષેચ્છા જાયતે તતઃ ॥ ૪૧ ॥

પોતાના શરીરની સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં અપૂર્વ સામર્થ્યના બળથી તેમાં ક્રિયા કરવાની શક્તિ આવતી. તેમ જ પોતાનું શરીર પણ વેદના સંસ્કારોથી સંસ્કારવાળું થવું જોઈએ, પછી અનેક જન્મના શુભ પુણ્યથી મનુષ્યની મોક્ષમાં ઈચ્છા થાય છે. ૪૧

સાધને સફલેઽપ્યેવં જાયમાનેઽપિ યો નરઃ ॥

જ્ઞાનાર્થ નૈવ યતતે તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ ૪૨ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં કથન કરેલાં મર્વે સાધનો અનુદ્રાણ હોવા છતાં જો પુરુષ જ્ઞાનને માટે સારી રીતે પ્રયાસ ન કરે તો પછી તેનો જન્મ નિર્ર્થક સમજવા. નાતપર્ય બધી વાતની અનુદ્રુલતા ન્યારે પરમાત્માએ આપી ત્યારે જ્ઞાનને માટે જ મનુષ્યે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. ૪૨

તસ્માદ્રાજન્યયાશ્ચક્ત્યા જ્ઞાનાર્થ યત્નમાશ્રયેત્ ॥

પદેપદેઽશ્વમેઘસ્ય ફલમાપ્નોતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૪૩ ॥

હે હિમાલય ! તેથી તું પણ જ્ઞાનને માટે તારી શક્તિ પ્રમાણે પ્રયાસ કર્ય, અને જ્ઞાનને માટે પ્રયાસ કરવાથી તને ક્ષણેક્ષણે અશ્વ-મેઘ યત્ન કરવા જેટલું ફલ પ્રાપ્ત થશે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી એમ તું જાણ્ય. ૪૩

ઘૃતમિવ પયસિ નિગૂઢં ભૂતે ભૂતે ચ વસતિ વિજ્ઞાનમ્ ॥

સતતં મન્યયિતવ્યં મનસા મન્યાનભૂતેન ॥ ૪૪ ॥

“ આ સ્તોત્રમાં ઉપદેશનો સાર બતાવે છે. ” જેમ દુધમાં ઘી રહ્યું છે તેમ જ સર્વબૂત પ્રાણિઓમાં વિજ્ઞાન (અત્મ) તિરેહિતરૂપે રહ્યું છે, પરંતુ જેવી રીતે દુધમાં રહેલું ઘી મંથન દુદ્ધરૂપે જુદું પાડી શકીએ છીએ તેવીજ રીતે મનરૂપી મંથનદંડથી અર્થાત્ વિચારરૂપ મંથનદંડથી નિરતર દેહાદિથી અમનું સ્વરૂપ પૃથક્ કરવું. ૪૪

જ્ઞાનં લब्ધ્વા કૃતાર્થઃ સ્યાદિતિ વેદાન્નકિંચિદ્ધમઃ ॥

સર્વપુત્રં સમાસેન કિં ભૂયઃ શ્રાતુપિચ્છમિ ॥ ૪૫ ॥

इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ૩૥

જ્ઞાનને પામી મનુષ્ય કૃતાર્થ થાય છે. એવું વેદાંતશાસ્ત્ર નગારૂં વગાડીને કહે છે. હે દિમાસય ! મેં તને સંક્ષેપથી જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહી બતાવ્યું, હવે પુનઃ શું શ્રવણ કરવાને ઇચ્છે છે. ૪૫

॥इति आदेशीभागवतमां महापुराणयां सप्तमस्कन्धमां देवी-
गीतायां सप्तम अध्याय समाप्त ॥ ૭ ॥

અધ્યાય ૮ મો.

“ આઠમા અધ્યાયના ઓમશુપચાસ સ્તોત્રોત્તરે ભગવતીના મહોત્સવો ’ તેમજ પ્રેતો અને તેમનાં રહેવાનાં સ્થાનો વગેરે કથન કરવામાં આવશે. ”

॥ હિમાલય ઉવાચ ॥

કતિ સ્થાનાનિ દેવેશિ દ્રષ્ટવ્યાનિ મહીતલે ॥

મુખ્યાનિ ચ પવિત્રાણિ દેવીપ્રિયતમાનિ ચ ॥૧॥

“સાતમા અધ્યાયમાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે મહારા પરમ જ્ઞાને પ્રથમ મહારા સ્થાનોના દર્શનમાં શ્રદ્ધા રાખવી, તેમ જ મહારાં દિવ્ય એવાં વ્રતો કરવાં, અને મહારા ઉત્સવોનું દર્શન કરવામાં ઇચ્છા રાખવી વગેરે પ્રતિપાદન કર્યું હવે તે દેવીનાં સ્થાનો કયાં ? વ્રતો કયાં ! ઉત્સવો કયા ? એ સર્વ હિમાલય પૂછે છે” હે દેવોની ઈશ્વરિ ! આ પૃથ્વીતલમાં આપનાં કેટલાં સ્થાનો જોવાને લાયક છે ? અને ભગવતીને પ્રિય એવાં મુખ્ય પવિત્ર સ્થાનો કયાં કયાં છે ? ૧

વ્રતાન્યપિ તથા યાનિ તુષ્ટિદાન્યુત્સવા અપિ ॥

તત્સર્વં વદ મે માતઃ કૃતકૃત્યો યતો નરઃ ॥ ૨ ॥

તેમ જ સંતોષને આપનારાં વ્રતો કયાં કયાં છે ? વળી ઉત્સવો પણ કયા કયા છે ! હે માતઃ : એ સર્વે મને તમે કૃપા કરીને કહો. જે સાંભળવાથી મનુષ્ય કૃતકૃત્ય થાય, અર્થાત્ આપના પવિત્ર સ્થાનો તેમ જ પાપને નાશ કરનારાં આપનાં વ્રતો અને આપના ઉત્સવો વગેરેનું સ્વરૂપ વર્ણન કરીને કહો. ૨

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

સર્વં દૃશ્યં મમ સ્થાનં સર્વં કાલા વ્રતાત્મકાઃ ॥

ઉત્સવા સર્વકાલેષુ યતોઽહં સર્વરૂપિણી ॥ ૩ ॥

આ પ્રદારનું હિમાલયનું વચન સાંભળી ભગવતી ગેદ્યાં કે હે હિમાલય ! આ જગતમાં જેટલી નામરૂપવાળી વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે તે બધાં મારાં જ સ્થાનો છે, કારણ કે આ બધું જગત મારે વિષે કલ્પિત છે. અને બધા જગતનું અધિષ્ઠાન હું પોતે જ છું, તેમ જ સર્વ કાળો પણ ત્રતરૂપ જ સમજવા, અર્થાત્ જે કાળમાં મારા પ્રીત્યર્થ જે કાંઈ શુભકર્મ કરવામાં આવે તે સર્વ માનાં ત્રતો સમજવાં, અને જ્યારે પોતાના મનમાં ઈચ્છા થાય ત્યારે સર્વ કાલમાં ઉત્સવો કરવા, કારણ કે હું સર્વરૂપિણી છું ૩

તથાપિ ભક્તવાત્સલ્યાત્કિર્ચિકિંચિદ્યોચ્યતે ॥

શ્રૃણુષ્વાવહિતો ભૂત્વા નગરાજ વચો મમ ॥ ૪ ॥

હે પર્વતના રાજા હિમાલય ! તો પણ બંદોના ઉપર અત્યંત વાત્સલ્યભાવ હોવાથી કિંચિત્ કિંચિત્ ત્રતો, સ્થાનો અને ઉત્સવો હું તને કહીશ તે માંડ વચન સાવધાન મનથી સાંભળ. ૪

કોલાપુરં મહાસ્થાનં યત્ર લક્ષ્મીઃ સદા સ્થિતા ॥

માતુઃપુરં દ્વિતિયં ચ રેણુકાચિઘ્નિનં પરમ ॥ ૫ ॥

પ્રથમ મ્હાર ઉત્પત્તિસ્થાન કોલાપુર છે, અને તે સ્થાન દક્ષિણ દેશમાં આવ્યું છે. જે સ્થાનમાં નિરતર ત્રદમીનો નિવાસ છે, બીજું સ્થાન માતુઃપુર કહેવાય છે, અને તે સ્થાન સત્વાદ્રિપર્વતમાં આવ્યું છે તે ઉત્તમ સ્થાનનાં અવિષ્ટાત્રી રેણુકા (પરશુરામની માતા) છે. ૫

તુલજાપુરં તૃતીયં સ્યાત્સપ્તશૃઙ્ગં તથૈવ ચ ॥

દિહ્નુલાયા મહાસ્થાનં જ્વાલામુખ્યાસ્તથૈવ ચ ॥૬॥

ભગવતીનું ત્રીજું સ્થાન તુલજાપુર છે, અને ત્યાં તુલજાભવાની એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, એથી જગદંબાનું સમશાંગ નામનું સ્થાન છે. અને તે સ્થાન નામિકથી લગભગ પચીસ મૈલ ઉપર આવેલું છે, તે સ્થાનમાં અષ્ટાદશભુજ વિરાજમાન છે, પાંચમું હિંચુલા માતાનું સ્થાન જાણવું, તેમ જ છઠું જ્વાલામુખીનું મહાસ્થાન જાણવું :

શાકમ્ભર્યાઃ પરં સ્થાનં ભ્રામર્યાસ્થાનમુત્તમમ્ ॥

શ્રીરક્તદન્તિકાસ્થાનં દુર્ગાસ્થાનં તથૈવ ચ ॥ ૭ ॥

ત્યારબાદ સાતમું શ્રેષ્ઠસ્થાન શાકંભરી માતાનું જાણવું અને આઠમું ભ્રામરી માતાનું ઉત્તમ સ્થાન જાણવું, નવમું શ્રીરક્તદન્તિકા માતાનું સ્થાન જાણવું, તેમ જ દશમું દુર્ગા માતાનું સ્થાન જાણવું. ૭

વિન્ધ્યાચલનિવાસિન્યાઃ સ્થાનં સર્વોત્તમોત્તમમ્ ॥

અન્નપૂર્ણામહાસ્થાનં કાશ્ચીપુરમનુત્તમમ્ ॥ ૮ ॥

અગીયારમું સર્વોત્તમ સ્થાન વિન્ધ્યાચલનિવાસિની (વિન્ધ્યવાસિની) માતાનું જાણવું, બારમું અન્નપૂર્ણા દેવીનું સ્થાન જાણવું, તેરમું ઉત્તમ કાશ્ચીપુરસ્થાન છે. ૮.

મીમાદેવ્યાઃ પરં સ્થાનં વિમલાસ્થાનમેવ ચ ॥

શ્રીચન્દ્રલામહાસ્થાનં કૌશિકીસ્થાનમેવ ચ ॥ ૯ ॥

ચૌદમું ભીમાદેવીનું ઉત્તમ સ્થાન છે ત્યાર બાદ પંદરમું વિમલા દેવીનું સ્થાન સમજવું, સોળમું શ્રીચંદ્રલા માતાનું મહાસ્થાન જાણવું, (આ સ્થાન કર્ણાટક દેશમાં આવ્યું છે) સત્તરમું કૌશિકી માતાનું સ્થાન જાણવું. ૯

નીલામ્બાયાઃ પરં સ્થાનં નીલપર્વાતમસ્તકે ॥

જામ્બૂનદેશ્વરીસ્થાનં તથા શ્રીનગરં શુભમ્ ॥ ૧૦ ॥

નીલ પર્વતના મસ્તકકેપર અઢારમું શ્રીનીલાંબાનું ઉત્તમ સ્થાન જાલુતું, ઓગણીસમું જાંબૂનદેશ્વરીનું સ્થાન છે. તેમ જ વીસમું સુંદર શ્રી નગર સ્થાન છે. ૧૦

ગુણકાલ્યા મહાસ્થાનં નેપાલે યત્પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

મીનાક્ષ્યાઃ પરમં સ્થાનં યત્ત્વ મોક્તં ચિદમ્બરે ॥૧૧॥

એકવીસમું નેપાલદેશમાં ગુણકાલીનું મહાસ્થાન રહેલું છે, બાવીસમું મીનાક્ષીનું પરમસ્થાન ચિદમ્બરમાં રહેલું છે.

વેદારણ્ય મહાસ્થાનં મુન્દર્યા સપ્તિષ્ઠિતમ્ ॥

ઐકામ્બરં મહાસ્થાનં પરશક્ત્યા પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૨॥

ત્રેવીસમું વેદારણ્ય નામનું મહાસ્થાન છે, અને ત્યાં શ્રી સુંદરી જગદંબા વિરાજિત છે, ચોવીસમું એકાંબર નામનું મહાસ્થાન છે, અને તે પરશક્તિથી અષ્ટિષ્ઠિત છે, અર્થાત્ એકાંબર સ્થાન ભુવનેશ્વર એવા નામથી જાળખાય છે, ઓ તે સ્થાન પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રના સમીપ છે, અને ત્યાં વિરાજિત ભગવતીનું નામ ભુવનેશ્વરી એનું આપવામાં આવ્યું છે. ૧૨

મહાલસાપરં સ્થાનં યોગેશ્વર્યાસ્તસ્યૈવ ચ ॥

તથા નીલસરસ્વત્યાઃ સ્થાનં ચીનેષુ વિશ્રુતમ્ ॥ ૧૩

પચીસમું મહાલસા માતાનું ઉત્તમ સ્થાન છે, તેમજ છવીસમું યોગેશ્વરીનું સ્થાન જાલુતું, તેમજ નીલસરસ્વતીનું સત્તારીશમું સ્થાન

જાણવું, અને તે સ્થાન ચીનાદેશમાં આવ્યું છે. ચીનાઓ માતાજીનું રૂપાંતરથી પૂજન કરે છે. ૧૩

**વૈદ્યનાથે તુ વગલાસ્થાનં સર્વોત્તમં મતમ્
શ્રીમચ્છ્રીભુવનેશ્વર્યા મણિદ્વીપં મમ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥**

અદ્વાવીશમું જગલામુખીનું સ્થાન સર્વોત્તમ જાણવું. અને તે સ્થાન ઝાડખંડી વૈદ્યનાથમાં આવેલું છે. તેમજ ઓગણત્રીશમું શ્રીમદ્ભુવનેશ્વરીનું સ્થાન મણિદ્વીપમાં સાંભળ્યું છે. ૧૪

**શ્રીમન્નિપુરભૈરવ્યાઃ કામાખ્યાયોનિમण्डलम् ॥
ભૂમण्डલે ક્ષેત્રરત્ન મહામાયાધિવાસિતમ્ ॥ ૧૫ ॥**

ત્રીશમું શ્રીમત્ત્રિપુરભૈરવીનું સ્થાન છે, જેનું ખીળું નામ કામાખ્યાયોનિમંડળ છે, અર્થાત્ કામાખ્યા મહાદેવી દક્ષ પ્રજાપતિને ત્યાં સતીદેહે અવતર્યા અને તેમનું યોનિમંડળ કામરૂદેશની અંદર પડ્યું છે, જેનું વર્ણન કાલિકાપુરાણની અંદર લંબાણથી આપવામાં આવ્યું છે, આ ભૂમંડળમાં મહામાયાએ સુશોભિત આ સર્વોત્તમ ક્ષેત્રરત્ન છે. ૧૫

**નાતઃ પરતરં સ્થાનં કચિદસ્તિ ધરાતલે ॥
પ્રતિમાસં ભવેદેવી યત્ર સાક્ષાદ્રજસ્વલા ॥ ૧૬ ॥**

આ પૃથ્વીના તલઉપર આ શિવાયનું જગદંબાનું ખીળું કોઈપણ સ્થાન સર્વોત્તમ નથી, જે ઉપર વર્ણન કરેલા કામાખ્યાના સ્થાનમાં ભગવતી સાક્ષાત્ પ્રતિમાસ રજસ્વલા થાય છે, અર્થાત્ તે સ્થાન એકું જાગૃત છે કે જ્ય ભગવતી સાક્ષાત્ છે. ૧૬

તત્રત્યા દેવતાઃ સર્વાઃ પર્વતાત્મકતાં ગતાઃ ॥

પર્વતેષુ વસન્ત્યેવ મહત્યો દેવતા અપિ ॥ ૧૭ ॥

તે કામાખ્યા સ્થાનની અંદર રહેલા અંપૂર્ણ દેવતાઓ પર્વત-
રૂપે રહેલા છે, - તે મહોટા મહોટા દેવતાઓ પણ પર્વતની અંદર
જ નિવાસ કરીને રહેલા છે, દેવતાઓને પર્વતોમાં રહેવાનું કારણ શું છે
તે કાલિકાપુરાણમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. ૧૭

તત્રત્યા પૃથિવી સર્વા દેવીરૂપા સ્મૃતા બુધૈઃ ॥

નાતઃ પરતરં સ્થાન કામાખ્યાયોનિમण्डલાत् ॥ ૧૮ ॥

તે કામાખ્યા સ્થાનમાં રહેલી અંપૂર્ણ પૃથ્વી દેવીસ્વરૂપ જ
છે એમ વિદ્વાન પુરુષોનું માનવું છે, કામાખ્યાયોનિમંડલના શિવાય
બીજું કોઈપણ ઉત્તમ સ્થાન નથી. (યોનિમંડલ શબ્દનો અર્થ
પંદરમા સ્લોકની અંદર જોઈ લેવો.) ૧૮

ગાયત્ર્યાથ પરં સ્થાનં શ્રીમત્પુષ્કરમીરિતમ્ ॥

અમરેશે ચણ્ડિકા સ્યાત્પ્રભાસે પુષ્કરેક્ષિણી ॥ ૧૯ ॥

એકત્રીશમું ગાયત્રી માતાનું ઉત્તમ સ્થાન પુષ્કર ક્ષેત્રમાં વિદ્વા-
નોએ કહ્યું છે, અમરેશ, (અમરસર)માં ચાંડિકા માતાનું સ્થાન છે,
અને પ્રભાસક્ષેત્રમાં પુષ્કરેક્ષિણી માતાનું સ્થાન છે. ૧૯

નૈમિષે તુ મહાસ્થાને દેવી સા લિંગધારિણી ॥

પુરુહૂતા પુષ્કરાક્ષે અષાઢૌ ચરતિસ્તથા ॥ ૨૦ ॥

નૈમિષારણ્ય નામના મહાક્ષેત્રમાં લિંગધારિણી (ચિન્હધારિણી)

માતાનું સ્થાન છે, અને પુષ્કરાક્ષસ્થાનમાં પુરૂહતા માતાનું સ્થાન છે, તેમજ અષાઢિ ક્ષેત્રમાં ચરતિ માતાનું સ્થાન આવેલું છે. ૨૦

ચण्डमुण्डी महास्थाने दण्डिनी परमेश्वरी ॥

भारभूती भवेद्भूतिर्नाकुले नकुलेश्वरी ॥ ૨૧ ॥

દંડ જેના હાથમાં છે એવી પરમેશ્વરી ચંડમુંડી માતાનું સ્થાન મહાસ્થાનમાં છે, અને ભારતભૂતિ સ્થાનમાં ભૂતિ માતાનું સ્થાન છે અને નાકુલ નામના સ્થાન નકુલેશ્વરી માતાનું છે. ૨૧.

चन्द्रिका तु हरिश्चन्द्रे श्रीगिरौ शङ्करी स्मृता ॥

जप्येश्वरे त्रिशूला स्यात्सूक्ष्मा चाम्रातकेश्वरे ॥ ૨૨ ॥

હરિશ્ચંદ્રક્ષેત્રમાં ચંદ્રિકા માતાનું સ્થાન છે, શ્રી ગિરિમાં શાંકરી માતાનું સ્થાન છે, અને જપ્યેશ્વર સ્થાનમાં ત્રિશૂલા માતાનું સ્થાન છે, અને આમ્રાતકેશ્વર નામના સ્થાનમાં સૂક્ષ્મા દેવીનું સ્થાન છે. ૨૨

शङ्करी तु महाकाले शर्वाणी मध्यमाभिधे ॥

केदाराख्ये महाक्षेत्रे देवी सा मार्गदायिनी ॥ ૨૩ ॥

મહાકાલસ્થાનમાં (ઉજ્જયિની)માં શાંકરી દેવીનું સ્થાન છે, મધ્યમેશ્વરસ્થાનમાં શર્વાણી માતાનું સ્થાન છે, કેદારશ્વર મહાસ્થાનમાં માર્ગદાયિની દેવીનું સ્થાન છે. ૨૩

भरवाख्ये भैरवी सा गयायां मङ्गला स्मृता ॥

स्थाणुप्रिया कुलक्षेत्रे स्वायंभुव्यपि नाकुले ॥ ૨૪ ॥

ભૈરવ નામના ક્ષેત્રમાં ભૈરવી માતાનું સ્થાન આવેલું છે, તેમ જ ગયાળમાં મંગલા દેવીનું સ્થાન છે, કુરુક્ષેત્રમાં સ્થાણપ્રિયા માતાનું સ્થાન છે, સ્થાણ એટલે શિવજી અને તેની પ્રિયા-સ્ત્રી માટે સ્થાણ-પ્રિયા એનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, નાકુલક્ષેત્રમાં સ્વાયંભુવી માતાનું સ્થાન છે. ૨૪

કનકલે ભવેદુગ્રા વિશ્વેશા વિમલેશ્વરે ॥

અટ્ટહાસે મહાનન્દા મહેન્દ્રે તુ મહાન્તકા ॥ ૨૫ ॥

કુરુક્ષેત્ર પાસે કનખક્ષેત્રમાં ઉગ્રા દેવીનું સ્થાન છે, અને વિમલેશ્વર ક્ષેત્રમાં વિશ્વેશા માતાનું સ્થાન છે, અટ્ટહાસ નામના ક્ષેત્રમાં મહાનન્દા માતાનું સ્થાન છે, મહેન્દ્રમાં મહાન્તકા માતાનું સ્થાન છે. ૨૫

भीमे भीमेश्वरी पोक्ता स्थाने वस्त्रापथे पुनः ॥

भवानी शाङ्करी प्रोक्ता रुद्राणी त्वर्धकोटिके ॥ ૨૬ ॥

દક્ષિણમાં વસ્ત્રાપથ નામના દેશમાં ભીમનાથ મહાદેવનું સ્થાન છે અને ભાં ભીમેશ્વરી માતાનું સ્થાન છે, અને અર્ધકોટીક નામના સ્થાનમાં રુદ્રાણી માતાનું સ્થાન છે જંનું ખીણું નામ ભવાની અથવા શાંકરી રાખવામાં આવ્યું છે. ૨૬

अविमुक्ते विशालाक्षी महाभागा महालये ॥

गोकर्णे भद्रकर्णी स्याद्भद्रा स्याद्भद्रकर्णके ॥ ૨૭ ॥

અવિમુક્ત નામના ક્ષેત્રમાં વિશાલાક્ષી માતાનું સ્થાન આવ્યું છે, મહાલય નામના સ્થાનમાં મહાભાગા માતાનું સ્થાન છે, અને દક્ષિણમાં ગોકર્ણ ક્ષેત્રમાં ભદ્રકર્ણી માતાનું સ્થાન છે, ભદ્રકર્ણક નામના ક્ષેત્રમાં ભદ્રા દેવીનું સ્થાન છે. ૨૭

ઉત્પલાક્ષી સુવર્ણાક્ષે સ્થાણીશા સ્થાણુસંજ્ઞિકે ॥

કમલાલયે તુ કમલા પ્રચળડા છગલળડકે ॥ ૨૮ ॥

સુવર્ણાક્ષી નામના ક્ષેત્રમાં ઉત્પલાક્ષી (કમલના સરખાં જેનાં તેત્ર છે એવી) ભગવતીનું સ્થાન છે, અને સ્થાણુ નામના ક્ષેત્રમાં સ્થાણુવીશા નામની દેવી છે, કમલાલય નામના સ્થાનમાં કમલા નામની દેવી છે, છગલંડક નામના સ્થાનમાં પ્રચંડા નામની દેવી છે, છગલંડક સ્થાન દક્ષિણ દેશમાં સમુદ્ર કિનારે આવેલું છે. ૨૮

કુરુળલે ત્રિસંધ્યા સ્યાન્માકોટે મુકુટેશ્વરી ॥

મળડલેશે શાળડકી સ્યાત્કાન્તી કાલઝરે પુનઃ ॥ ૨૯ ॥

કુરંડલ નામના ક્ષેત્રમાં ત્રિસંધ્યા નામની દેવી ખીરાજે છે, માકોટ સ્થાનમાં મુકુટેશ્વરી માતાનું સ્થાન છે, મંડલેશ સ્થાનમાં શાંડકી માતાનું સ્થાન છે, અને કાલંજર નામના પર્વતમાં કાલી માતાનું સ્થાન છે. ૨૯

શક્કુકર્ણે ધ્વનિઃ પ્રોક્તા સ્થૂલા સ્યાત્સ્થૂલકેશ્વરે ॥

જ્ઞાનિનાં હૃદયામ્બોજે હલ્લેખા પરમેશ્વરી ॥ ૩૦ ॥

શંકુકર્ણ નામના ક્ષેત્રમાં ધ્વનિ માતાનું સ્થાન છે. અને સ્થૂલ કેશ્વર સ્થાનમાં સ્થૂલા દેવીનું સ્થાન છે. જ્ઞાતી પુરુષોના હૃદયકમલમાં પરમેશ્વરી હલ્લેખા શક્તિનું સ્થાન છે, અર્થાત્ જે વિદ્વાન્ પુરુષો રાત દિવસ ભગવતીનું ધ્યાન પૂજન વગેરે કરે છે તે વિદ્વાનોના અંતઃકરણમાં ભગવતી હલ્લેખારૂપે હમેશાં રહે છે. હલ્લેખા સંબંધનો અર્થ એવો છે કે હૃદયમાં લેખા એટલે તેજોમય પીળ-ગીના સમાન લેખા ભાવમ પડી આવે છે તેથી હલ્લેખા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૩૦

પ્રોક્તાનીમાનિ સ્થાનાનિ દેવ્યાઃ પ્રિયતમાનિ ચ ॥

તત્તત્ક્ષેત્રસ્ય માહાત્મ્ય શ્રુત્વા પૂર્વં નગોત્તમ ॥ ૩૧ ॥

તદુક્તેન વિધાનેન પશ્ચાદ્દેવોં પ્રપૂજયેત્ ॥

અથવા સર્વક્ષેત્રાણિ કાશ્યાં સન્તિ નગોત્તમ ॥ ૩૨ ॥

હે પવતના રાજા હિમાલય ! દેવીનાં અત્યંત પ્રિય એવાં સ્થાનો મેં તને કહ્યાં, પ્રથમ તે તે ક્ષેત્રોનાં માહાત્મ્ય સાંભળવાં, પછી તેમાં કયન કરેલા વિધિ પ્રમાણે દેવીનું પૂજન કરવું અર્થાત્ ભગવતીના ભકતોએ ભગવતીના ઉત્તમ સ્થાનોમાં જઈ તે તે સ્થાનનું માહાત્મ્ય સાંભળવું. પછી વિધિપૂર્વક ભગવતીનું પૂજન ધ્યાન કરવું, અથવા હે હિમાલય ! સર્વ ક્ષેત્રો કાશીપુરીમાં રહેલાં છે. ૩૧-૩૨

તત્ર નિત્યં વસેન્નિત્યં દેવીભક્તિપરાયણઃ ॥

તાનિ સ્થાનાનિ સંપન્નપન્દેવીં નિરન્તરમ્ ॥૩૩॥

અધાં ક્ષેત્રો કાશીજીમાં રહ્યાં છે માટે દેવીની ભક્તિમાં તત્પર ભક્ત કાશીજીમાં જઈને વાસ કરે. અને તે અધાં સ્થાનોને જોઈને પછી નિરંતર દેવીનું સ્મરણ કરે. ૩૩

ધ્યાયંસ્તચ્ચરણાભ્યોજં મુક્તો ભવતિ બન્ધનાત્ ॥

ઇમાનિ દેવીનામાનિ પ્રાતરુત્થાય યઃ પઠેત્ ॥ ૩૪ ॥

મસ્મીભવન્તિ પાપાનિ તત્ક્ષણાન્નગ સત્વરમ્ ॥

શ્રાદ્ધકાલે પઠેદેતાન્યમલાનિ દ્વિજાગ્રતઃ ॥ ૩૫ ॥

એ પ્રકારે શ્રી ભગવતીનાં ચરણારવિંદનું ધ્યાન કરતો સતો ભક્ત મુક્ત થાય છે અને સંસારના બંધથી મુકાઈ જાય છે, ઉપરના સ્તોત્રોમાં વર્ણન કરેલાં દેવીનાં નામોનો પ્રાતઃકાળમાં ઉડીને જે ભક્ત પુરૂષ પાઠ કરે છે. તેનાં સઘળાં પાપો તત્કાલ જ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. હે હિમાલય ! આદ્યકાળમાં બ્રાહ્મણોના સમીપ આ પવિત્ર દેવીના નામોની જે ભક્ત પાઠ કરે છે તેના સર્વ પિતૃઓ મુક્ત થાય છે અને પરમ ગતિને પામે છે એમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી. ૩૪-૩૫

સુ દાસત્પિતરઃ સર્વે પ્રયાન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥

અધુના કથયિષ્યામિ વ્રતાનિ તવ સુવ્રત ॥ ૩૬ ॥

નારીમિશ્ચ નરૈશ્ચેવ કર્તવ્યાનિ પ્રયત્નતઃ ॥

વ્રતમનન્તતૃતીયાશ્રયં રસકલ્યાણિનીવ્રતમ્ ॥ ૩૭ ॥

આર્દ્રાનન્દકરં નામ્ના તૃતીયાયાં વ્રતં ચ યત્ ॥

શુક્રવારવ્રતં ચૈવ તથા કૃષ્ણચતુર્દશી ॥ ૩૮ ॥

હે સુવ્રત હિમાલય ! મે તને મહારાં સ્થાનોનું વર્ણન કરીને કહ્યું, હવે તને મહારાં વ્રતોનું વર્ણન કરીને કહું છું તે સાંભળ. તે મહારાં વ્રતો સ્ત્રીઓએ અને પુરૂષોએ પ્રયત્નથી કરવા લાયક છે. અનંતતૃતીયાનું વ્રત તેમ જ રસકલ્યાણિની નામનું વ્રત છે. જે તૃતીયાનું વ્રત છે તે આર્દ્ર આનંદને કરવાવાળું છે; વળી શુક્રવારનું વ્રત તેમ જ કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીનું વ્રત ભગવતીને અત્યંત પ્રિય છે; ૩૬-૩૮

ભૌમવારવ્રતં ચૈવ પ્રદોષવ્રતમેવ ચ ॥

યત્ર દેવો મહાદેવો દેવીં સંસ્થાપ્ય વિષ્ટરે ॥ ૩૯ ॥

નૃત્યં કરોતિ પુરતઃ સાર્થં દેવૈર્નિશામુસ્વે ॥

તત્રોપોઘ્ય રજન્યાદૌ પ્રદોષે પૂજયેઞ્છિવામ્ ॥ ૪૦ ॥

મંગળવારનું વ્રત, વળી પ્રદોશનું વ્રત, જે પ્રદોશના વ્રતમાં સાક્ષાત્ મહાદેવજી ભગવાન દેવીને એક ઉત્તમ આસન ઉપર બેસાડી તેમનું પૂજન કરે છે અને રાત્રિમાં દેવતાઓએ સહિત ભગવતીના આગળ નૃત્ય કરે છે, પ્રદોશનો ઉપવાસ કરી રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરના આદિમાં પ્રદોષ સમયે જગદંબા શિવાનું પૂજન કરે છે. ૩૯-૪૦

પ્રતિપક્ષં વિશેષેણ તદેવીપ્રીતિકારકમ્ ॥

સોમવારવ્રતં ચૈવ મમાતિપ્રિયકૃત્ત્વગ્ ॥ ૪૧ ॥

તં પ્રદોષનુ વ્રત પ્રત્યેક પક્ષમાં કરવું અને તે વ્રત ભગવતીને પ્રીતિ કરનારું છે, હે હિમાલય ! સોમવારનું વ્રત પણ મને અત્યંત પ્રીતિ કરવાવાળું છે. ૪૧

તત્રાપિ દેવીં સંપૂજ્ય રાત્રૌ ભોજનમાચરેત્ ॥

નવરાત્રદ્વયં ચૈવ વ્રતં પ્રીતિકરં મમ ॥ ૪૨ ॥

તે સોમવારના વ્રતમાં પણ ભગવતીનું પૂજન કરી રાત્રિમાં ભોજન કરવું તેમ જ બે પ્રહરનાં નવરાત્ર એટલે શરદઋતુમાં અને વસંતઋતુમાં જે આવે છે તેમાં મહાઈ વ્રત કરવું. આ શ્લોકમાં ચક્રાર ભણેલો છે તેથી માધ માસમાં અને અષાઢ માસમાં પણ નવરાત્ર લઈ લેવાં એ ચાર પ્રહરનાં નવરાત્ર ભગવતીને અત્યંત પ્રિય છે. ૪૨

एवमन्यान्यपि विभो नित्यनैमित्तिकाणि च ॥

व्रतानि कुरुते यो वै मत्प्रोत्यर्थं विमत्सरः ॥ ४३ ॥

હે હિમાવય ! એ શિવાયના ખીજ પણ કેટલાંક નિત્ય નૈમિત્તિક વ્રતો છે. જે મત્સરરહિત મ્હારો ભક્ત ઉપર વર્ણન કરેલાં મ્હારાં વ્રતોને મ્હારી પ્રીતિ માટે અર્થાત્ નિષ્કામ કરે છે તે મ્હારો ભક્ત મને અત્યંત પ્રિય છે અને મ્હારાં સાયુજ્યને પામે છે. ૪૩

प्राप्नोति मम सायुज्यं स मे भक्तः स मे प्रियः ॥

उत्सवानाप कुर्वीत दोलोत्सवमुखान्विभो ॥ ४४ ॥

अन्यनोत्सवं यथा कुर्यात्तथा जागरणात्सवम् ॥

रयोत्સवं च मे कुर्यादमनोत्સવમેव च ॥ ૪૫ ॥

હે સમર્થ હિમાવય ! દોલોત્સવ આદિ ઉત્સવો જે મ્હારો ભક્ત સારી રીતે કરે છે, દોલોત્સવનો વિધિ દેવીપુરાણમાં નીચે મુજબ આપ્યો છે, 'ચૈત્રશુકલતૃતીયાયાં કુર્યાદ્દોલોત્સવં મુખઃ । તૃતીયાયાં યજ્ઞદેવીશંકરેણ સમન્વિતામ્ ॥ કુંકુમાગુરુર્કર્પૂરમણિવસ્ત્રસુગન્ધકૈ । સ્ત્રગ્ગન્ધધૂપદ્ધોપૈશ્ચ દમનેન વિશેષતઃ ॥ આન્દોલયેત્તતો વત્સ શિષોમાતુષ્ટયે સદા' ॥ ચૈત્ર શુદ્ધિ તૃતીયાને દિવસે વિદ્વાન પુરૂષે ભગવતીનો દોલોત્સવ કરવો. અને તૃતીયામાં શંકરમહિત ભગવતીનું પૂજન કરવું, પૂજન કરતી વખતે નીચે મુજબ સામગ્રી લાવવી કુંકુમ અગુરુ કર્પૂર મણી વસ્ત્ર સુગંધી પદાર્થો પુષ્પની માળાઓ ગંધ દુપ દીપ દમન વગેરે ઉત્તમ પદાર્થોથી ભગવતીનું પૂજન કરવું.

આદ શિવજી અને હિમાના સંતોષ માટે તેમને બુલામાં બેસારી આદોક્ષન કરવું, તેમ જ લગવતીનો શયનોત્સવ કરવો. શયનોત્સવનો કાલ વામન પુરાણમાં એવો કહ્યો છે કે આપાદ માસની પુનમથી આરંભ કરી તૃતીયા સુધી રાખવામાં આવ્યો છે. તેમ જ જનમર-જ્યોત્સવ પણ કરવો, તેનો સમય કાર્તિક માસની પુનમથી આરંભ કરી તૃતીયા સુધી રાખવામાં આવ્યો છે. તેમ જ લગવતીનો રથોત્સવ કરવો. રથોત્સવનો કાલ આપાદ માસની તૃતીયાનો રાખવામાં આવ્યો છે અને લગવતીનો દમનોત્સવ કરવો, દમનોત્સવનો કાલ ચૈત્ર માસની પુનમનો છે. ૪૪-૪૫

પવિત્રોત્સવમેવાપિ શ્રાવણે પ્રીતિકારકમ્ ॥

મમ ભક્તઃ મદા કુર્યાદિવમન્યાન્મહોત્સવાન્ ॥ ૪૬ ॥

શ્રાવણ માસની પુનમને દિવસે લગવતીનો પવિત્રા ધારણનો ઉત્સવ કરવો, જે ઉત્સવ અત્યંત પ્રીતિ કરવાવાળો છે. આ શિવાયના બીજા પણ કેટલાક ઉત્સવો મ્હારા લકને કરવા જોઈએ. ૪૬

મદ્ધક્તાન્મોજયેત્પ્રીત્યા તથા ચૈવ સુવાસિનીઃ ॥

કુમારીર્બદુકાંશ્વાપિ મદ્બુદ્ધયા તદ્રતાન્નરઃ ॥ ૪૭ ॥

ઉત્સવના દિવસોમાં મ્હારા લકતોને ભોજન કરાવવું તેમ જ સુવાસિની કુમારી બદુક તેમને પણ જમાડવાં અને જમાડતી વખતે તેમને વિષે મ્હારી શુદ્ધ રાખવી અર્થાત્ આ ભોજન કરવાવાળાં સ્ત્રી પુરુષ બદુક નથી પરંતુ સાક્ષાત્ લગવતીસ્વરૂપ જ છે એવી પોતાના મનમાં ધારણા રાખવી. ૪૭

ચિત્તશ્ચાઠ્યેન રહિતો યજ્ઞેદેતાન્સુવાદિભિઃ ॥
 ય एवं કુરુતે ભક્ત્યા પ્રતિવર્ષમતન્દ્રિતઃ ॥ ૪૮ ॥
 સ ધન્યઃ કૃતકૃત્યોઽસૌ મત્પ્રીતેઃ પાત્રમન્નસા ॥
 સર્વશુક્તં સમાસેન મમ પ્રીતિપ્રદાયકમ્ ॥ ૪૯ ॥
 નાશિષ્યાય પ્રદાતવ્યં નામકાય કદાચન ॥

इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे स० देवीगीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

શુવાસિની કુમારી બટુક બ્રાહ્મણ વગેરેને ભોજન કરાવતી
 વખતે કૃપણતા વાપરતી નહીં, પરંતુ જેવો પોતાનો વૈભવ હોય તે
 પ્રમાણે તેમના મનનો સંતોષ ઉપજાવવો એટલુંજ નહિ પરંતુ
 તેમની પુણ્યની માત્રાઓથી પૂર્ણ કરવી. જે મહારે પરમ ભક્ત
 એ પ્રતારે આગસરહિત થઈ પ્રતિવર્ષ મહાર્ચ યજ્ઞન કરે છે તે ધન્ય
 છે, કૃતકૃત્ય છે અને મહાર્ચ અસંત પ્રીતિનું પાત્ર છે હે હિમાલય !
 મહારી પ્રીતિને આપવાવાળું આખ્યાન સંક્ષેપથી મે તને કહી
 બતાવ્યું તે આખ્યાન અશિષ્યને તેમ જ અમકતને કદાપિ તારે
 આપવું નહીં અર્થાત્ ભગવત્પીના ચરણારવિદમાં જેની ભક્તિ ન
 હોય એવા પુરૂષને કદાપિ આપવું નહીં. ૪૮-૪૯

॥ इति श्रीदेवीभागवतमां महापुराणमां सप्तमस्कन्धमां
 देवीगीतामां आठमो अध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

અધ્યાય ૧ મો.

“આ નવમા અધ્યાયના સુડતાળીસ શ્લોકોવડે ભગવતીની પૂજનું વર્ણન કરવામાં આવશે, જે પૂજન કરવાથી સાક્ષાત્ ભગવતી પસન્ન થાય છે.”

॥ હિમાલયઉવાચ ॥

દેવદેવિ મહેશાનિ કરુણાસાગરેઽમ્બિકે ॥

બ્રૂહિ પૂજાવિધિં સમ્યગ્યથાવદધુના નિજમ્ ॥ ૧ ॥

હિમાલય ભગવતીના પ્રાત્ર પ્રશ્ન પુછે છે કે હે અંબિકા ! હે ક્રૂણાસાગર ! હે સર્વની નિયંત્રી ! હે દેવોની અધિષ્ઠાત્રિ ! હે ભગવતિ ! હવે તમે મને પોતાનો પૂજાવિધિ સારી રીતે કહો, અર્થાત્ તમારી પૂજા કેવી રીતે કરવી ? કયા વિધિથી કરવી ? વગેરે પ્રકાર મને કૃપાવડે કહો. ૧

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

વક્ષ્યે પૂજાવિધિં રાજન્નમ્બિકાયા યથા પ્રિયમ્ ॥

અત્યન્તશ્રદ્ધયા સાર્ધં શ્રુણુ પર્વતપુન્જવ ॥ ૨ ॥

આ પ્રકારનું હિમાલયનું વચન સાંભળી ભગવતી ખોટાં કે હે પર્વતના રાજા હિમાલય ! જગદંબાની પૂજનો વિધિ કે જે વિધિ

ભગવતીને અત્યંત પ્રિય છે તે હું તને કહીશ. હે પર્વતમાં શ્રેષ્ઠ હિમાલય ! તે વિધિને તું શ્રદ્ધાથી સાંભળ. ૨

દ્વિવિધા મમ પૂજા સ્યાદ્વાદ્યા ચાભ્યંતરાઽપિ ચ ॥

વાદ્યાઽપિ દ્વિવિધા પ્રોક્તા વૈદિકી તાન્ત્રિકી તથા ॥૩॥

હે હિમાલય ! મહારી પૂજા બે પ્રકારની છે. એક આભ્યંતરા (અંદરની) અને બીજી બાહ્યા (બહારની) છે. તેમાં પણ બાહ્યા (બહારની) પૂજા બે પ્રકારની છે, એક વૈદિકી (વેદના મંત્રોથી ને પૂજા કરવામાં આવે તે) અને બીજી તાંત્રિકી (તાંત્રીથી ને પૂજા કરવામાં આવે તે) એવા બે પ્રકારના બાહ્ય પૂજના ભેદો છે. ૩

વૈદિક્યર્ચાઽપિ દ્વિવિધા મૂર્તિભેદેન ભૂધર ॥'

વૈદિકી વૈદિકૈઃ કાર્યા વેદદીક્ષાસમન્વિતૈઃ ॥ ૪ ॥

હે હિમાલય ! વૈદિકી પૂજા પણ મૂર્તિના ભેદથી બે પ્રકારની છે. (મૂર્તિનો ભેદ આગળ વર્ણન કરવામાં આવશે.) વેદની જેમણે દીક્ષા લીધેલી છે એટલે જેનો ઉપનયન મંત્રકાર થયેલો છે એવા વૈદિક પુરુષોએ ભગવતીની વૈદિકી પૂજા કરવી. વૈદિકી પૂજા પણ બે પ્રકારની એક આભ્યંતરા અને બીજી બાહ્યા. આભ્યંતરા પૂજનો પ્રકાર એવો છે કે પાછળના અધ્યાયમાં ને ભગવતીએ પોતાનું વિરાટ સ્વરૂપ વર્ણન કરીને કહ્યું છે તેનું ધ્યાન કરવું તેનું નામ આભ્યંતરા. ભગવતીની મૂર્તિનું ધ્યાન કરી વેદના મંત્રો વડે આવાહનાદિ વિસર્જન પર્યંત ને પૂજા કરવી તેનું નામ બાહ્ય પૂજા ગણાવી. ૪

તન્વો દીક્ષાવદ્વિસ્તુ તાન્વિકી સંશ્રિતા ભવેત્ ॥

इत्थं पूजारहस्यं च न ज्ञात्वा विपरीतकम् ॥ ५ ॥

“તાન્વિકી પૂજનો અધિકાર કીયા પુરૂષને છે તે આશ્વોકમાં પ્રતિપાદન કરે છે.” જે પુરૂષોને વૈદિકી દીક્ષાનો એટલે ઉપનયન સંસ્કારનો અધિકાર નથી તે પુરૂષોએ તન્વોક્ત દીક્ષા લેવી જોઈએ અને જેમણે તન્વોક્ત દીક્ષા લીધી છે તેવા પુરૂષોએ ભગવતીની તન્વોક્ત વિધિથી પૂજા કરવી, એ પ્રકારે વૈદિકી પૂજનો વિધિ અને તાન્વિકી પૂજનો વિધિ સારી રીતે જાણી, તેનું રહસ્ય જાણી ભગવતીની પૂજા કરવી. પૂજનું રહસ્ય જાણ્યા શિવાય પૂજા કરવી નહીં કારણ કે વિપરીત પૂજા કરવાથી પૂજનું ફલ મળતું નથી. વેદની શ્રુતિ પણ ઉપરના અર્થને ટેકા આપે છે, “यो वै स्वां देवतामति यजते न स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति” જે પુરૂષ પોતાના ઇષ્ટ દેવતાનું વિધિથી યજન કરતો નથી તે પોતાના દેવતાને પ્રસન્ન કરી શકતો નથી અને પોતાના મનોરથથી ભ્રષ્ટ થાય છે તેમજ પર દેવતાને પણ પ્રાપ્તો નથી અને અસંત પાપી થાય છે. માટે કોઈ પણ દેવતાનું યજન કરતી વખતે પ્રથમ પૂજનો વિધિ યથાર્થ જાણવો જોઈએ. ૫

करोति यो नरो मूढः स पतत्येव सर्वथा ॥

तत्र या वैदिकी प्रोक्ता प्रथमा तां वदाम्यहम् ॥ ६ ॥

પૂજનો વિધિ નહીં જાણી જે મૂઢ પુરૂષ ભગવતીની પૂજા કરે છે તે સર્વથા પોતાના મનોરથથી ભ્રષ્ટ થાય છે હે હિમાવ્રત ! તે

પૂજાઓના પ્રકારમાં પ્રથમ જે વૈદિકી પૂજા કહી તેનો પ્રકાર કહું છું તે સાંભળ. ૬.

યન્મે સાક્ષાત્પરં રૂપં દૃષ્ટ્વાનસિ ભૂધર ॥

અનન્તશીર્ષનયનમનન્તચરણં મહત્ ॥ ૭ ॥

સર્વશક્તિસમાયુક્તં પ્રેરકં યત્પરાત્વરમ્ ॥

તદેવ પૂજયેન્નિત્યં ન મે દ્વિધ્યાયેત્સ્મરેદપિ ॥ ૮ ॥

હે હિમાલય ! તે જે મહારા પર રૂપને સાક્ષાત્ જોયું, તે રૂપ કેતું હતું કે અનંત તો મસ્તક હતાં, અનંત નેત્ર અને ચરણ-વાળું તે મહાન રૂપ હતું. જે મહારૂં રૂપ સર્વ શક્તિથી યુક્ત અને સર્વનું અંતર્યામી રૂપે પ્રેરક હતું તે પરથી પણ પર મહારા રૂપની નિરંતર પૂજા કરવી, તેને નમસ્કાર કરવો અને તે રૂપનું સ્મરણ કરવું. ૭-૮

इत्येतत्प्रथमार्चायाः स्वरूपं कथितं नग ॥

शान्तः समाहितमना दम्भाहंकारवजितः ॥ ९ ॥

હે હિમાલય ! તે. જે વિરાટસ્વરૂપની પૂજા કરવી તેનું જ નામ પ્રથમ પૂજા કહેવાય છે. અને તેનું સ્વરૂપ મેં તને વર્ણન કરીને કહ્યું. તે પૂજા કરતી વખતે શાંત રહેવું અને પોતાના મનનું સમાધાન કરવું, પોતાના મનમાંથી દંભ અને અહંકાર કાઢી નાખવો. ૯

तत्परो भव तद्याजी तदेव शरणं ब्रज ॥

तदेव चेतसा पश्य जप ध्यायस्व सर्वदा ॥ ૧૦ ॥

તે ભગવતીના વિરાટસ્વરૂપપરાયણ થવું, તે વિરાટસ્વરૂપનું જ યજન કરવું અને તેના જ શરણુ થવું, અને નિરંતર તે વિરાટ સ્વરૂપનું જ મનવડે મનન કરવું, તેનું ધ્યાન કરવું અને જપ પણ તેના જ કરવો. ૧૦

અનન્યયા પ્રેમયુક્તભક્ત્યા મદ્ભાવમાશ્રિતઃ ॥

યજ્ઞૈર્યજ તમોદાનૈર્મમિવ પરિનોષય ॥ ૧૧ ॥

અનન્ય એવી પ્રેમ યુક્ત ભક્તિવડે મ્હારા વિરાટ સ્વરૂપને આશ્રય કરી રહેલા પુરૂષે યજ્ઞોવડે મ્હારું જ યજન કરવું, અને તપશ્વર્યા તથા દાનવડે જ મ્હારી પ્રીતિ સંપાદન કરવી ૧૧

ઈત્થે મમાનુગ્રહતો મોક્ષયસે ભવબન્ધનાત્ ॥

મત્પરા યે મદાસક્તચિત્તા ભક્તવરામતાઃ ॥ ૧૨ ॥

હે હિમાવય ! એ પ્રકારે મ્હારી પ્રીતિ સંપાદન કરવાવાળો તું મંસારના બંધનથી છુટી જઇશ. મારે વિષે આસક્તિવાળું જેમનું ચિત્ત છે અને મારા પરાયણ થયેલા પુરૂષો ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ માનેલા છે. ૧૨.

પ્રતિજાને ભવાદસ્માદુદ્ધરામ્યચિરેણ તુ ॥

ધ્યાનેન કર્મયુક્તેન ભક્તિજ્ઞાનેન વા પુનઃ ॥ ૧૩ ॥

પ્રાપ્યાઽહં સવથા રાજન્નતુ કેવલકર્મભિઃ ॥

ધર્માત્સંજાયતે ભક્તિર્ભક્ત્યા સંજાયતે પરમ્ ॥૧૪॥

હે હિમાલય ! મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મારા ભક્તોનો જલદી સંસારસાગરથી ઉદ્ધાર કરવો. કીયા સાધનોથી મારો ભક્ત સંસાર-સાગરથી તરી જાય છે ? ભગવતીના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાથી તેમ જ કર્મસહિત ભક્તિયોગ અથવા કર્મસહિત જ્ઞાન યોગ કરવાથી મારો ભક્ત આ સંસારસાગરમાંથી તરી જાય છે. હે પર્વતના રાજ્ય હિમાલય ! કેવલ કર્મ કરવાથી મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ કર્મ કરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે અને પછી તે પવિત્ર અંતઃકરણમાં મારી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ભક્તિ વડે મારા પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી, ૧૩-૧૪

શ્રુતિસ્મૃતિભ્યામુદિતં યત્સ ધર્મઃ પ્રકોર્તિતઃ ॥

અન્યશાસ્ત્રેગ યઃ પ્રોક્તો ધર્માભાસઃ સ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

શ્રુતિ એટલે વેદ અને સ્મૃતિ એટલે મનુના આદિ લઈ ધર્મશાસ્ત્ર, એ બેથી જે કહેલું હોય તે ધર્મ રૂપ કહેલું છે, અર્થાત્ ધર્મનું સ્વરૂપ વેદોમાં અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં વર્ણન કરેલું છે, એ શિવાયનાં બીજાં શાસ્ત્રોવડે જે ધર્મ કહેવામાં આવ્યો હોય તે સાચો ધર્મ નહીં સમજવો પરંતુ ધર્માભાસ જાણવો ૧૫

સર્વજ્ઞાત્સર્વશક્તેષ્વ મતો વેદઃ સમુત્થિતઃ ॥

અજ્ઞાનસ્ય મમાભાવાદપ્રમાણા ન ચ શ્રુતિઃ ॥ ૧૬ ॥

“વેદમાં કહેલો હોય તે જ ધર્મ જાણવો અને બીજા શાસ્ત્રોમાં કહેલો હોય તે ધર્મ નહીં જાણવો એમાં શું પ્રમાણ છે

એનું સમાધાન આ શ્લોકમાં કરે છે. ” હે હિમાલય ! સર્વજ્ઞ (સર્વને જાણનાર) સર્વ શક્તિમતી જે હું તે મારાથી વેદોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, મારે વિષે અજ્ઞાનનો સંભવ જ નથી માટે વેદનું વચન સર્વથા પ્રમાણુ છે. તાત્પર્ય વેદોની ઉત્પત્તિ મારાથી થઈ છે અને ખીજાં જે શાસ્ત્રો છે તે મનુષ્યોનાં બનાવેલાં છે તેથી તેમાં યથાર્થ ધર્મનું સ્વરૂપ નથી માટે વેદ શિવાયનાં ખીજાં શાસ્ત્રોમાં જે ધર્મ છે તે ધર્મ નથી પરંતુ ધર્માભાસ છે એમ કહેવાનો આશય છે. ૧૬

સ્મૃતયશ્ચ શ્રુતેરર્થં ગૃહીત્વૈવ ચ નિર્ગતાઃ ॥

મન્વાદીનાં સ્મૃતીનાં ચ તતઃ પ્રામાણ્યમિધ્યતે ॥ ૧૭ ॥

“કદાચિત્ કોઈ એવી શંકા કરે કે મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ, પરાશરસ્મૃતિ વગેરે ધર્મના ગ્રંથોના કર્તા તે તે મુનિઓ થાય છે અને તેમાં વર્ણન કરેલો ધર્મ પણ ધર્માભાસ ઠરસે, તેનું સમાધાન આ શ્લોકમાં કરે છે. ” સ્મૃતિ એટલે જે ધર્મશાસ્ત્રો છે તે શ્રુતિના અર્થને ગ્રહણ કરી વિસ્તારરૂપે વેદમાંથી જ જુદાં કાઢેલાં છે, વેદના માર્ગને છોડી સ્વતંત્ર રચવામાં આવ્યાં નથી, તેથી મનુના આદિ સ્મૃતિ ગ્રંથો તેમ જ વેદો એ બે જ ધર્મના નિર્ણયમાં પ્રમાણુ છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ બેના અનુકૂળ પુરાણનું વચન હોય તો પણ પ્રમાણુ માનવું અને એ બેથી વિરોધી વચન ગમે તેનું હોય તો પણ પ્રમાણુ માનવું નહીં. અર્થાત્ સસ ધર્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રથી જ કરવા જોઈએ. અમુક ધર્મનો આચાર્ય અથવા અમુક વિદ્વાન ધર્મનો નિર્ણય કરી શકશે એમ નહીં માનવું. માત્ર જે આચાર્ય ભણેલો હોય તો વ્યવસ્થા

કરી શકે, પણ ગાદીપતિ બની, ભેટ પૂજવનાર તો કેવલ દર્શનના જ લાયક જાણવો અને ધર્મનો નિર્ણય કરવો તેમાં તો અક્ષરશત્રુ જ જાણવો. ૧૭

ક્વચિત્કદાચિત્તન્ત્રાર્થકટાક્ષેણ પરોદિતમ્ ॥

ધર્મે વદન્તિ સૌંશસ્તુ નૈવ ગ્રાહ્યોઽસ્તિ વૈદિકૈઃ ॥૧૮॥

કોઇ કોઇ સ્મૃતિઓમાં તેમ જ કોઇ કોઇ પુરાણોમાં એવો આચાર જોવામાં આવે છે, જેમ કે તત્ત્વમુદ્રાધારણ વામમાર્ગ વગેરે તંત્રશાસ્ત્રના બનાવથી શાસ્ત્રીય માર્ગ પણ ધર્મરૂપ છે એમ કેટલાકોનાં માનવું છે અને તેને પણ ધર્મ કહે છે. પરંતુ વૈદિક એટલે વેદની જેમણે દીક્ષા લીધી છે એવા પુરુષોએ તેટલો ભાગ ત્યાગ કરવાલાયક છે કારણ કે તે માર્ગ વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રથી ઉલટો છે. ધર્મશાસ્ત્રોની અંદર તેમ જ પુરાણોની અંદર કેટલોક ક્ષેપક ભાગ જોવામાં આવે છે જેમાં તત્ત્વમુદ્રાધારણ વામમાર્ગ દ્વિતી વગેરેનું વર્ણન છે તેથી તે ભાગ છોડી દેવા જોવો છે, ૧૮

અન્યેષાં શાસ્ત્રકર્તૃણામજ્ઞાનપ્રભવત્વતઃ ॥

અજ્ઞાનદોષદુષ્ટવાત્તદુક્તેર્ન પ્રમાણતા ॥ ૧૯ ॥

વેદ અને ધર્મશાસ્ત્ર એ શિવાયનાં બીજાં જે શાસ્ત્રો છે તેમના કર્તા મનુષ્યો હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિ અઘ્ઘાની પુરુષોથી જાણવી અને તે અઘ્ઘાનરૂપી દોષથી દૂષિતશાસ્ત્રો પ્રમાણીમૂત ગણાતા નથી, અર્થાત્ મનુષ્યોમાં ભ્રમપ્રમાદાદિ દોષોનો સંભવ હોય છે તેથી બીજા શાસ્ત્રો ધર્મતા પ્રમાણમાં નિશ્ચયક ગણાતાં નથી. ૧૯

તસ્માન્મુમુક્ષુર્ધર્મર્થિ સર્વથા વેદમાશ્રયેત્ ॥

રાજાજ્ઞા ચ યથા લોકે હન્યતે ન કદાચન ॥ ૨૦ ॥

સર્વેશાન્યા મમાજ્ઞા સા શ્રુતિસ્ત્યાજ્યા કથં નૃભિઃ ॥

મદાજ્ઞારક્ષણર્થં તુ બ્રહ્મક્ષત્રિયજાતયઃ ॥ ૨૧ ॥

હે હિમાલય ! સર્વની અધિષ્ઠાત્રી એવી જે હું તે મારી આજ્ઞા સાક્ષાત્ વેદ છે અને તેનો લાગ મનુષ્યોએ કદાપિ કરવો નહી, તેથી મુમુક્ષુ પુરૂષે ધર્મના રક્ષણાર્થ સર્વથા વેદનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ કારણ કે વેદ છે એ રાજાજ્ઞા છે. જેમ લોકમાં રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર શિક્ષાપાત્ર થાય છે તેમ જ વેદની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર શિક્ષાપાત્ર ગણાય છે, માટે વેદની આજ્ઞા શિરસા-વંદનીય ગણી તેનું પાલન કરવું. હે હિમાલય ! તે વેદરૂપી મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવા જ પ્રાદક્ષિણ અને ક્ષત્રિય એ બે જાતિઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અંશય નથી. ૨૦-૨૧

મયા સૃષ્ટાસ્તતો જ્ઞેય રહસ્યં મે શ્રુતેર્વચઃ ॥

યદા યદા ઠિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભૂષર ॥૨૨॥

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદા વેષાન્વિભર્મ્યહમ્ ॥

દેવદૈત્યવિભાગશ્ચાપ્યત્તવાભવન્નૃપ ॥ ૨૩ ॥

હે હિમાલય ! વેદો મેં પોતે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે તેથી વેદનું વચન મારું પરમ રહસ્ય છે એમ જાણવું. જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે ત્યારે

વેપાન્ ઐટલે શાકંભરી આદિ અવતારોને તેમ જ રામકૃષ્ણાદિ અવતારોને હુ ધારણુ કરું છું. વેદનું રક્ષણ કરનારા દેવતાઓ અને વેદની મર્યાદાનો ભંગ કરનારા અસુરોનો વિભાગ પણ વેદોના સદ્-ભાવથીજ જાણવો અર્થાત્ વેદની મર્યાદાનું રક્ષણ કરનારા દેવતાઓનું રક્ષણ કરું છું, અને વેદની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા અસુરોનો સંહાર કરું છું. ૨૨-૨૩

ये न कुर्वन्ति तद्धर्मं तच्छिक्षार्थं मया सदा ॥

संपादिदास्तु नरकास्त्रासो यच्छूत्रणाद्भवेत् ॥ २४ ॥

હેંદિમાત્રય ! જે પુરૂષો વેદમાં કથન કરેલા ધર્મને કરતા નથી અર્થાત્ વેદમાં કહેલા ધર્મનું પાલન કરતા નથી તે પુરૂષોને શિક્ષા કરવા મેં નરકોની ઉત્પત્તિ કરી છે, જે નરકોનું વર્ણન સાબળી મનુષ્યના મનમાં એક જાતનો ભયંકર ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે ૨૪

यो वेदधर्ममुज्झित्य धर्ममन्यं समाश्रयेत् ॥

राजा प्रवासयेद्देशाभिजादेतानधर्मिणः ॥ २५ ॥

જે પુરૂષ પવિત્ર સનાતન વેદધર્મને છોડી બીજા કલ્પિત પાખંડ ધર્મનો આશ્રય કરે છે તે અધર્મી પુરૂષોને રાજાએ પોતાના દેશમાંથી કાઢી મુકવા જોઈએ; કારણ કે અધર્મીઓની વૃદ્ધિ થવાથી તે લોકો પોતાના ટોળામાં બીજાઓને પણ અસદુપદેશ કરી ભ્રષ્ટ્ર જાય છે માટે તેમને દેશવટો આપવો. ૨૫

ब्राह्मणैर्न च संभाष्याः पङ्क्तिग्राह्या न च द्विजैः

अन्यानि यानि शस्त्राणि लाकेऽस्मिन्विविधानि च ॥ २६ ॥

વેદધર્મને છોડી અન્ય ધર્મનું પાલન કરનારની સાથે પવિત્ર આત્મણેએ ભાષણ કરવું નહીં અને દ્વિજેએ તેમની સાથે ભોજન પંક્તિ પણ આપવી નહીં. શ્રુતિ (વેદ), સ્મૃતિ (ધર્મશાસ્ત્ર), એ બેથી વિરૂદ્ધ લોકોમાં ઘણાં શાસ્ત્રો રચવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ તે સર્વે તામસ એટલે તમોગુણપ્રધાન ગ્રંથોવાં. તાત્પર્ય દ્વિજ વર્ણને ગ્રહણ કરવા લાયક તે શાસ્ત્રો નથી. ૨૬

શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધાનિ તામસાન્યેવ સર્વશઃ ॥

વામં કાપાલકં ચૈવ કૌલકં ભૈરવાગમઃ ॥ ૨૭ ॥

શિવેન મોહનાર્થાય પ્રણોતો નાન્યહેતુકઃ ॥

દક્ષશાપાઙ્ગુઃ શાપાદ્ધીચસ્ય ચ શાપતઃ ॥૨૮॥

દગ્ધા યે બ્રાહ્મણવરા વેદમાર્ગવિહિષ્કૃતાઃ ॥

તેષામુદ્ધરણાર્થાય સોવાનક્રમતઃ સદા ॥ ૨૯ ॥

“હવે વેદવિરૂદ્ધ ક્રીયાં ક્રીયાં શાસ્ત્રો છે તે બતાવે છે.” વામાગમ (વામમાર્ગનું) જેમા વિવેચન છે એવું શાસ્ત્ર.) કાપાલક, કૌલક, ભૈરવ વગેરે શાસ્ત્રો શિવજીએ લોકોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા બનાવ્યાં છે, બીજાં તેમાં હેતુ સમાયો નથી. કાષ્ઠ એવી શકા કરે કે શિવજીને એવાં શાસ્ત્રો બનાવવાનું પ્રયોગન શું ? તેનું સમાધાન કરે છે કે દક્ષ પ્રજ્ઞ-પતિના શાપથી, ભૃગુઋષિ ન શાપથી અને દંધીચિ ઋષિના શાપથી જ આત્મણો પ્રજ થયા છે અને વેદમાર્ગથી બહિષ્કૃત થયા છે, તેમના ઉદ્ધાર માટે ક્રમથી આ સીડી બનાવી છે. અર્થાત્ પતિત થયેલા આત્મણો પણ ધીરે ધીરે સત્ કર્મ કરો અનેક જન્મમાં પાછા વેદ-ધર્મના અધિકારી થાય એટલા માટે શિવાજીએ આમાં મોહક શાસ્ત્રો

ખનાવ્યાં છે, કારણ કે મોહથી કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને પછી ધીરે ધીરે ઉત્તમ ઉત્તમ વસ્તુ મેળવવામાં ઉત્કંઠા વધતી જાય છે એટલે પોતાની મેળે જ નિર્દિત વસ્તુ છોડી દે છે એ તો લોકસ્થિતિ પ્રસિદ્ધ છે. ૨૭-૨૯

શૈવાશ્ચ વૈષ્ણવાશ્ચૈવ સૌરાઃ શાક્તાસ્તથૈવ ચ ॥

ગાણપત્યા આગમાશ્ચ પ્રણીતાઃ શક્તેરેણ તુ ॥ ૩૦ ॥

“શિવજીએ કીયા કીયા આગમો (શાસ્ત્રો) ખનાવ્યાં તેનું વિવંચન આ સ્લોકમાં કરે છે.” શૈવાગમ, વૈષ્ણુવાગમ, સૌરાગમ (સૂર્ય સંબંધી શાસ્ત્ર), શાક્તાગમ (શક્તિ સંબંધી શાસ્ત્ર) અને ગાણુપત્યાગમ (ગણુપતિ સંબંધી શાસ્ત્ર) વગેરે આગમો (શાસ્ત્રો) શંકરે ખનાવ્યાં છે. ૩૦

તત્ર વેદાવિરુદ્ધોઽશોઽપ્યુક્ત એવ ક્વચિત્કચિત્ ॥

વૈદિકૈસ્તદ્રહે દોષો ન ભવત્યેવ કર્હિચિત્ ॥ ૩૧ ॥

તે આગમોની અંદર પણ વેદથી અવિરુદ્ધ અર્થાત્ વેદોના અનુકૂળ પણ કોઈ કોઈ જગાએ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેટલો ભાગ વેદને માનનારા વૈદિકાએ ગ્રહણ કરવો, કારણ કે વેદાનુકૂલ ભાગને ગ્રહણ કરવામાં કોઈ પણ જાતનો દોષ આવનો નથી અને વેદથી વિરુદ્ધ ભાગનું ગ્રહણ કરવાથી દોષ લાગે છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૩૧

સર્વથા વેદભિન્નાર્થે નાધિકારી દ્વિજો ભવેત્ ॥

... વેદાધિકારહીનસ્તુ ભવેત્ત્રાધિકારવાન્ ॥ ૩૨ ॥

હે હિમાલય ! સર્વથા વેદથી બિન્ન માર્ગમાં દિગ્ગને અધિકાર નથી અર્થાત્ દિગ્ગેએ વેદમાર્ગ જ માનવો જોઇએ, જે ધર્મમાં વેદનું નામ સુદ્ધાં પણ ન લેવાતું હોય અથવા વેદના જાણનારા પણ ન હોય અથવા વેદના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ આચરણુ જેમાં જેવામાં આવેતે ખરો ધર્મ સમજવો નહીં પરંતુ ધર્માભાસ જાણવો. જેઓને વેદધર્મનો અધિકાર નથી. તેવા પુરુષોએ શૈવ, વૈષ્ણવ, સૌં, શાકત, ગાણપત્ય વગેરે જે શાસ્ત્રો પાછળ વર્ણન કરી આવ્યા તેમાં પોતાનો અધિકાર જાણવો એ સ્પષ્ટ રીતે ભાલમ પડી આવે છે. ૩૨

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન વૈદિકો વેદમાશ્રયેત્ ॥

ધર્મેણ સહિતં જ્ઞાનં પરં બ્રહ્મ પ્રકાશયેત્ ॥ ૩૩ ॥

તેથી સર્વ પ્રયત્નવડે વેદધર્મને માનનાર વૈદિક પુરુષે વેદનો જ આશ્રય કરવો; કારણ કે વેદ પરમાત્માની સાક્ષાત્ વાણી છે, તે વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલા ધર્મસહિત જ્ઞાન પરબ્રહ્મનું પ્રકાશક થાય છે અર્થાત્ કેવલ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” હું બ્રહ્મ છું એવું શુદ્ધજ્ઞાન પરબ્રહ્મનું પ્રકાશક નથી પરંતુ વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલા ધર્મસહિત જે જ્ઞાન છે તે પરબ્રહ્મનું પ્રકાશક છે. ૩૩

સર્વૈષ્ણાઃ પરિત્યજ્ય મામેવ શ્વરણં ગતાઃ ॥

સર્વભૂતદયાવન્તો માનાહંકારવર્જિતાઃ ॥ ૩૪ ॥

મચ્ચિત્તા મદ્રતપાણા મત્સ્થાનકયને રતાઃ ॥

સંન્યાસિનો વનસ્થાશ્ચા ગૃહસ્થા બ્રહ્મચારિણઃ ॥ ૩૫ ॥

સર્વ એષણુઓ(ષ્ટઅષ્ટો)નો જેમણે ત્યાગ કર્યો છે અર્થાત્ પુત્ર-પણા, દારૂષણ, ધનૈષણ વગેરેનો જેમણે ત્યાગ કર્યો છે અને કેવલ

મારેજ શરણુ આવેલા, સર્વ પ્રાણુઓના ઉપર દયાવાળા, મન અને અહંકારથી રહિત, મારે વિષે જેમનું ચિત્ત છે, મારે વિષે જેમણે પોતાના પ્રાણુ સમર્પણુ કર્યા છે અને જીવથી મારાં પીડસ્થાનોનું કથન કરવામાં પ્રીતિવાળા એવા સંન્યાસીઓ, વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ. ઝૂઠ્ઠાઓ અને ધ્રુવચારીઓ, આ શ્લોકનો આગમના શ્લોક સાથે સંબંધ છે. ૩૪-૩૫

उपासन्ते सदा भक्त्या योगमैश्वरसंहितम् ॥

तेषां नित्याभियुक्तानामहमज्ञानजं तमः ॥ ૩૬ ॥

ज्ञानसूर्यप्रकाशेन नाशयामि न संशयः ॥

इत्थं वैदिकपूजायाः प्रथमाया नगाधिप ॥ ૩૭ ॥

તે સર્વ નિરંતર વિરાટસ્વરૂપની જેમાં ઉપાસના છે એવા મારા ભક્તિયોગની ઉપાસના કરે છે. નિરંતર મારા ભક્તિયોગનું સેવન કરવાવાળા પુરૂષોનો અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના પ્રકાશથી હું નાશ કરું છું એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી. હું પર્વતના રાજા હિમાચલ ! એ પ્રકારે વૈદિકપૂજાનો પ્રકાર મેં તને કહી બતાવ્યો જે પૂજા સર્વથી પ્રથમ વર્ણુત કરવામાં આવી છે; હવે મારી બીજી પૂજાનો પ્રકાર સંક્ષેપથી કહું છું તેને સાંભળ. ૩૬-૩૭

स्वरूपमुक्तं संक्षेपाद्वितीयाया अथो ब्रुवे ॥

मूर्तौ वा स्थण्डिले वापि तथा सूर्येन्दुमण्डले ॥ ૩૮ ॥

जलेऽथवा बाणलिङ्गे यन्त्रे वापि महापटे ॥

तथा श्रीहृदयाम्भोजे ध्यात्वा देवीं परात्पराम् ॥ ૩૯ ॥

હવે પછી ભગવતીની પ્રતિમાપૂજનનો પ્રકાર વર્ણન કરવામાં આવશે.” પાપાણની મૂર્તિમાં અથવા સ્થાંડલમાં (અટ્ટલવાળી બેદીમાં) તેમજ સૂર્ય અથવા ચંદ્રના મંડલમાં, જલમાં, સ્ફટિકના બાણ-લિંગમાં, યંત્રમાં, પટ્ટવસ્ત્રમાં તેમજ શોભાયુક્ત હૃદયકમલમાં પરથી પણ પર એવી ભગવતીનું ધ્યાન કરવું અર્થાત્ ઉપર વર્ણન કરેલા સ્થાનમાં ભગવતીની મૂર્તિની ભાવના કરવી અને પછી ધ્યાન કરવું. ૩૮-૩૯

સગુણાં કરુણાપૂર્ણાં તરુણીમરુણારુણામ્ ॥

સૌન્દર્યસારસીમાં તાં સર્વાવયવમુન્દરામ્ ॥ ૪૦ ॥

શ્રૃંગારરસસંપૂર્ણાં સદા ભક્તાર્તિકાતરામ્ ॥

પ્રસાદસુસુખીમમ્બાં ચન્દ્રસ્વઙ્ઘશિસ્વઙ્ઘિનીમ્ ॥ ૪૧ ॥

ધ્યાન ધરતી વખતે નીચે મુજબ ગુણોની કલ્પના કરવી. સગુણુ જેની મૂર્તિ છે, દયાવડે પરિપૂર્ણ અશ્લુસમાન લાલ જેની કાંતિ છે, હૃદ વગર મૌલ્ય રૂપી સાર જેમાં છે, જેના સર્વ શરીરના અવયવો સુંદર છે; શૃંગારરસથી પરિપૂર્ણ અને નિરંતર ભક્ત પુરોનો પીડા-ને દૂર કરવામાં આતુર, પ્રસન્નતાથી સુંદર જેનું સુખારવિદ છે, અર્હચંદ્ર જેના લલાટને વિષે વિરાજીત છે, એવી જમદંબાની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું. ૪૦-૪૧

પાશ્ચાત્કુશવરામોતિચિરામાનન્દરુપિણીમ્ ॥

પૂજયેદુપચારૈશ્ચ યથાવિજ્ઞાનુસારતઃ ॥ ૪૨ ॥

એક હસ્તમાં પાશ, બીજા હસ્તમાં અંકુશ, ત્રીજો હસ્ત વરદ-મુદ્રા અને ચોથો અભયમુદ્રા એવી રીતે ચતુર્ભુજાને ધારણ કરનારી

સર્વથા આનંદ જેનું રૂપ છે એવી ભગવતીની મૂર્તિનું પોતાના વૈભવ પ્રમાણે ઉપચારથી પૂજન કરવું. ૪૨

યાવદાન્તરપૂજાયામધિકારો ભવેન્નદિ ॥

તાવદ્વાહ્યામિમાં પૂજાં શ્રયેજ્જાતે તુ તાં ત્યજેત્ ॥ ૪૩ ॥

જ્યાં સુધી મનુષ્યનો અંતરપૂજમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી આ બાહ્ય પૂજનો આશ્રય કરવો અને જ્યારે આભ્યંતર પૂજનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બાહ્ય પૂજનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળા પુરૂષોને માટે બાહ્ય પૂજન છે અને પરમ યોગીઓને માટે અભ્યંતર પૂજન છે એમ જાણવું. ૪૩

આભ્યન્તરા તુ યા પૂજા સા તુ સંવિલ્લયઃ સ્મૃતઃ ॥

સંવિદેવ પરં રૂપસુપાધિરહિતં મમ ॥ ૪૪ ॥

“આ જ્ઞોકમાં આંતર પૂજનો પ્રકાર બતાવે છે.” આભ્યંતર પૂજન તેનું નામ છે કે જેમાં સંવિતનો લય થાય અર્થાત્ સંવિત એટલે જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જે હું તે મારે વિષે પોતાના ચિત્તને લય કરવો. સંવિત એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ તેજ માટે ઉપાધિથી રહિત પરમ સ્વરૂપ છે એમ જાણવું. ૪૪

અતઃ સંવિદિ મદ્રૂપે ચેતઃ સ્થાયં નિરાશ્રયમ્ ॥

સંવિદ્સુપાતિગ્તિ તુ મિથ્યામાયામયં જગત્ ॥ ૪૫ ॥

હું હિમાલય ! કેાઇ પણ વસ્તુનું આલંકન નહિ કરી પોતાના ચિત્તને જ્ઞાનસ્વરૂપિણી જે હું તે મારે વિષે સ્થાપન કરવું, જ્ઞાનસ્વરૂપને છોડી આ બધું જગત્ માયામય મિથ્યા છે અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ સત્ય છે અને એ શિવાય આ બધું જગત્ દોરડીમાં સર્પની માફક કલ્પિત મિથ્યા છે. ૪૫

અતઃ સંસારનાશાય સાક્ષિણીમાત્મરૂપિણીમ્ ॥

ભાવયેન્નિર્મનસ્કેન યોગયુક્તેન ચેતસા ॥ ૪૬ ॥

સંસારના નાશ માટે સાક્ષાત્ આત્મસ્વરૂપિણી અને સર્વની સાક્ષિણી એવી જે ભગવતી તેની, સંકલ્પવિકલ્પવાળું જે મન તેને શાંત કરી ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણવડે ભાવના કરવી અર્થાત્ આપક ભગવતીના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું એજ સંસારના નાશનો ઉપાય છે. ૪૬

અતઃ પરં બાહ્યપૂજાવિસ્તારઃ કથ્યતે મયા ॥

સાવધાનેન મનસા શ્રુણુ પવતસત્તમ ॥ ૪૭ ॥

इति श्री देवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

હું પવંતના રાજા હિમાવ્રય ! હવે પછી બાહ્યપૂજનો વિસ્તાર હું તને કહીશ તેને સાવધાન મનથી શ્રવણ કર્ય અર્થાત્ નવમા અધ્યાયમાં આખ્યંતર પૂજનો વિધિ યથાર્થ રીતે કહી બતાવ્યો હવે દશમા અધ્યાયમાં બાહ્યપૂજનો વિધિ કહેવામાં આવશે. ૪૭

॥ इति श्रीदेवीभागवतमां सप्तमस्कन्धमां देवोगीतामां नवमो
अध्याय समाप्त ॥ ९ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો.

આ દશમા અધ્યાયના ૪૪ શ્લોકોવડે ભગવતીની બાહ્યપૂજનો વિધિ યથાવત્ કહેવામાં આવશે.”

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

પ્રાતરુત્થાય શિરસિ સંસ્મરેત્પદ્મમુજ્જ્વલમ્ ॥

કપૂરામં સ્મરેત્તત્ર શ્રીગુરં નિજરૂપિણમ્ ॥ ૧ ॥

સુપ્રસન્નં લસન્દ્રુષાભૂષિતં શક્તિસંયુતમ્ ॥

નમસ્કૃત્ય તતો દેવીં કુण્ડલીં સંસ્મરેદ્બુધઃ ॥ ૨ ॥

ભગવતી હિમાલયના પ્રતિ કહે છે કે: હે હિમાલય ! મારી બાહ્ય-
પૂજની ઇચ્છા ધરાવનાર પુરૂષે પ્રાતઃકાલમાં ઉઠવું અર્થાત્ “ અદ્યપચ્ચ
મથેત્પ્રાતઃ ” અઠાવન ધડી ગયા બાદ એ ધડી રાત્રિ પ્રાતઃકાલની
ગણાય છે તે સમયમાં ઉઠવું અને બહારંધમાં હજાર દલવાળાશ્વેત
કમલની ધારણા કરવી, તે કમલમાં કર્પૂરના સમાન જેમની
આકૃતિ છે અને પોતાના ગુરૂ સમાન જેમની આકૃતિ
છે એવા શ્રીગુરુનું (અર્થાત્ શંકરનું) સ્મરણ કરવું.
જે શંકરનું પ્રસન્ન મુખકમળ છે અને મ્હોટી લાંબી માલા
પહેરેલી છે. શક્તિ (પાર્વતી) જેમની પાસે બેઠેલાં છે એવા શંકરનું
સ્મરણ કર્યા બાદ કુંડલી દેવીનું સ્મરણ કરવું. જેનું વર્ણન પાછળના
અધ્યાયોમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. ૧-૨

પ્રકાશમાનાં પ્રથમે પ્રયાગે પ્રતિપ્રયાગેऽપ્યમૃતાયમાનાય ॥

અન્તઃપદરુયામનુસંચરન્તીમાનન્દરૂપામ્બલાં પ્રપદ્યે ॥ ૩ ॥

તે કુંડલી દેવી કેવી છે કે પ્રથમ પ્રયાગમાં એટલે બહારંધમાં
પ્રવેશ કરતી વખતે પ્રકાશવાળી અર્થાત્ ચિદ્રૂપથી પ્રકાશવાળી એવી
અને પ્રતિ પ્રયાગમાં એટલે બહારંધથી મૂલાધાર પ્રતિ પુનઃ આગમન
સમયે આનંદરૂપી અમૃતથી ભરપૂર અને ત્યાર બાદ સુપ્રમુખ નામની

નાડીમાં સંચાર કરવાવાળા એવી, અબજા એટલે પરાશક્તિના શરણુ હું હું, એ પ્રકારે યોગીએ કુંડલી સાક્ષાત્ કરવી જોઈએ અને જો યોગાભ્યાસ કરવાની પોતાની શક્તિ ન હોય તો પોતાના મનમાંજ ભાવના કરવી જોઈએ. ૩

ધ્યાત્વૈવં તચ્છિત્રામધ્યે સચ્ચિદાનન્દરૂપિણીય ॥

માં ધ્યાયેદય સૌચાદિક્રિયાઃ સર્વાઃ સમાપયેત્ ॥ ૪ ॥

અને શિખાના મધ્યમાં અચ્ચિદાનન્દરૂપિણી એવી જે હું તે માફે ધ્યાન કરવું. એ પ્રકારે સારી રીતે ધ્યાન કરીને જ દ શૌચાદિ સમગ્ર ક્રિયાઓ સમાપ્ત કરવી અર્થાત્ પ્રાતઃકાલમાં પધારીમા ભગવતીનું સ્મરણ કરી ધ્યાન કરી પછી નીચે પગ મુકવો અને બાદ મંથ્યાવંદનાદિ સર્વ ક્રિયાઓ કરવી. ૪

અગ્નિહોત્રં તતો હૃત્વા મન્ત્રીત્યર્થે દ્વિજોત્તમઃ ॥

હૌમાન્તે સ્વાસને સ્થિત્વા પૂજાસંકલ્પમાચરેત્ ॥ ૫ ॥

પ્રથમ દ્વિજને ઉચિત છે કે સંધ્યાવંદનાદિ ક્રિયાઓ કરવી કારણ કે “દેવો મૂત્વા દેવં યજેત્” દેવસ્વરૂપ થઈને દેવનું યજન કરવું. એ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ શરીર શુદ્ધિ કરવી બાદ દ્વિજનેમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણે મારી પ્રીતિને માટે અગ્નિહોત્રના કુંડમાં હોમ કરવો અને હોમ થઈ રહ્યા બાદ પોતાના આસન ઉપર બેસી મારી પૂજનો સંકલ્પ કરવો. ૫

ભૂતશુદ્ધિ પુરા કૃત્વા માતૃકાન્યાસમેવ ચ ॥

હૃદ્દેસામાતૃકાન્યાસં નિત્યમેવ સપાચરેત્ ॥ ૬ ॥

સંકલ્પ કર્યા બાદ પ્રથમ ભૂતશુદ્ધિ કરવી અને પછી માતૃકાન્યાસ કરવા. માતૃકાન્યાસ કરતી વખતે પ્રથમ માયા બીજનું ઉચ્ચારણ

કરી પછી માતૃકાન્યાસ કરવા. તેનું નામ હૃલ્લેખામાતૃકાન્યાસ કહે-
વાય છે કારણ કે હૃલ્લેખા માયાબીજનું નામ છે. આ શ્લોકનો
ખુલાસો મંત્રશાસ્ત્રના શારદાતિલક નામના ગ્રંથમાં દશવિધ માતૃ-
કાન્યાસના પ્રકરણમાંથી જોઈ લેવો; કારણ કે તેનો વિસ્તાર ઘણોજ
છે અને તે પણ ગુરૂગમ્ય છે માટે અનુભવી ગુરૂ પાસેથી એ ક્રિયા
જાણી લેવી. ૬

મૂલાધારે હકારં ચ હૃદયે ચ રકારકમ્ ॥

ભ્રૂમધ્યે તદ્વદાકારં હ્રોંકારં મસ્તકે ન્યસેત્ ॥ ૭ ॥

ન્યાસ કરતી વખતે મૂલાધારમાં હકારને સ્થાપન કરવો, હૃદયમાં
રકારને સ્થાપન કરવો, બ્રુકુટીના મધ્યમાં ઇકારને સ્થાપન કરવો અને
મસ્તકમાં હ્રોં ૧૨ બીજનું સ્થાપન કરી બધા ન્યાસો કરવા. ૭

તત્તન્મન્ત્રોદિતાનન્યાન્ન્યાસાન્સર્વાન્સમાચરેત્ ॥

કલ્પયેન્સ્વાત્મનો દેહે પીઠં ધર્માદિભિઃ પુનઃ ॥ ૮ ॥

વળી ત તે મંત્રોમાં કથન કરેલા બીજ અંગન્યાસ, કરન્યાસ
વગેરે સારી રીતે આચરવા, ન્યાસ કર્યાબાદ પોતાના શરીરમાં
ભગવતીના પીઠની કલ્પના કરવી અને તે પીઠના ચાર પાદને સ્થાને
ધર્મ, જ્ઞાન, વૈગય અને ઐશ્વર્ય એઓની કલ્પના કરવી. આ શ્લોકનો
વિશેષ ખુલાસો મંત્રશાસ્ત્રના શારદા તિલક નામના ગ્રંથમાંથી
જોઈ લેવો. ૮

તતો ધ્યાયેન્મહાદેવીં પ્રાણાય મૈર્વિજૃમ્ભિતે ॥

હૃદમ્બોજે મમ સ્થાને પશ્ચમેતામને બુધઃ ॥ ૯ ॥

અંગન્યાસ, કરન્યાસ, પીઠ વગેરેની કલ્પના કર્યા બાદ પ્રાણા-
યામ કરવાથી ખિલેલા હૃદયરૂપી કમલમાં વિદ્વાન પુરૂષે મહાર્કે ધ્યાન

કરતું. તે હૃદયરૂપી કમલ મ્હારું પરમ રહેવાનું સ્થાન છે અને પાંચ પ્રેતો તે સ્થાનરૂપે આવીને રહ્યાં છે.

બ્રહ્મા વિષ્ણુશ્ચ રુદ્રશ્ચ ईश्वरश्च सदाशिवः ॥

एते पञ्च महाप्रेताः पादमूले मम स्थिताः ॥ ૧ ॥

જે પાંચ પ્રેતો ભગવતીના આસનરૂપે રહ્યાં છે તે કીયાં તેનાં નામો બતાવે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇશ્વર અને સદાશિવ એ પાંચ મહા પ્રેતો હપેશાં મારા પાદમૂલમાં રહેલાં છે. ૧૦

पञ्च भूतात्मका ह्येते पञ्चावस्थात्मका अपि ॥

अहं त्वय्यक्तचिद्रूपा तदतीताऽस्मि सर्वथा ॥ ૧૧ ॥

“કોઈ એવી શંકા કરે કે ઉપરના મહાનુભાવ દેવતાઓ શા માટે ભગવતીના પાદમૂલમાં રહ્યા છે ? તેનું સમાધાન ભગવતી પોતે જ આ શ્લોકમાં કરે છે. ” બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇશ્વર અને સદાશિવ એ પાંચે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, એ પાંચ ભૂતોના અધિપતિઓ છે અને હું ભગવતી તેમનું ઉપાદાન કારણ અવ્યક્ત માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મ તદ્રૂપિણી છું માટે તે પાંચ મહાનુભાવ દેવતાઓ મારા આસનરૂપે આવીને રહેલા છે. ૧૧

ततो विष्टरतां यानां शक्तितन्त्रेषु सर्वदा ॥

ध्या वैवं मानसैर्भोगैः पुजयेन्मां जपेदपि ॥ ૧૨ ॥

जपं समर्प्य श्रीदेव्यै ततोऽर्घ्यस्थापनं चरेत् ॥

पात्रासादनकं कृत्वा पूजाद्रव्याणि शोधयेत् ॥ ૧૩ ॥

બાદ તે દેવતાઓમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇશ્વર એ ચારે શક્તિતંત્રમાં નિરંતર ભગવતીના પદ્મંગના પાયા થઇને રહ્યા છે

અને પાંચમા સદાશિવ પદાંગ ઉપર ચડી વખતે પગથિયારૂપ થઇને રહ્યા છે, એ પ્રકારે હૃદયકમલમાં પ્રથમ આનસોપચારથી લગવતીનું પૂજન કરવું બાદ યથાશક્તિ મૂલમંત્રનો જપ કરવો અને તે લગવતીને અર્પણ કરવો, પછી લગવતીની પાસે અર્ધ્ય સ્થાપન કરવો અને પૂજનાં પાત્રો અને યાવત્ ચીજો એ સર્વેનું જલથી માર્જન કરવું અને પૂજા કરતી વખતે કોઈ પણ ચીજ માગવી પડે નહીં માટે બધી ચીજો સંભાળી લેવી. ૧૨-૧૩

જલેન તેન મનુના ચાક્ષમન્ત્રેણ દેશિકઃ ॥

દિગ્વન્ધં ચ પુરા કૃતા ગુરુમ્ભત્વા તતઃ પરમ્ ॥ ૧૪ ॥

વરુણના મંત્રથી માર્જન કર્યા બાદ લગવતીના ઉપાસકે પ્રથમ આસ્ત્રમંત્રવડે (૩૬ એ મંત્રવડે) દિગ્વન્ધન કરવું અર્થાત્ ૩૬ એ મંત્રવડે પોતાના આસપાસ અમિના કિલ્લાની સંભાવના કરવી. બાદ ખેતના ગુરૂને નમસ્કાર કરવો. ૧૪

તદનુજ્ઞાં સમાદાય બાહ્યપીઠે તતઃ પરમ્ ॥

હૃદિસ્થ્યાં ભાવિતાં મૂર્તિં મમ દિવ્યાં મનોહરામ્ ॥ ૧૫ ॥

આવાહ્યેષતઃ પીઠે પ્રાણસ્થાપનવિધયા ॥

આસનાવાહને ચાર્વ્ય પાષાદ્યાચમનં તથા ॥ ૧૬ ॥

ગુરૂનો આજ્ઞા લઇને પછી બહાર જો યંત્રનું પીઠ સ્થાપન કર્યું હોય તેના ઉપર પોતાના હૃદયમાં ભાવના કરેલી દીવ્ય મનોહર મારી મૂર્તિનું આવાહન કરવું પછી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા મંત્રથી પ્રાણનો પ્રવેશ કરાવવો, આમન આવાહન અર્ધ્યપાષાદિ આચમન વગેરે કરાવવા. ૧૫-૧૬

સ્નાનં ઘાસોદ્વયં ચૈવ મૂષણાનિ ચ સર્વશઃ ॥

ગન્ધપુષ્પં યથાયોગ્યં દત્ત્વા દેવ્યૈ સ્વમક્તિતઃ ॥૧૭॥

ત્યાર બાદ સ્નાન કરાવવું અને એક જોડી વસ્ત્ર ધરાવવાં, પછી નાના પ્રકારના અલંકારો પહેરાવવા. ગંધ, પુષ્પ જેવાં ઘટે તેવાં પોતાની ભક્તિથી ભગવતીને અર્પણ કરવાં. ૧૭

યન્ત્રસ્થાનામાવૃત્તીનાં પૂજનં સમ્યગાચરેત્ ॥

પ્રતિવારમશક્ત્યાનાં શુક્રવારો નિયમ્યતે ॥ ૧૮ ॥

ભગવતીનું પૂજન કર્યા બાદ પીઠસ્થ યંત્રમાં રહેલા આવરણ-દેવતાઓની સારી રીતે પૂજા કરવી. જો કે આવરણ દેવતાઓની પૂજા પ્રાતઃકાળ કરવાનો વિધિ છે પરંતુ જો અશક્ત હોય તો શુક્રવારે અવશ્ય આવરણ દેવતાઓની પૂજા કરવી જોઈએ એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. ૧૮

મૂલદેવીપ્રભારૂપાઃ સ્મર્તવ્યા અઙ્ગદેવતાઃ ॥

સત્પ્રભાપટલવ્યાપ્ત ત્રૈલોક્યં ચ વિચિન્તયેત્ ॥ ૧૯ ॥

“ આવરણ દેવતાઓમાં કેવી રીતે ભાવના કરવી તે આ શ્લોકમાં બતાવે છે. ” પીઠ ઉપર સ્થાપિત મૂલદેવીના પ્રભારૂપ આવરણ દેવતાઓનું સ્મરણ કરવું અને તે આવરણ દેવતાઓની પ્રભાના પટલથી આ ત્રૈલોક્ય વ્યાપ્ત છે એવી પોતાના મનમાં ભાવના કરવી. ૧૯

પુનરાવૃત્તિસહિતાં મૂલદેવીં ચ પૂજયેત્ ॥

ગન્ધાદિભિઃ સુગન્ધૈસ્તુ તથા પુષ્પૈઃ સુધાસિતૈઃ ॥ ૨૦ ॥

આવરણ દેવતાઓની પૂજા કર્યા બાદ આવરણ દેવતાઓ સહિત, આયુધ સહિત અને શક્તિ સહિત માતા શ્રી ભુવનેશ્વરી દેવીની

ગંધાદિવડે, સુગંધ દ્રવ્યવડે અને સુંદર જેમાંથી વાસ આવે છે એવાં પુષ્પોવડે પૂજા કરવી. ૨૦

નૈવેદ્યૈસ્તર્પણશ્ચૈવ તામ્બૂલૈર્દક્ષિણાદિभिः ॥

તોષયેન્માં ત્વત્કૃતેન નામ્નાં સાહસ્રકેણ ચ ॥ ૨૧ ॥

ભગવતીના સન્મુખ નાના પ્રકારનાં નૈવેદ્ય ધરવાં, મુખવાસાય તાંબૂલ અને છેવટમાં દક્ષિણા મુકવી, બાદ તર્પણ કરી હે હિમાલય! મને સંતુષ્ટ કરવી, છેવટમાં તારા બનાવેલા સહસ્ત્રનામનો પાઠ કરવો. જો કે દેવીભાગવતમાં હિમાલયનું બનાવેલું દેવીસહસ્ર નામનું સ્તોત્ર નથી પરંતુ કૂર્મપુરાણના આરમા અધ્યાયમાં છે ત્યાંથી જાણી લેવું, ૨૧

કવચેન ચ સૂક્તેનાહં રુદ્રેભિરિતિ પ્રથો ॥

દૈવ્યથર્વશિર્ગોમન્ત્રૈર્હૃલ્લેખોપનિષદ્ભવૈઃ ॥ ૨૨ ॥

મહાવિગમહામન્ત્રૈસ્તોષયેન્માં મુહુર્મુહુઃ ॥

ક્ષમાપયેજ્ઞમદ્વાત્રીં પ્રેમાર્દ્રહૃદયો નરઃ ॥ ૨૩ ॥

તંત્ર ગ્રંથોમાં કહેલા દેવીના કવચથી “અહંરુદ્રેભિઃ” દેવીના સૂક્તથી તેમ જ દેવીઅથર્વશિરસૂતા મંત્રોથી, હૃલ્લેખોપનિષદ એટલે ભુવનેશ્વરીના ઉપનિષદમાં રહેલા મહાવિદ્યાના મહામંત્રોથી વારંવાર મારી પ્રાર્થના કરવી અને પ્રેમના ઉભરાથી જેનું હૃદય ભરાર્થ આવ્યું છે એવા ભક્તે જગત્પત્ની ધારણ કરનારી જે હું તે મારી ક્ષમા માગવી અર્થાત્ માતાશ્રુતા સન્મુખ દીન વાણી બોલી ક્ષમા એટલે માફ માગવી. ૨૨-૨૩

પુલકાક્ષિતમર્વાર્જૈર્બાષ્પરુદ્ધાનિઃ સ્વનઃ ॥

નૃત્યગીતાદિબોષેણ તોષયેન્માં મુહુર્મુહુઃ ॥ ૨૪ ॥

ભગવતીની સ્તુતિ કરતી વખતે પ્રેમના ઉભરાથી પોતાના શરીરનાં રુવાટાં ઉભાં થઇ જવાં જોઇએ અને પ્રેમનાં આંસુથી તેત્રની દષ્ટિ બંધ થવી જોઇએ તેમ જ કંઠે પણ રોકાઈ જવો જોઇએ, પૂનઃ થઇ રહ્યા બાદ નવ ગીત વાજીંત્રના મહાન્ શબ્દોથી વારંવાર મને સંતોષ પમાડવો. ૨૪

વેદપારાયણૈશ્વ પુરાણૈઃ સકલરપિ ॥

પ્રતિપાઘ્યા યતોઽહં વૈ તસ્માત્તૈસ્તોષયેતુમામ્ ॥ ૨૫ ॥

ભગવતી હિમાલયને કહે છે કે: હે હિમાલય ! વેદના પારાયણાવડે તેમજ સંપૂર્ણ પુરાણોના પાડવડે મને સંતોષ પમાડવો કારણ કે વેદો અને પુરાણો એ બેથીજ મારું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરેલું છે માટે તેમનું પારાયણ મારી પાસે અવશ્ય કરવું જોઇએ. ૨૫

નિજં સર્વશ્વમપિ મે સદેહં નિત્પશોઽર્પયેત્ ॥

નિત્યહોમં તતઃ કુર્યાદ્બ્રાહ્મણાંશ્ચ સુવાસિનીઃ ॥ ૨૬ ॥

વદુકાન્પામરાનન્યાન્દેતોબુદ્ધયા તુ ભોજયેત્ ॥

નત્વા પુનઃ સ્વહૃદયે વ્યુત્ક્રમેણ વિસર્જયેત્ ॥ ૨૭ ॥

હે હિમાલય ! મારા અનન્ય ભક્તે પોતાના દેહસહિત પોતાનું સંપૂર્ણ ધન મને નિત્ય અર્પણ કરવું અને નિત્ય હોમ પણ કરવો. બ્રાહ્મણ, સુવાસિની, બુદ્ધ, પામર વગેરેને દેવીભુક્ષિથી ભોજન કરાવવું અર્થાત્ આ ભોજન કરનારાં સાક્ષાત્ દેવી સ્વરૂપ જ છે એવી પોતાના મનમાં ભાવના કરવી. બાદ પોતાના મનમાં નમસ્કાર કરી વ્યુત્ક્રમ એટલે સંહાર મુદ્રાથી ભગવતીનું વિસર્જન કરવું. ૨૬-૨૭

સર્વે હૃલ્લેખયા કુર્યાત્પૂજનં મમ સુવ્રત ॥

હૃલ્લેખા સર્વમન્ત્રાણાં નાયિકા પરમા સ્મૃતા ॥ ૨૮ ॥

હે સુવ્રત ! (હિમાલય !) મારું સંપૂર્ણ પૂજન હૃલ્લેખા એટલે માયાખીજમંત્રથી કરવું અર્થાત્ ભગવતીને ઉપચારો ચઢાવતી વખતે માયાખીજનું ઉચ્ચારણ કરીને ચઢાવવા, કારણ કે શાસ્ત્રકારોએ હૃલ્લેખા (માયાખીજ) સર્વ મંત્રોમાં ઉત્તમ વર્ણવેલી છે. ૨૮

હૃલ્લેખાદર્પણે નિત્યમહં તુ પ્રતિબિમ્બિતા ॥

તસ્માદ્હૃલ્લેખયા દત્તં સર્વમન્ત્રૈઃ સપર્ણિનમ્ ॥ ૨૯ ॥

હે હિમાલય ! હૃલ્લેખા (માયાખીજ) રૂપી દર્પણમાં નિત્ય મારું પ્રતિબિંબ પડે છે, અર્થાત્ માયાખીજ મને અસંત પ્રિય છે અને તે માયાખીજથી અર્પણ કરેલા ઉપચારો સર્વ મંત્રોથી અર્પણ કરેલા સમજવા. ૨૯

ગુરું સંપૂજ્ય ભૂષાગ્રૈઃ કૃતકૃત્યત્વમાવહેત્ ॥

ય एवं પૂજયેદેવીં શ્રીમદ્ભુવનસુન્દરીમ્ ॥ ૩૦ ॥

ન તસ્ય દુર્લભં કિંચિત્કદાચિક્ષ્વિદ્મિ હિ ॥

દેહાન્તે તુ મણિદ્વીપં મમ યાત્યેવ સર્વથા ॥ ૩૧ ॥

ભગવતીની પૂજા વગેરે સમાપ્ત કર્યા બાદ પોતાના ગુરૂની વસ્ત્રાલંકાર વગેરે ઉપચારોથી યથાવિધિ પૂજા કરવી અને પોતાના મનમાં કૃતકૃત્ય માનવું. જે ભગવતીનો ભક્ત શ્રીમદ્ ભુવનસુંદરી દેવીનું આ પ્રકારનું પૂજન કરે છે તેને કોઈ પણ સમયમાં કોઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ નથી અર્થાત્ પોતાના મનમાં વાંછિત સર્વ પદાર્થો તેને પ્રાપ્ત થાય છે. હે હિમાલય ! આ લોકમાં સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત

થાય છે એટલું જ નહીં પરંતુ આ દેહના નાશ થયા પછી મારું રહેવાનું સ્થાન જે મણિદ્વીપ તે પ્રતિ સર્વથા આવે છે, મારો અનન્ય ભક્ત બીજા સ્થાનમાં જતો નથી, ૩૦-૩૧

જ્ઞેયો દેવીસ્વરૂપોઽસૌ દેવા નિત્યં નમન્તિ તમ્

इति ते कथितं राजन्महादेव्याः प्रपूजनम् ॥ ૩૨ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં વર્ણન કરેલા વિધિથી પૂજન કરનાર મારો ભક્ત સાક્ષાત્ દેવીસ્વરૂપ જ બન્યો અને તેવા ભક્તને દેવતાઓ હમેશાં નમસ્કાર કરે છે. હે હિમાવ્રય ! એ પ્રકારે મેં તને ભગવતીની પૂજનો પ્રકાર હોતો તે કહી બતાવ્યો. ૩૨

विमृश्यैतदर्वेणाप्यधिकारानुरूपतः ॥

कुरु मे पूजनं तेन कृतार्थस्त्वं भविष्यसि ॥ ૩૩ ॥

હે હિમાવ્રય ! પોતાના અધિકાર પ્રમાણે મારા પૂજનવિધિનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરીને પછી મારું તું પૂજન કર, તેથી તું કૃતાર્થ થઈશ, અર્થાત્ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભગવતીનું પૂજન કરવું અને તેમ કરવાથી યથાર્થ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, અધિકારને છોડીને કરવાથી વિપરીત ફલ મળે છે. ૩૩

इदं तु गीताशास्त्रं मे नाऽश्लिष्याथ वदेत्कचित् ॥

नाभक्ताय प्रदातव्यं न धूर्ताय च दुर्हर्दे ॥ ૩૪ ॥

હે હિમાવ્રય ! આ મારું ગીતાશાસ્ત્ર અશ્લિષ્યને કદાપિ કહેવું નહીં, તેમ જ ભગવતીનો જે ભક્ત નથી તેને પણ કહેવું નહીં, ધૂર્ત અને જેનું અંતઃકરણ ખરાબ છે એવા અનધિકારીને પણ આ ગીતાશાસ્ત્ર કહેવું નહીં; કારણ કે અનધિકારીને આપેલી વસ્તુ નિરર્થક થાય છે. ૩૪

एतत्प्रकाशनं मातुरुद्धाटनसुरोजयोः ॥

तस्मादवश्यं यत्नेन गोपनीयमिदं सदा ॥ ૩૫ ॥

આ પૂજનો પ્રકાર અનાધિકારીને બતાવવો એ માતાના રતન બતાવવા જેવું છે માટે જેમ અને તેમ પ્રયત્નથી આ ગીતાશાસ્ત્ર ગુપ્ત રાખવાને યોગ્ય છે. તાત્પર્ય, અધિકારી વિના આ શાસ્ત્ર કહેવું નહીં કારણ કે અનાધિકારીને કહેવાથી તેનો ગેરઉપયોગ થાય છે. ૨૫

देयं भक्ताय शिष्याय ज्येष्ठपुत्राय चैव हि ॥

मुशीलाय सुवेषाय देवीभक्तियुताय च ॥ ૩૬ ॥

આ ગીતાશાસ્ત્રનું રહસ્ય ભગવતીનો અનન્ય ભક્ત જે પોતાનો શિષ્ય હોય તો અવશ્ય બતાવવું અથવા મુશીલ સદાયરણુવાળો દેવીની ભક્તિમાં તત્પર પોતાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોય તો તેને પણ આ રહસ્ય બતાવવું. ૩૬

श्राद्धकाले पठेदेतद्ब्राह्मणानां समीपतः ॥

तुष्ठास्तमितरः सर्वे प्रयान्ति परमं पदम् ॥ ૩૭ ॥

આ દેવીગીતાનું રહસ્ય શ્રાદ્ધકાલમાં બ્રાહ્મણોના સમીપ જે ભણે તો તેના પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે અને તે સર્વે પરમપદને પામે છે. ૨૭

॥ व्यास उवाच ॥

इत्युक्त्वा सा भगवती तत्रैवान्नરधीयत ॥

देवाश्च मुदिताः सर्वे देवीदर्शनतोऽभवन् ॥ ૩૮ ॥

વેદવ્યાસ રાજા જન્મેજન્યાના પ્રતિ કહે છે કે હે રાજા.

પ્રકારે દેવતાઓના સમક્ષ હિમાવ્રયને કહીને ભગવતી ત્યાં જ અંતર-
ધાન થઇ ગયાં અને ભગવતીના દર્શનથી સંપૂર્ણ દેવતાઓ આનંદ-
યુક્ત થયા. ૩૮

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

તત્તો હિમાલયે જન્ને દેવી હૈમવતી તુ સા ॥

યા ગૌરીતિ પ્રસિદ્ધાઽસીદત્તા સા શંકરાય ચ ॥ ૩૯ ॥

વ્યાસજી જનમેજયના પ્રતિ કહે છે કે ત્યાર બાદ હૈમવતી તે
દેવી હિમાવ્રયને ત્યાં ઉત્પન્ન થયાં જેનું બીજું નામ ગૌરી એ પ્રકારે
પ્રસિદ્ધ હતું અને તે ગૌરી શંકરને આપવામાં આવ્યાં છે. ૩૯

તતઃ સ્કન્દઃ સમુદ્રૂતસ્તારકસ્તેન પાતિતઃ ॥

સમુદ્રમન્થને પૂર્વે રત્નાન્યાસુર્નરાધિપ ॥ ૪૦ ॥

તત્ર દેવૈઃ સ્તુતા દેવી લક્ષ્મીપ્રાપ્ત્યર્થમાદરાત્ ॥

તેષામનુગ્રહાર્થાય નિર્ગતા તુ રમા તતઃ ॥ ૪૧ ॥

તે ગૌરીથી સ્કંદની ઉત્પત્તિ થઇ છે જે સ્કંદે તારક નામના
અસુરનો નાશ કર્યો છે. હે રાજન્ ! આગળ જ્યારે દેવો અને
દાનવો મળીને સમુદ્રમંથન કરવા લાગ્યા ત્યારે દેવતાઓએ
લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે આદરભાવથી દેવીની સ્તુતિ કરી હતી તે
દેવતાઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવા સમુદ્રમાંથી લક્ષ્મીરૂપે ઉત્પન્ન
થયાં. ૪૦-૪૧

વૈકુંઠાય સુરૈર્દત્તા તેન તસ્ય શમાભવત્ ॥

ઈતિ તે કથિતં રાજન્દેવીમાહાત્મ્યમુત્તમમ્ ॥ ૪૨ ॥

દેવતાઓએ સમુદ્રમાંથી નિકળેલાં લક્ષ્મીને વૈકુંઠનાથ વિષ્ણુને

આપ્યાં- અને તેથી તેમને ધણો જ આનંદ થયો. હે રાજન્ ! એ પ્રકારે મેં તને ઉત્તમ એવી દેવીનું માહાત્મ્ય હવું તે કહી બતાવ્યું. ૪૨

ગૌરીલક્ષ્મ્યોઃ સમુદ્ભૂતિવિષયં સર્વકામદમ્ ॥

ન વાચ્યં ત્વેતદન્મસ્મૈ રહસ્યં કથિતં યતઃ ॥ ૪૩ ॥

હિમાલયને ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલો ગૌરી અને સમુદ્રમંથન કરતી વખતે ઉત્પન્ન થયેલાં લક્ષ્મી એ બેની ઉત્પત્તિનું વર્ણન સર્વ મનો-રથને પરિપૂર્ણ કરનારું છે એ તને જ રહસ્ય કહ્યું છે તે અન્યને કહેવું નહીં પરંતુ અધિકારીને અવશ્ય કહેવું, ૪૩

ગીતા રહસ્યભૂતેયં ગોપનીયા પ્રયત્નતઃ ॥

સર્વમુક્તં સમાસેન યત્કૃદં તત્ત્વયાનઘ ॥ ૪૪ ॥

પવિત્રં પાવનં દિવ્યં કિં ભૂયઃ શ્રોતુમિચ્છસિ ॥ ૪૫ ॥

इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्रपां संहितायां

सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां दशमोऽध्यायः ॥ ૧૦ ॥

હે પાપરહિત રાજ જનમેજય ! આ દેવીગીતા પરમ ભગવ-તીનું રહસ્ય છે માટે પ્રયત્નથી તેને ગુપ્ત રાખવી. હે રાજન્ ! તે જ મને પૂછ્યું હવું તે સંક્ષેપથી સર્વ કહી બતાવ્યું. પોતે પવિત્ર અને ખીજને પાવન કરનારું દિવ્ય આ ભગવતીનું ચરિત્ર છે હવે પુનઃ તું શું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે ? ૪૪-૪૫

॥ इति श्रीदेवीभागवतमां महापुराणमां सप्तमस्कन्धमां देवी-
गीतामां दशमो अध्याय समाप्त ॥ ૧ ॥

તાપ્રાદે ખરીદા ! થોડા પુસ્તકો સીલીકમાં છે !

—o—

રાજયોગ—ભા. ૧-૨. (સંપૂર્ણ) સ્વામી વિવેકા-
નંદજી કૃત ભાષાંતર—સદ્ગુરુ કૃપાથી જે

જે યોગ ક્રિયાવડે સ્વામિજીએ ઇશ્વર-દર્શન કર્યા તેજ સર્વ અનુભવ સિદ્ધ ક્રિયાઓ, યોગાભ્યાસનું વિવેચન અથથી ઇતિ સૂધી, પ્રાણનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, પ્રાણાયામ-પ્રાણ કૈવી રીતે વશ કરવો તેની પદ્ધતિ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા સમાધિ આદિ યોગાભ્યાસનાં સર્વ પગથિયાં, યોગસાધનાં ચિન્હ, ગુપ્ત તેજ પ્રકટ થવું. યોગ્ય પરિશ્રમ કરવાથી છ મહિનામાં યોગ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય વગેરે સર્વ પ્રકટ થયું છે. પ્રત્યેક ગૃહસ્થે અવશ્ય વાચી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પાકું પુકું મૂલ્ય રૂ. ૧-૨૪-૦ પોષ્ટેજ જૂદું (થોડાં પુસ્તકો સિલિક છે.) આક્રિડા માટે ૪ શીલીંગ.

સ્વામી વિવેકાનંદ—ભાગ ૧ લો. ત્રિસ્તત
જીવનચરિત્ર-દર્શ જીવીઓ,

૫૦૦ પૃષ્ઠ, ચીકણા કાગળ, સોનેરી નામ, પાકું સુંદર પૂઠું બહુ આકર્ષક, અને મનોમોહક આત્મોન્નતિકારક જીવન પ્રસંગો પ્રકટ થયા છે. પ્રત્યેક ગ્રાહક ખંડુએ અવશ્ય વાંચવું જામશે. “ ભારતજીવન ” નાં ગ્રાહકો માટે રૂ. ૨-૧૨-૦ ખીજાઓ માટે રૂ. ૩-૪-૦ પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જૂદું. આક્રિડા માટે ૬ શીલીંગ.

મહાત્મા રામચન્દ્ર—એક અપૂર્વ આદર્શ
રામકૃષ્ણ-ભક્ત ચરિત્ર-

પ્રત્યેક ગૃહસ્થઃશ્રમીજનો માટે અલભ્ય ધર્મ ગ્રંથ છે. ભક્તિરસથી ગ્માંતપ્રેત ભરેલું સચિત્ર જીવન ચરિત્ર છે. “ ભારતજીવન ” ના ગ્રાહકો માટે રૂ. ૧ ૦-૦ ખીજાઓ માટે રૂ. ૧-૮-૦ પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જૂદું આક્રિડાના ગ્રાહકો માટે ૪ શીલીંગ મોકલવા.

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

સંપાદક: ભારત જીવન-અમદાવાદ.

નમૂનો મફત ! નમૂનો મફત મંગાવો ! નમૂનો મફત !

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદજીના
ભક્તોને અમૂલ્ય પ્રસાદી !

પ્રત્યેક લાયઝેરીમાં તથા પ્રત્યેક ઘરમાં વાંચવા
લાયક ધાર્મિક માસિક પત્ર !

વાર્ષિક મૂલ્ય
રૂ. ૩-૧-૦
પોસ્ટેજ સાથે

ભારતજીવન.

આફ્રિકા માટે
રૂ. ૪-૦-૦
અથવા શીલ્ડર્ગટ

— ૦ —

અધ્યાત્મ જ્ઞાનના જિજ્ઞાસુ-મુમુક્ષુઓ માટે રામકૃષ્ણ મંડળના સ્થાપક મહાત્મા વિવેકાનંદજી વિગેરે અન્ય ત્યાગી, વિરાગી, અનુભવી સાધુ મંત્રોદ્ધારા લખાયેલા અમૃતમય લેખોનાં રસાસ્વાદ ગુર્જર પ્રગ્નને મળશે. જીવ, માયા, ક્ષલ્લ, પુનર્જન્મ, યોગ રહસ્ય, પ્રાણાયમ વિધિ, મંધ્યા રહસ્ય, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ, દીર્ઘાયુ, નિરોગી ક્રિયાઓ, અર્વાચીન સતીનાં તથા સાચા સંતોનાં જીવનચરિત્રો, તથા “યોગાનંદનો યોગશ્રમ” અથવા “જીવન મુક્તિનો મહામત્ર” નામક સામાજિક-ધાર્મિક નવલકથા (ડૉ. રા. મહેતા દ્વારા) જ્ઞાન, ભક્તિ વૈરાગ્યના લેખો પ્રગટ થાય છે.

ભેટ—શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનાં પ્રિય શિષ્ય સ્વામી બ્રહ્માનંદજીની ૮૪૧૦ સાષ્ઠ્યની મેહોદી છાત્રા તથા “યોગી

કેમ થવું. ” એ પુસ્તક મફત મળશે તુર્ત આહક થાઓ

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

સંપાદક: ભારત જીવન-અમદાવાદ.

સ્ત્રીઓને માટે અતિ સસ્તુ સાહિત્ય !

તમારી પુત્રી, પત્ની, લગિની, પુત્રવધુ, મિત્રપત્ની વગેરેને ભેટ આપો ! અવશ્ય વાંચાવો ! તેમને સતી સીતા બનાવો ! સંસારમાં સ્વર્ગ સુખ ભોગવો !

સ્ત્રી સુબોધ ગ્રંથમાળા.

ગ્રંથમાળાનું પ્ર
થમ પુષ્પ ૧૪
રંગીન ચિત્રો
સહિત.

“સીતાદેવી”

રામાયણમાંથી
સતી સીતાનું
સુંદર ચરિત્ર
લખાય છે

સીતાદેવી—આર્ય લલનાઓનો આદર્શ, પ્રતિપ્રેમ, પ્રતિભક્તિ, પતિસેવા, પતિ એજ ધર્મસ્વરૂપ. પતિ એજ દેવ, સીતાદેવી પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે. રામાયણ મંથન કરીને આ રત્ન શોધ્યું છે અવશ્ય પ્રત્યેક સ્ત્રીઓએ વાંચવું જોઈએ.

સીતાદેવી—વાંચી સ્ત્રીઓ સંસારમાં સ્વર્ગ સમાન સુખ ભોગવે, પતિવ્રતા થાય, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ શીખે અને પતિને દેવ માની તેની પૂજા કરીને માનુષપદ પામે એજ અમારો આશય છે.

મુદ્ય-૫૪ ૩૨૫-સુંદર એન્ડ્રીક કાગગ, ૧૪ રંગીન ચિત્રો સાંતેરી નામ, પાકું પૂંડું છતાં મદ્ય માત્ર ૨-૮-૦ આફ્રિકા માટે શીલીંગ પાંચ તાકીદોએકલવા. પુસ્તક મંગાવી લેશો.

હવે પછી સાવિત્રી, પાર્વતીજી, દમયંતિ, સુભદ્રા, બેદુલા, દ્રૌપદી, તારામતી, કર્મદેવી. શાકુન્તલા વગેરે સતીઓ, પતિવ્રતાઓ, દેશભક્ત સ્ત્રીઓ વગેરે પૌરાણીક, ઐતિહાસીક, સામાજિક નારી રત્નના જીવન ચરિત્રો પ્રકટ થશે. મુદ્ય સસ્તુજ રહેશે.

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા

સમ્પાદક: ભારત જીવન-અમદાવાદ.

નિર્ભય દવાઓ જરૂર વાપરો ! સર્વોત્તમ દવાઓ છે !
 બાયોકેમીસ્ટ્રી-અથવા-શારીરિક બાર ઔષધની પેટી.

અવશ્ય ખરીદો !

આ પેટીમાં માત્ર બાર ઔષધ છે તેનાથી હરેક જાતનાં દરદ હરેક મનુષ્ય સારાં કરી શકે છે. આ દવા વાપ વાને ગુજરાતી પુસ્તક “આરોગ્યની કુચી” નામનું છે. આ પેટી તેમજ પુસ્તક તમારી પાસે હશે તો હરેક જાતનાં દરદ નિર્ભયતાથી સાગ કરી શકશો. તમામ દવાઓ રવાદમાં ગળી અને નિર્ભય છે. અમો જાતે આ દવાથી, હરેક જાતનાં દરદ મટાડેલાં છે તેના સેંકડો અભિપ્રાય મળે છે નીચેના અભિપ્રાય વાંચો.

બાલાભાઈ છગનલાલ - અમદાવાદ-અનાજના વેપારી-મારી છોકરી લલીતા, ઉમર વરસ ૨૬ ની સુવારોગનું બાર માસ ઉપરાંત, દરદ હતું. સેંકડો પૈદ, ડોક્ટરની દવા કરી હજારો રૂપિયા મારા ખીગયા. મેં મારો કેસ ડૉ. સી. જી. ગાંધીને બતાવ્યો તેમણે બાયોકેમીસ્ટ્રીની દવા ત્રણ માસ આપી. જેથી આરામ થયો તે બદલ, તેમનો અત્યંત હિપદાર માનું છું.

બાર દવાની પેટી પુસ્તક સાથેની કીંમત રૂ. ૧૦-૦-૦ દશ રૂપિયા પોષ્ટેજ ભુકું.

મળવાનું સ્થળ.

ડૉ. સી. જી. ગાંધી.

અમદાવાદ-મોડવીની પોળ નં. ૩૨૮૨

તાક્રીબે ખરીદા ! થોડા પુસ્તકો સીલીકમાં છે !

—૦—

રાજયોગ—ભા. ૧-૨. (સંપૂર્ણ) સ્વામી વિવેકા-
નંદજી કૃત ભાષાંતર—સદ્ગુરુ કૃપાથી જે

જે યોગ ક્રિયાવડે સ્વામિજીએ ઇશ્વર-દર્શન કર્યા તેજ સર્વ અનુભવ સિદ્ધ ક્રિયાઓ, યોગાભ્યાસનું વિવેચન અથવા ઇતિ સુધી, પ્રાણનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, પ્રાણાયામ-પ્રાણ કૃતી રીતે વશ કરવા તેની પદ્ધતિ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા સમાધિ આદિ યોગાભ્યાસનાં સર્વ પગથિયાં, યોગસિદ્ધિનાં ચિન્હ, ગુપ્ત તેજ પ્રકટ થવું. યોગ્ય પારશ્રમ કરવાથી છ મહિનામાં યોગ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય વગેરે સર્વ પ્રકટ થયું છે. પ્રત્યેક ગૃહસ્થ અવશ્ય વાંચી અભ્યાસ કરવા જોઈએ. પાકું પુકું મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૪-૦ પોષ્ટેજ જૂદું (થોડાં પુસ્તકો સિલિક છે.) આફ્રિકા માટે ૪ શીલીંગ.

સ્વામી વિવેકાનંદ—ભાગ ૧ ભા. વિસ્તૃત
જીવનચરિત્ર-દર્શ જમીઓ,

૫૦૦ પૃષ્ઠ, ચીકણા કાગળ, સોનેરી નામ, પાકું સુંદર પૂકું બહુ આકર્ષક, અને ધર્મોપદેશક આત્મોત્તરિકારક જીવન પ્રસંગો પ્રકટ થયા છે. પ્રત્યેક આહુક અંધુએ અવશ્ય વાંચવું જાઈએ. “ ભારતજીવન ” નાં આહુકો માટે રૂ. ૨-૧૨-૦ બીજાઓ માટે રૂ. ૩-૪-૦ પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જૂદું. આફ્રિકા માટે ૬ શીલીંગ.

મહાત્મા રામચન્દ્ર—એક અપૂર્વ આદર્શ
રામકૃષ્ણ-ભક્ત ચરિત્ર-

પ્રત્યેક ગૃહસ્થાશ્રમીજનો માટે અલભ્ય ધર્મ ગ્રંથ છે. ભક્તિરસથી ગ્રંથપ્રેમ ભરેલું સચિત્ર જીવન ચરિત્ર છે. “ ભારતજીવન ” નાં આહુકો માટે રૂ. ૧-૦-૦ બીજાઓ માટે રૂ. ૧-૮-૦ પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જૂદું. આફ્રિકાના આહુકો માટે ૪ શીલીંગ મોકલવા.

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

સંપાદક: ભારત જીવન-અમદાવાદ.

